

30423

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ORTA ÇAĞDA İPEK YOLU HÂKİMİYETİ
VE
TÜRK YURTLARI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN:
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

30423

HAZIRLAYAN:
Yaşar BEDİRHAN

KONYA- 1994

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

*"Evrende iki büyük yol vardır;
Gök yüzünde saman yolu,
Yer yüzünde ipek yolu."*

Bir Özbek özdeyişi

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No:</u>
KISALTMALAR	I
ÖNSÖZ	II
GİRİŞ	1
ESKİ VE ORTA ÇAĞLARDA İPEK YOLU VE İPEK YOLU TİCARETİ	1
A - İPEK YOLU ADI VE DÜNYA TİCARETİ İÇİN İPEK YOLUNUN ÖNEMİ	1
B - İPEĞİN ANA VATANI	3
BİRİNCİ BÖLÜM	
İPEK YOLU GÜZERGAHI VE TÜRKLERİN İPEK YOLUNA VE TİCARETE VERDİKLERİ ÖNEM	8
I - İPEK YOLUNUN GÜZERGAHI	8
A - Kuzey Çin Kesimi	9
B - Doğu Türkistan Kesimi	9
a. Güney Yolu	10
b. Orta Yolu (Eski Kuzey Yolu)	11
c. Kuzey Yolu	11
C - BATI TÜRKİSTAN KESİMİ	12
a. Güney Yolu	12
b. Orta Yol	13
c. Kuzey Yolu	13
D - YAKIN DOĞU KESİMİ	14
II - İPEK YOLUNA BAĞLANAN TALİ YOLLAR	15
III - İPEK YOLU ÜZERİNDE KURULAN KERVANSARAYLAR	17
A - KERVANSARAYLARIN İLK PROTOTİPİ RİBATLAR	18
IV - TÜRKLERİN TİCARETE VERDİKLERİ ÖNEM	20
V- TÜRKLERİN İPEK YOLUNA İLK HAKİMİYETLERİ	24
A - HUNLARIN HAKİMİYETİ	26
B - AK - HUNLARIN (EFTALİTLERİN) HAKİMİYETİ	28
C - GÖKTÜRKLERİN HAKİMİYETİ	30
VI - İPEK YOLU ÜZERİNDEN İHRAÇ EDİLEN TİCARİ ÜRÜNLER	31
A - FERGANANNIN KAN TERLEYEN ATLARI	34
B - TÜRK DOKUMALARI VE HALILARI	36
C - TÜRK DEMİR USTALARININ MEŞHUR KILINÇLARI	36

D - DÜNYA MEDENİYETİNE İHRAÇ EDİLEN KAĞITLAR	38
E - EN HAYIRLI KÖLELER TÜRK KÖLELERİ	39
VII - ALIŞ VERİŞTE VE TİCARETTE KULLANILAN PARALAR	44
VIII - SANSASYONEL HABERLEŞME YOLU OLARAK İPEK YOLUNUN ÖNEMİ	44
IX - İPEK YOLU İLE TÜRK YURTLARINA GİREN DİN, KÜLTÜR VE MEDENİYETLER	47
A - ARİ DİNLER	49
a - Budizm	49
b- Mani Dini	52
B - İLAHİ DİNLER	52
a - Hristiyanlık Nasturilik	52
b - İslam Dini	53

İKİNCİ BÖLÜM

I - İPEK YOLU HAKİMİYETİ İÇİN TÜRK YURTLARINDA YAPILAN MÜCADELELER	58
A - TÜRK - ÇİN MÜCADELELERİ	58
a - Hun İmparatorluğunun Çinle Mücadelesi	58
B - ÇİNİN TÜRKİSTAN İLE KURMAK İSTEDİĞİ İLK SİYASİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİN BAŞLANGICI	60
a - Türkistanla Kurulmak İstenen Ekonomik Münasebetler	62
b - Çin Elçisi Chang Chi'en'in Türkistan Seyahati	63
c - Chang Chien'in Elçi Olarak Gönderilmesinin Ekonomik Nedenleri ve Sonuçları	67
C - KUŞANLAR VE AKHUNLARLA ÇİNLİLER ARASINDAKİ MÜCADELELER	70
D - GÖKTÜRKLERİN İPEK YOLU İÇİN MÜCADELESİ	71
a- Sasanilerle Kurulan Siyasi İttifak ve Ak-Hunların Yıkılması	71
b-İpek Yolu Türklerin Eline Yeniden Geçiyor	72
c - Sasanilerin Türk Tüccarlarına Takındıkları Olumsuz Tavırları	72
E - İRANLA SİYASİ MÜNASEBETLERİN KESİLMESİ VE BİZANSLA İRANA KARŞI OLUŞTURULAN DİPLOMATİK İLİŞKİLER	73
a - Türk devletinden Bizansa Gönderilen İlk Diplomatik Elçilik Heyeti	74
b - Türk Elçilik Heyeti İstanbulda	75
c - Bizans Elçilik Heyeti Türk Yurtlarında	76
d - Bizansla Sasanilerin Arası Açılıyor	78
e - Sasanilere Karşı Savaş İttifakı	81
f - Kur'an-ı Kerim'in Mucizesi Gerçekleşiyor	82
g - Son İran Şahı'nı Türkler Öldürüyor	84

II.GÖK TÜRKLER DEVRİNDE ÇİNİN AŞAĞI TÜRKİSTAN HAREKATI	85
A - ÇİNİN TÜRK YURTLARINDA OLUŞTURDUĞU ASKERİ TEŞKİLAT (DÖRT GARNİZON)	86
a - Kültürel Etki	89
b - Büyük Bir Devletin Türkistanı Ele Geçirmesini Önlemek	89
B - DÖRT GARNİZONUN ORTADAN KALDIRILMASI VE TALAS SAVAŞI	90
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
I - TÜRK YURTLARINDA İPEK YOLU MÜCADELESİ VE MÜSLÜMAN ARAPLAR	93
A - İPEK YOLU VE ARAPLAR	93
a - İpek Yolu ile Orta Doğuya Gelen Ticaret Malları	94
b -Türk Tacirleri Orta Doğuda	95
B - ARAPLARIN İPEK YOLU TİCARETİNE VERDİKLERİ ÖNEM	96
a - Muhammed'ül-Emin Olarak Hz.Peygamber'in Ticari Faaliyetleri	96
b - Hz.Peygamberin Türk Tacirleriyle Ticari Münasebeti	97
c - Türk Tacirleri Hz.Peygambere Bir Çadır Hediye Ediyor	99
d - Hz.Peygamberin Şahsi Eşyalarından Türk Zırhı	102
II - ARAPLARIN TÜRK YURTLARINI FETHİ SEBEPLERİ	104
A - ARAPLARI TÜRK YURTLARINA ÇEKEN EKONOMİK NEDENLER	104
a - Türk Yurtlarının İktisadi Yönden Zenginliği	104
b - Türk Yurtlarının Ticari ve Ekonomik Özellikleri	105
B - İPEK YOLU ÜZERİNDE YER ALAN AŞAĞI TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VE ÖNEMİ	110
a - Baykent	110
b - Buhara	113
c - Semerkant	115
d - Fergana	117
C - EMEVİ HALİFELERİNİN SEFAHAT VE İSRAFLARINA YENİ KAYNAKLARIN TEMİNİ ARZUSU	119
a - Arap valilerin yerli halka karşı takındıkları tavır	120
b - Arap valilerin görevi halkı soymak	120
D - EMEVİLERİN İÇİNDE BULUNDUĞU SİYASİ ÇEKİŞMELER VE İÇ KARIŞIKLIKLAR	122
a - Hz Muaviye'nin halife olması ile alınan bir takım tedbirler	123
b - Hz. Muaviye Türk yurtlarına Suriveli Askerleri sevk ediyor	123

III - TÜRKLERİN ARAP İSTİLALARINA KARŞI BAŞLATMIŞ OLDUKLARI	
MÜCADELELER	125
A - İKİNCİ GÖKTÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİ	125
a - Klteğinin Aşağı Tğrkistan Seferi	126
b - Trgeçlerin Tarih Sahnesine Çıkması ve araplarla mücadelesi	127
c - Kuteybeye karşı Gurek(Oğuz Beğ) 'in Göktürklerden yardım istemesi	129
B - ARAPLARI TÜRK YURTLARINDAN ATMAK İÇİN SÜRDÜRÜLEN	
ÇALIŞMALAR VE SONUÇLARI	132
a - Kuteybe'den Sonra	134
b - Nasr b. Seyyar ve ve Türklerle Mücadelesi	134
c - İpek yolu yeniden türklerin eline geçiyor	135
SONUÇ	137
BİBLİYOGRAFYA	141
EKLER	153

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen makale.
bkz.	: bakınız
C.	: cilt
Çev.	: çeviren
D.T.C.F.D.	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
H.Ü.E.F.D.	: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.E.F.Y.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
İ.T.E.D.	: İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
Nşr.	: Neşreden
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
T.A.D.	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
T.D.T.D.	: Türk Dünyası Tarih Dergisi
Tar. Ens. Der.	: Tarih Enstitüsü Dergisi
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
T.M.	: Türkiyat Mecmuası
Yay. Hz.	: Yayına Hazırlayan

ÖNSÖZ

Tarihin ilk çağlarından itibaren insanlığın hizmetine açılmış olan İpek Yolu, binlerce yıl üzerinden çeşitli din, dil, ırk, kültür ve medeniyetlere mensup bir çok insanı bir taraftan bir tarafa sürekli aktarmış durmuştur.

Bir Özbek özdeyişiyle gökyüzündeki samanyolundan sonra evrendeki ikinci büyük yol olan İpek Yolu, Doğudan Batıya, Güneyden Kuzeye bir çok kültür, medeniyet, din, dil ve hatta ırdan insanları birbirleriyle buluşturmuş milletlerin ve devletlerin aralarında ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel manada etkileşimlerinde köprü rolünü üstlenmiştir.

Sarı ırkı beyaz ırkla buluşturan, Doğu kültürünü Batı kültürü ile tanıştıran bu yol, aslında bölgeler ve devletler arası ekonomik münasebetlerin zorlaması sonucu açılmıştır. Çünkü insanoğlu yaratılışı icabı, ihtiyaçlarının karşılanmasında sürekli bir şekilde başka insanlara muhtaçtır. Karşılıklı çıkar ilişkilerinin günümüz dünyasında da insanlar ve milletler arası münasebetleri zorunlu kıldığını gözönüne alacak olursak, bunun tarihin ilk devirlerinde de böyle olması kaçınılmaz bir gerçektir. Onun için diyoruz ki, İpek Yolu insanlığın ihtiyaçlarının giderilmesinde tabii bir rol oynamış, ancak bunun yanında alt yapı denilen maddi ihtiyaçlar karşılıklı olarak giderilirken, kültür, medeniyet ve diğer sosyal ihtiyaçlar da toplumlar ve milletlerarası karşılıklı çıkar ilişkileri içerisinde dengeli olarak birbirlerini etkilemişlerdir.

Bugün dünya toplumlarının vazgeçilmez ihtiyacı olan ekonomik gereksinimler nasıllı kültürel yönden milletlerarası bir takım münasebetleri karşılıklı olarak mecburi kılıyorsa, işte eski çağlardan itibaren Orta Çağlar boyunca bütün bu olgular birbirlerinin tamamlayıcısı olarak devam edegelmiştir.

Bu açıdan bakıldığında İpek Yolu'nun insanlık tarihi kadar eski olan önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Aslında çağımızda insanlığın hala bir takım kapalı toplum modelini benimseyerek kendilerini dünyaya açmaları ve kendilerini yenileyememelerinin temelinde insanların ihtiyaçlarına sınır koymaya kalkışmalarından kaynaklanmaktadır. 2500 yıl önce yaşamış milletler bile kendi insanların ihtiyaçlarını serbestçe karşılayabilme taraftarı olmuşlardır. İpek Yolu üzerinde vukua gelmiş olan bir çok hakimiyet mücadeleleri aslında, bir bakıma da bundan kaynaklanmıştır. Yani her devlet kendi tebasının ihtiyaçlarını serbestçe karşılayabilmek için çağın en önemli ulaşım ve ticaret yolu olan İpek Yolu'nu elinde tutmaya çalışmışlardır.

Türk Tarihi açısından bakıldığında İpek Yolu, Türk Milletinin birbirleriyle kenetlenmesinde birlik ve beraberliğin sağlanmasında oldukça etkili olmuştur. Çünkü Türk Yurtlarını bir ağ gibi saran ve Türklerin yaşadığı geniş coğrafi bölgeleri birbirlerine bağlayan tek ulaşım yolu İpek Yolu'ydu. Türk Yurtlarının ekonomik ve ticari amaçla birbirlerine bağlanması Türk Yurtlarının zenginleşmesini sağladığı gibi, sosyal ve kültürel olarak da buralarda yaşayan Türk Milletinin ilişkilerinin

genişlemesine yardımcı olmuştur. X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın başlarında nüfusun 500.000'in üzerinde olduğu tarihi kaynaklarda rivayet edilen Buhara, Semerkant, Taşkent vb. gibi Türk Yurtlarının mümtaz şehirleri, o devrin çağdaşı bir çok ülkeleri dahi toplam nüfuslarından sayıca daha kalabalık oldukları gibi, ilim, irfan, kültür ve sosyo ekonomik açıdan da insanları oldukça gelişmişlik düzeyinin üzerinde yer alıyorlardı.

Ayrıca İpek Yolu Türk Yurtlarında kurulmuş olan şehirleri ve kasabaları köylere varıncaya kadar birbirine bağlayarak hem iç ulaşım tarihinde ve hem de Türk toplumunun sosyal ve kültürel manada gelişmelerinde, birlik ve beraberliğin sağlanmasında oldukça etkili rol oynamıştır.

Onun içindir ki, bugün çağımızda modern imparatorlukların yıkılmasıyla hürriyetlerine kavuşan Türk Dünyasının kendi arasındaki kültürel ve ekonomik bağların yeniden kurulup geliştirilmesinde İpek Yolunun canlandırılmasının yararlı olacağı kaçınılmaz bir gerçektir. Bu da İpek Yolunun Türklük alemi için ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Bizim hazırlamış olduğumuz bu tez, bu açıdan bakıldığında bu güne kadar Türkiye'de müstakil olarak çalışılmış bir konunun en azından önemini ortaya koyması açısından yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Biz bu tezimizi birbirinin devamı üç ana bölümde ele alıp inceledik. Birinci Bölümde; İpek Yolu'nun adı, İpek Yolu'nun sosyal ve ekonomik olarak Türk Yurtları ve dünya milletleri için önemi, İpeğin ana vatanı, İpek Yolu güzergahı ve İpek Yolu üzerinde Türk Yurtlarından ihraç edilen malların neler olduğunu inceledik.

İkinci Bölümde; İpek Yolu ve Türk Yurtlarındaki mücadeleler üzerinde durduk. Bu babdan olmak üzere, özellikle Türk-Çin mücadelesi (Hunlar, Ak-Hunlar, Göktürkler devri) İkinci bölümün konusunu teşkil etti. Ayrıca bu bölümde Türklerin İpek Yolu ve dünya ticaretine verdikleri önem, özellikle Göktürkler devrinde dünya ticaretini bir takım oyunlarla tıkamaya çalışan İran Sasanilerine karşı Batıda Bizans ve Müslüman Araplarla oluşturulan ittifaklar üzerinde duruldu.

Üçüncü Bölümde ise; özellikle Müslüman Araplar'ın Emevilerin iktidara geçmesinden sonra İpek Yoluna sahip olmak ve Türk Yurtlarının zenginliğini kendi ülkelerine taşıyabilmek için Türk Yurtlarında giriştikleri siyasi fetih ve bunun sonuçları üzerinde durduk ve birçok kaynakların çeşitli rivayetlerini değerlendirerek bir senteze varmaya çalıştık. Özellikle Müslüman Arapların Türk Yurtlarını fethi için başlattıkları çalışmalar Türk Yurtlarında yarım yüzyıla varan kanlı mücadeleler ve Türklerin kendi öz vatanlarını savunmak için ortaya koydukları üstün gayretler ve sonuçta da büyük başarılar elde etmeleri üçüncü bölümün konusunu teşkil etti.

Sonuç olarak, İpek Yolu'nun ilk çağlardan itibaren Türk Yurtları için önemi, dünya ticareti açısından ve aynı zamanda da İpek Yolu güzergahında bulunan bir çok

milletin ekonomik ve kültürel olarak birbirleriyle olan münasebetleri göz önüne alındığında ne denli önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Bana böyle müstesna bir tez konusu vererek ufkumu genişleten, özellikle Türkün İslami şahsiyetini tanımamda engin bilgilerinden yararlandığım, her türlü maddi ve manevi desteği sağlayan, değerli hocam, tez danışmanım, ve en önemlisi "İlmi Züriyetine varis olma" şerefini benden esirgemeyen Manevi Babam değerli insan, Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI beye sonsuz şükran ve minnetlerimi arz etmeyi kendime bir görev addediyorum.

3 Mayıs 1994
KONYA

GİRİŞ

ESKİ VE ORTA ÇAĞLARDA İPEK YOLU VE İPEK YOLU TİCARETİ

A - İPEK YOLU ADI VE DÜNYA TİCARETİ İÇİN İPEK YOLUNUN ÖNEMİ

İpek yolu, tarihin en eski çağlarından itibaren bir çok milletlerin ve devletlerin sosyal, siyasi, kültürel ve en fazla da ekonomik hayatında önemli bir yer tutmuş ve bu önemini orta çağlar boyunca da devam ettirmiş olan bir yoldur.

Milletlerarası ilişkilerde hatırı sayılır bir yer işgal eden Asyanın en eski askeri ve ticari ulaşım yolu olan ipek yolu adını, Çin'den batı ülkelerine gönderilen ipeğin bu yoldan sevk edilmesi dolayısıyla almıştır.

Arapça kaynaklarda "et-tariku'l-harir", ingilizcede «**Great Silk Road**»,⁽¹⁾ Moğolca'da ise «**Jamb**»⁽²⁾ adıyla anılan, üzerinde her milletten tüccarın ve kervanların gelip geçtiği büyük yola "**Kral Yolu**"⁽³⁾da denildiği tarihi kaynaklar tarafından zikredilmektedir.

"**İpek Yolu**" adı, yalnız Avrupalılarca kullanılmıştır. Çinliler bu yolu hiç bir zaman aynı adla anmamıştır. İpek yolu adını ilk kullanan **Beron Von Richtofen**'dir. Çin üzerine bir yazısında "**İpek Yolu**"ndan ve **Makedonyalı** ipek taciri **Marinus**'un ipek yolu haritasından söz etmektedir.⁽⁴⁾

İpek yolu, yüzlerce yıl Batı dünyası ile Doğu dünyası arasındaki bütün ticari, medeni, dini, siyasi ve askeri münasebetlerin en mühim bir vasıtası olmuştur.⁽⁵⁾ İlk çağlardan itibaren tertip edilen büyük kervanlarla (ki bunların sayısı bazen yüzlerle ifade edilmektedir) Asyanın pek makbul ipek kumaşları, halıları, şalları, çayları ve diğer ticari emtiası bu yol vasıtasıyla İran'a, Bizans'a ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerine nakledildiği gibi, Batıdan gelen Budizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet ve diğer din ve kültürler hep bu yol ile Doğuya yayılmıştır. Dolayısıyla bu dinler aynı zamanda çeşitli medeniyetleri ve itikatları da Doğuya getirmiş, Doğu milletlerinin karakterine inançlarına ve medeniyetlerine müessir olduğu görülmüştür. Bundan başka Türklerin Batıya doğru göçleride aynı zamanda hep bu yol üzerinden vuku bulmuştur.

Günümüz tarihçileri, Orta Asya ve İpek Yolunun oluşturduğu güzergah üzerinde, çeşitli din, kültür ve medeniyetlerin misyonerler vasıtasıyla Orta Asya'ya yayılmasında ve hatta Çine ulaşmasında gerçekten önemli rol oynadıklarını

⁽¹⁾ Kitapçı, Z; **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler**, Konya, 1989, s.73

⁽²⁾ Bazın, L; "**Les Rakis De Poste De La China Arlo Turque, Routes D'asie**" s.49

⁽³⁾ Hedin, S; **İpek Yolu**, İstanbul, 1974, s.225.

⁽⁴⁾ Hedin, S; **a.g.e.** s.226

⁽⁵⁾ Musabay, İ; "**Doğu Türkistan Yolları**", Türk Kültürü, Kasım, 1968, s.73, s.433

belirtirler.⁽⁶⁾ Aynı zamanda ipek yolu, seyyahların iki sınıfını oluşturan askerler ve tüccarlar tarafından daha çok kullanılıyordu.⁽⁷⁾

Şu bir gerçektir ki, tarihin ilk devirlerinden itibaren ipek yolunda kesinlikle çok hareketli ve renkli bir hayat vardı. Fakat, gerek Çin kaynaklarından, gerekse başka tarihi kaynaklardan bu konuda pek bir şey öğrenilemek mümkün değildir. Konuyla ilgili olarak o dönemde ticaretin yapılış biçiminden, yol boyunca kurulmuş olan kervansaray ve Hanlardan, nöbetçi kulelerinden, kervanları koruyan askeri birliklerden, haberci ve göçmenlerden, çölün kurak yerlerindeki su yollarından, kılavuzlardan gümrük ve denetimlerden söz edilmemiştir.⁽⁸⁾

İpek yolu XVIII. yy.da önemini kaybedinceye kadar ilk çağlardan itibaren dünya ticareti için çok büyük önemi haiz olmuştur. Kervanların geçtiği vahalarda yaşayanlar şehirci ve ticari hayata geçmiş ve bu vaha dizileri sayesinde Akdeniz, İran, Hint gibi batının yerleşik medeniyetlerini Uzak-Doğunun, Çin'in büyük yerleşik medeniyetine aktarmıştır. Binlerce kilometre uzunluğunda olan ve Akdeniz'den Çin'e kadar devam eden bu yol, sık sık çöller ve dağlar ile Hint Avrupa kitlelerinin asgari teması sağlamasına yetmiştir. Ticaret ve dinin, Makedonyalı İskenderin haleflerinin Yunan sanatı ile Afganistan'ın atlı budist misyonerlerinin geçtiği ipek veya hac yolu⁽⁹⁾ işte bu yoldur.

İskender'in fetihleri, Batının milletlerini Doğunun derinlikleriyle temasa geçirdiği tarihten itibaren büyük ticari çaba bu tarafa yöneliyordu. Zira dünyanın doymak bilmez egemenleri için zaruret haline gelmiş olan eşyanın üretim kaynakları burada idi. Yunanlılarla Romalıların lezzet vermek için yemeklerine koydukları baharat, kendi üzerlerine sürdükleri ve evlerinin içine serptikleri güzel kokuların büyük bir kısmı, kıymetli möblelerini imal ettikleri fildişi, ipek yolu vasıtasıyla Hindistan'dan ⁽¹⁰⁾ getiriliyordu.

Orta çağda dünyanın içinde bulunduğu durum sayesinde ipek, parfümeri, mücevherat, kürkler ve köleler ipek yolu vasıtasıyla Çin'e, Orta Asya'ya ve oralardan da başka yerlere naklediliyordu. Bu yollar üzerinde bulunan tüm deliller, bu dönemde kuvvetli bir ticari akımın oluştuğunu göstermektedir. Hatta daha sonra politik engellemelere rağmen, ticaret bütünüyle durdurulamadı, ilk başta ticari bağlantıların kurulması için özel politik şartların oluşması gerekiyordu. Ticaret daha sonraları öyle bir hal aldı ki, politik engelleri ve hatta büyük kuvvetlerin bu siyaset etkinliğini de ykabilecek güce erişti.⁽¹¹⁾

⁽⁶⁾ Boulnois, L; **The Silk Road**, London, 1966, s.94

⁽⁷⁾ Boulnois, L; **a.g.e.** s.94

⁽⁸⁾ Hedin, S; **a.g.e.** s.229

⁽⁹⁾ Grousset, R; **Bozkır İmparatorluğu** (Çev R. Uzman), İstanbul, 1980, s.12

⁽¹⁰⁾ Hedy, W; **Yakındoğu Ticaret Tarihi** (Çev. E. Z. Karal), Ankara, 1975. s.3

⁽¹¹⁾ Boulnois, L; **a.g.e.** s.111

Eski dünyanın en mühim, en eski ve en uzun ticaret ve ulaşım yolu olan ipek yolu, İlk ve Orta Çağlar boyunca Asya'nın orta kuşağında doğuda Kuzey Çin ile batıda Akdeniz ve Kızıldeniz limanları arasında, Türkistan ve yakın doğudan geçerek pek çok bölgeyi de birbirine bağlamaktaydı.

Güneyden ve Kuzeyden başka tali yolların da ipek yoluna bağlanmasıyla bu yol, büyük ticaret kervanları tarafından kullanılan mesafe itibariyle ve kullanım itibariyle anayolların en mühim ve en büyüğü olmaktadır.

Burada ele alarak üzerinde duracağımız dünyanın en eski ve en uzun kara ticaret yolu; uzun tarihi boyunca üzerinde Çin'den Hindistan'a, Türkistan'a, Yakındoğuya ve Akdeniz ülkelerine ve hatta Akdeniz kıyı limanları vasıtasıyla Avrupa ve Kuzey Afrika ülkelerine ihraç edilen ticaret malları arasında ipeğin üstünlüğü ve çekiciliği ağır bastığı için olsa gerek "İpek Yolu" veya "Büyük İpek Yolu"⁽¹²⁾ diye anıla gelmiştir.

B - İPEĞİN ANA VATANI

Uzak Doğu ile Batıyı birbirine bağlayan ve üzerinde yüzlerce yıl çeşitli milletlerden tüccarların yüzlerce türden emtiayı bir taraftan bir tarafa taşıdıkları bu dünyanın en uzun transit yoluna adını veren ipek, bilinen en eski rivayetlere göre Çin'de, Hz. Nuh (AS) tarafından dört asır önce efsanevi Çin imparatorlarından Huangti-ye hediye olarak göndermiş olduğu cariyeye Lei-tsu tarafından ipek ipliği ile nakış işlemesi ve dokuma metodlarını bulmuştu.⁽¹³⁾ Aynı efsane bu olayın Huang-ti'nin hükümdarlık devrinde bir hükümet memurunun fırça kullanarak bambu levhaları yazılan bir yazıyı bulması ile ilişkili olduğunu öne sürer. Aynı zamanda Huang-ti, kurbanlar için ilk tapınağı kurmayı ve kendini takvime göre ayarlayan ilk hükümdar olmayı düşünmekteydi. Böylece geleneksel Çin hanedanlığı ipeği, Çin medeniyetinin önemli unsurlarından biri haline getirmişti.⁽¹⁴⁾

Lei-Tsu'nun bir gün ipek böceğinin ipliğini eğirmesini gizlice gözetlemesi üzerine, ipeğin elde edilmesi fikrinin aklına geldiği söylenir. İpek böceğini ve onun ipliğini iyi tahlil etmesi ve doğunun diğer tüm kumaşlarından daha üstün bir dokuma elde etmesi nedeniyle Lei-Tsu, Çin halkı tarafından bir çeşit "**Aziz Patron**"⁽¹⁵⁾ olarak saygı gördü.

Yüzyıllardır ipek sanayii Çin'de pek parlaktı, fakat sırrı o kadar iyi saklanıyordu ki, yabancılar bunun nasıl yapıldığını hiç bir zaman öğrenememişlerdi.⁽¹⁶⁾ M.Ö.206'da

⁽¹²⁾ Özergin, M. K; "İpek Yolu", Boğaziçi Dergisi, s.38-39, İstanbul, 1985, s.14

⁽¹³⁾ *Temel Britannica*, c.9, s.66, Boulnois, L; a.g.e. s.17

⁽¹⁴⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.17

⁽¹⁵⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.18, Eberhard, W; *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s.28-118

⁽¹⁶⁾ Hedy, W; a.g.e. s.4-5

başlayan Han hanedanı döneminde ipek Çin uygarlığının önemli öğelerinden biri oldu.⁽¹⁷⁾ Bazı ödemelerde ve devlete hizmet edelerin ödüllendirilmesinde değerli bir ödeme aracı olarak kullanılmaktaydı. Altın gibi ipek de tasarruf amacıyla saklanıyor ve yabancı ülkelerle ticarete para yerine kullanılıyordu.

Çin tarafından nasıl elde edildiği bir sır gibi saklanan ve yabancıların bunu bir türlü elde edemedikleri ipek yapımı, nihayet bir zaman geldi, başka bir memlekette sanayiinin bu önemli şubesini işletebildi. Bu talih, kralının bir çinli prensesle evlenmesi üzerine Orta Asya'dan küçük bir krallığa, Hoten'e müyesser oldu. Bilinen bir rivayete göre, vatanına ihanet eden bu çinli prenses, gümrük memurlarının sıkı nezaretine rağmen, yeni vatanına ipek böceği tohumu, böcek ve dut tohumu götürmeyi başarmıştır.⁽¹⁸⁾ Doğudan Batıya ipek ticaretinin daha çok Çin'den yapıldığı bilinmekte ve Batılı tüccarlar da ipekli kumaşlarını bizzat Çin'den alıyorlardı. Çinliler ürünlerini bizzat kendileri ihraç ederlerdi; lakin o devirde, bazı nadir istisnalar hariç, Çin gemileri bu ürünleri ancak Seylan'a kadar götürürler ve kervanlarda Türkistan sınırlarını aşamazlardı.⁽¹⁹⁾

Buradan itibaren ise bu kıymetli malları batıya doğru taşımayı başka milletler üzerlerine alırlardı. Bizans devri kronik tarihçilerin "Seres"⁽²⁰⁾ adı verdikleri bu milletlerin en tanınmışları, bütün eski ve Orta Çağlar boyunca ticari yetenek ve becerileriyle tanınan Buhara bozkırlarındaki Soğdiana halkıdır. İpek onlara kervanlarla Çin'den gelir ve kendileri de bunu gerek İran'ın kuzeyindeki panayır yerlerine, gerekse Hazar denizinin güneyindeki yerlere götürürlerdi. Soğdların ipek yolu ticaretinde oynadıkları roller hakkında Prof. Dr. Z. Kitapçı'nın Orta Asya'da İslamiyetin yayılışı ve Türkler adlı kitabında oldukça doyurucu malumat bulunduğundan, biz burada Soğdlar üzerinde fazla durmuyoruz.

İpeğe bir takım adlar verilmiştir. Çince bir kelime olan "Ser" yani ipek (Bugün Ssu olarak telaffuz edilir) Muhtemelen doğrudan doğruya ya da dolaylı yoldan İran dilinden geçmiştir ve aynı zamanda bir Yunan kelimesi olan "Ser" latince'den alınmıştır. Neticede Romalılara göre ipek "Ser"lerin yaptığı bir kumaştı.

Eski dünya kıtalarını ekonomik ve ticari açıdan birbirine bağlayan ipek yolu, güzergahı üzerinde bulunan ülkelere bir takım ticari imkanlar ve gelirler sağladığı gibi, o ülkelerin ekonomisine direkt olarak etki etmekteydi. Şöyle ki;

Büyük kervanlar yalnız yolun geçtiği topraklara hakim devlete geçiş ücreti (bâc) ödemekle kalmaz alış-verişleriyle de bölge halkının gelirine ayrıca büyük katkılarda bulunurlardı. Yüksek gelir sağladığı anlaşılan bu vergi ve yol boyu

⁽¹⁷⁾ Eberhard, W; a.g.e. s.85, Temel Britannica, s.66, Hedy, W; a.g.e. s.5

⁽¹⁸⁾ Hedy, W; a.g.e. s.5

⁽¹⁹⁾ Hedy, W; a.g.e. s.196,

⁽²⁰⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.40., **SERES** deyimi bilindiği gibi batı dillerinde Çin halkı anlamında, "Seres" ve Çin ülkesi" karşılığı olarak da "Serica" deyimleri yazılıyor ve söyleniyordu. Ögel, B; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.II, Ankara, 1981, s.447

harcamalarının devletler arasında sürekli çekişme ve mücadele konusu olduğunu görüyoruz. Bir çok devlet arasında, ipek yolunun hakimiyetini elden kaçırmamak için savaşlar olmuştur.

Bu ticaretten yalnızca tüccarlar değil, kervan yollarının geçtiği ülkeler ve şehirler ve hatta köylerde büyük kazançlar sağlardı. Bu nedenle ipek yolu aracılığı ile yapılan ticaretten en yüksek payı elde etmek için devletler sürekli mücadele ediyorlardı. Bu yol üzerinde egemenliğini kuran, bu yolu ele geçiren devlet hem siyasi, hem de ekonomik güç bakımından üstün konuma gelmekteydi. Bu nedenle bir çok savaşlar oluyordu.

Mesela, M.Ö. VI. asırdan M.Ö. I. asra kadar geçen zaman arasında Aryani kavimlerin Cenubu garbi Asya'dan Orta Asya'ya, İraniler ve diğer Aryani kavimlerin mütemadiyen taarruz etmeleri, önce Ahemen Şahları, sonra Makedonyalı İskenderin ve onun haleflerinin şimdiki Afganistanın şimalinde Baktra kavminin yaşadığı yerleri (Balh ve civarı) merkez edinerek Batı Türkistan'ın merkezi olan Semerkant'ı tahrip etmeleri ve siyasi hayat merkezini Hindistan'a bitişik ülkelere nakletmelerinin⁽²¹⁾ asıl nedeni İpek Yolu ve buna bağlanan Baharat yollarına hakim olma arzusu olsa gerektir.

Makedonyalı İskender geldiği sıralarda Türkistan'da daha şehir hayatı pek fazla inkişaf etmemişti. Halbuki M.Ö. 138-115 senelerinde Türkistan'da bulunan Çinli Seyyah Çiang-Kian her iki Türkistan'da (Doğu ve Batı) Müteaddit şehirler görmüş ve yalnız Ferganade 70 kadar şehir ve kasaba bulunduğunu kaydetmiştir. ⁽²²⁾ Bu da bize gösteriyorki, büyük devletlerin bu yola hakim olmaları için yeterli bir sebeptir.

Bundan başka, daha ileriki sayfalarda genişçe üzerinde durulacak olan Bizans ile Sasaniler arasından bu uğurda savaşlar olduğu gibi, Türkistan'a giden yolların egemenliğini Hunların elinden almak için Çinliler, Hunlarla büyük savaşlara girdiler. Böylelikle Çin devleti ipek yolunu kendi eli altında tutarak satacağı ve alacağı malların, güvenlik içinde ve vergisiz taşınmasını istiyordu. Türkler (Hunlar, Kök-Türkler, Uygur, vb.) ile Çin devleti arasındaki savaşların çoğu da işte bu yola hakim olma uğrunda çıkmıştır. ⁽²³⁾

M.S. I. yy.lın sonlarına doğru ipek yolunun geçtiği bölgelerde dört güçlü imparatorluk kurulmuştu. Batıda Roma, Uzakdoğuda Çin ve Hindistanın kuzeyinde Kuşan İmparatorluğu ile İran'da Partlar. Bu imparatorlukların tümü de ticaretin esneklik içinde yapılması, güvenliğinin sağlanması kanusunda kararlı bir siyaset izlediler. Bunun sonucu olarakta ticari taşımacılık karayoluyla gerçekleşerek ipek yolu önemini sürdürdü.

⁽²¹⁾ Togan, Z. V; **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, s.45

⁽²²⁾ Eberhard, W; **a.g.e.** s.95,

⁽²³⁾ Kafesoğlu, İ; **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1984, s.383. Togan, Z. V; **a.g.e.** s.49, Eberhard, W; **a.g.e.** s.93. Ligeti, L; **Bilinmeyen İç Asya**, s.53, Kitapçı, Z; **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler**, Konya, 1990, s.74. Boulnois, L; **a.g.e.** s.93, Özergin, M.K; **a.g.m.** s.19

Ne zaman savaş çıksa, ticaret eşyasının gidiş-geliş ve kervan yolunun güvenliğı aksıyordu. Onun için de Orta Asya ticaretinin Arapların eline geçmesine kadar bu dört büyük imparatorluğun barışı korumaya çalıştıklarını görüyoruz. Ne zaman ki orta asya ticareti Arapların eline geçti, doğuda İran ve Göktürk devletleri yıkıldı, Batıda ise Bizans zayıfladı ve ipek yolunun güvenliğı de azalmaya başladı.

BİRİNCİ BÖLÜM

İPEK YOLU GÜZERGAHI VE TÜRKLERİN İPEK YOLUNA VE TİCARETE VERDİKLERİ ÖNEM

I. BÖLÜM

İPEK YOLU GÜZERGAHI VE TÜRKLERİN İPEK YOLUNA VE TİCARETE VERDİKLERİ ÖNEM

Batıyı uzakdoğuya, Hindistanı Çine bağlayan, Asya'nın orta kuşağını bir baştan bir başa aşan iki bin yıllık bu mühim ana kervan yolu, kuş uçuşu 7.500 km. bütün virajları ile 10.000 km. uzunluğundaydı. Bu ise ekvator uzunluğunun dörtte birine eşittir. ⁽²⁴⁾ Bu ticaret yolunun, insanlar ve kıtalar arasındaki en uzun ve kültür tarihi bakımından en önemli bağlantı olduğunu söylemek herhalde abartılı olmasa gerektir.

İki ucu arasında aşırı uzunluk bulunması, yolculuğun çok zaman alması, tabiat şartlarının yolcular önüne serdiği yer yer büyük engellerin çıkması, yabani hayvanlara, bitmez tükenmez kum çöllerine, saldırgan kabilelere karşı hazırlıklı olmak, yolculuğu pek güçleştirir idi. Üstelik seyrek nüfuslu bölgelerden geçen zengin kervanların karşısına, yol kesip haraç alanlar veya soyguncular da çıkardı. Bundan dolayı ipek yolu, ilk yüzyıllarda bir uçtan ötekine değil, kısım kısım kullanıldı. Belki miladın ilk yüzyılı sonlarına değin, kervanlar dar bölgeler içinde gider, tacirler mallarını bölge bölge alır, komşu bölgeye taşıyıp oradakilere satardı. Ticaret malları böylece araçlar elinde aktararak batıya veya doğuya ulaşırdı. Kervanların uzanabildiği bölgelerin miladi II. yy.dan itibaren daha da gelişmesiyle ticaret malları da yolun bütününe dört beş bölgede aşmaya başladı. ⁽²⁵⁾

Pamir dağlarının kanlı geçitlerinden yük taşıyan yaklar uçurumları umursamadan yol alırlar, bazı geçilmesi güç geçitlerde ise tüccarlar mallarını kendileri taşırlardı. Zaman zaman kar fırtınaları kervan yollarını kapatır, hayvanların ve insanların hastalanıp ölmelerine yol açarlardı. Aşılan dağların ardından çöller başlardı. Kervanlar yakıcı güneşten korunmak için geceleri yol alırdı. Soygunculara karşı güvenli olması için toplu yolculuklar yapılır, 50-100, bazen de 1.000 deveye ulaşan kervanlar oluşurdu. ⁽²⁶⁾ Zengin kervan sahipleri okçu birlikleri beslerler, orta hallileri ise kendilerini korumaları için az bir para öderlerdi. Yüklü ipek paketleri kıymetli taşlarla dolu paketler, tütün ve baharat çevredeki eşkiyanın gözünü döndürüyordu. ⁽²⁷⁾

I. İPEK YOLUNUN GÜZERGAHI

Ticareti büyük kazançlar sağlayan ipek, binlerce kilometre mesafe ile doğudan batıya oldukça uzun bir yol boyu katederek ulaşabilirdi. Bu uzun yol boyunu burada

⁽²⁴⁾ Hedin, S; a.g.e. s.229, Özergin, M.K; a.g.m. s.15

⁽²⁵⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.83

⁽²⁶⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.83

⁽²⁷⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.15

başlıca dört bölümde ele alarak incelememiz yol güzergahı ve geçtiği bölgelerin özelliklerini ortaya koyması açısından daha iyi olacaktır.

A - KUZEY ÇİN KESİMİ

Faaliyete geçtiği yıllarda ilk hareket noktası Wei ırmağının güneyindeki Ch'ang-an (bugün: Hgi-an) şehri olan ipek yolunun bu ilk kesimi, doğuda bugünkü Çin'in kuzeyindedir. Wei ırmağı boyunca doğudan batıya uzayarak 90-113 doğu boyları ile 34-40 Kuzey enlemi içinde ⁽²⁸⁾ ırmak boyunca ilerleyip Han (Hun çağında Tanrı) sıradağlarını solda bırakarak, Kansu bölgesindeki Lan-Chou, Wu-Wei, Chang-Yeh, şehirlerinden geçerek Tun-Huang şehrinde en parlak devrini 6-14. yy.lar boyunca yaşamış bir Budizm merkezine gelmektedir.

Bu kesimin Çin kesimi olması, yol güzergahının Çin'den itibaren direkt olarak Türk topraklarına girmeden daha çin bölgesinde kalmasından kaynaklanmaktadır.

B - DOĞU TÜRKİSTAN KESİMİ

Orta Asya'nın Doğu Türkistan bölgesinden geçen ⁽²⁹⁾ bu ikinci kesim, 74-94 Doğu boyları ile 36-45 Kuzey enlemi içinde yer alır, ⁽³⁰⁾ Sian'dan kuzeybatıya ve batıya, Tung-Huan dolaylarına kadar tek bağlantılı olarak gelen ipek yolu, ⁽³¹⁾ buradan itibaren üç ayrı ⁽³²⁾ yol boyundan geçerek, batıya doğru ilerleyebilirdi. Tun-Huana giden daha doğrusu yanındaki "Yeşim Kapısı"⁽³³⁾ denilen yerden üç kola ayrılan Doğu Türkistan kesimindeki yolların biri Hotan, biri Lu-lan, bir başkasıda Hami ve Turfan üzerinden giderdi.

Sven Hedin, "İpek Yolu" adlı çok kıymetli ve aynı zamanda da bir seyahatname niteliğinde olan eserinde bu yol boyu hakkında şunları yazmaktadır:

"Doğu Türkistan'ın batısından başlayan daha sayısız kolları vardır. İpek yolu'nun kollarından bir başkası ise Ural gölü kıyısındaki Alanların ülkesinden, Semerkant ve Taşkent'ten, Amuderya ve Usboin'in eski yatağından Hazar denizine kadar uzanıyordu. Buradan da Kuran üzerinden Karadeniz ve Bizans'a gidiyordu."⁽³⁴⁾

⁽²⁸⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.15, Hedin, S; a.g.e. s.227, İzgi, Ö; "Çin ile Batı Arasındaki İpek Yolları (VIII. yüzyıla kadar)" H.Ü. E.F.D. C.II. S.I. Ankara, 1984, s.96

⁽²⁹⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.15

⁽³⁰⁾ Hedin, S; a.g.e. s.227

⁽³¹⁾ Hedy, W; a.g.e. s.s.16, Hedin, S; a.g.e. s.227, Özergin, M; a.g.m. s.15, İzgi, Ö; a.g.m. s.96

⁽³²⁾ Hedin, S; a.g.e. s.227

⁽³³⁾ Thomsen, V; "Şarkî Türkistanının Mazisine Dair" Türkiyat Mecmuası, C.II. s.93, İstanbul, 1928, s.33, Hedin, S; a.g.e. s.227, Özergin, M; a.g.m.sinde bu Tunghuan'dan sonraki yolun iki kola ayrıldığını ve birinin Kuzey-Doğuya Koçu ülkesine doğru, ötekisinin ise Güney-Batıya Çerçene doğru gittiği belirtilmektedir.

⁽³⁴⁾ Hedin, S; a.g.e. s.227

Bu birinci yol ile ilgili olarak bir başka kaynakta ise: "Çin İmparatorluğunun orta çağlardaki iki büyük idari merkezi Çang-ngan ve Lo-Yang'dan başlayan bu yol büyük çölü geçtikten sonra iki büyük yerleşim merkezi olan Hami şehrine gelir. Yol buradan kuzeye yönelerek Barkul Göl'e ulaşır. Buradan batıya doğru yönelerek bugünkü Çungarya'dan geçer, Balkaş gölü yakınlarındaki Uygur kabilelerinin oturduğu bölgeden sonra batıya doğru uzanarak Talas nehri üzerindeki Talas şehrine gelirdi. Çinli budist Hacı Hiuen-tsang'ın belirttiğine göre burada çeşitli milletlerden ve ülkelerden gelen tüccarlar bulunmaktaydı. Yol daha sonra Seyhun nehrini aşarak Bizans topraklarına doğru devam ederdi." (35)

Görüldüğü gibi bu yol tamamen Türk topluluklarının oturduğu araziden geçmekte ve bu yolun önemi Türkler için çok büyük bir değere sahip olmaktadır.

Şimdi de Türklerin topraklarından geçen ve burada üç ana kola ayrılan yol ve onların yol boyunu ayrı ayrı görelim:

a. Güney Yolu:

Bu kol, Altındağlar ve karanlık sıradağlar ile Taklamakan çölü arasından batıya ilerlerdi. (36) İpek yolunun aslında ilk yol boyu bu olsa gerektir. Çin imparatorluğu komiseri P'ei kiu (608-?) (37) Güney yolu için "Şan-şan (Çerçen) Hotan, Kargalık, Taş Korgan (38) üzerinden geçer ve Pamiri aşar." diyor. Bu kolda sırasıyla Miran, Çarklık Çerçen, Niya, Keriya, Hotan, Kargalık ve Yarkent konaklarını biliyoruz. (39)

Batı ucu, Yarkent'te, kuzeye dökülerek, Kangar'da, orta yola geçilebildiği gibi, batıya gidilerek Pamir dağlarındaki yüksek geçitlerden aşıp Amuderya (OXUS) ırmağı havzasına ulaşırdı. (40) Coğrafyacı Ptolemaros'un anlattığına göre, Pamir'in "Komedai dağları" eteğindeki bir vadisinde taştan bir kule (lithinos purgos) vardı. Bu kulenin dibinde batılı kervancılar ile doğudan gelen tacirler mal mübadeleleri yaparlardı. (41) Bu

(35) İzgi, Ö; a.g.m. s.96

(36) Özergin, M.K; a.g.m. s.15

(37) P'ci-Chü, (Okunuşu: P'ei-Kiu) Eberhard bu kişi hakkında şunları söylemektedir: Yang-ti zamanında dış siyaset, bilhassa Kansu'da konaklayarak yabancı tüccarlar hakkında malumat veren Batı memleketlerinden bahseden eserleriyle tanıdığımız bir kişidir. Bu devir için Orta ve Batı Asya hakkında bildiklerimizi P'ci-Chü'ya medyunuz. Bundan başka P'ci-Chü, Çinin en büyük entrikacılarından biri idi. Bu Türklerin ayrı ayrı kabilelerini birbirlerine karşı ayaklandırmaya muvaffak olmuş ve bu siyasetini uzun yıllar devam ettirmiştir. Özellikle Çinden Orta Asyaya giden İpek Yolu'nun emniyet altına alınması ve bir Türkistan siyasetinin başlaması buuna bağlıydı. Türkler büyük bir devlet oldukça bu plan gerçekleşmezdi. Bunun için Türkleri parçalıyacak entrikalara devam etti. Eberhard, Çin Tarihi, s.195-196.

(38) Taş-Korgan; Buranın Aşağı Türkistanın en müreffeh şehirlerinden Taşkent olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Y.B.

(39) Özergin, M.K; a.g.m. s.16, Boulnois, L; a.g.e. s.90

(40) Salman, H; "Dört Garnizon", Belleten, C.54. s.211, Ankara, 1990, s.229 Ligeti, L; Bilinmeyen İç Asya, (Çev. S. Karatay), Ankara, 1986, s.53-58, İzgi, Ö; a.g.m. s.96

(41) Ligeti, L; a.g.e. s.53-58, Özergin, a.g.m. s.16, İzgi, Ö; a.g.m. s.96. Salman, H; a.g.m. s.929

taş kulenin şimdi Yarkent-derya kaymağı ile Yakhan (Küçük Pamir) arasındaki Taş-Kargan'da bulunması ihtimal dahilindedir. ⁽⁴²⁾

b. Orta Yolu (Eski Kuzey Yolu):

Eski çağlarda bu yol "Kuzey yolu" ⁽⁴³⁾ diye adlandırılmış iken, miladın ilk yıllarında daha kuzeyden geçen yeni bir yol açılmasıyla, güney yolu ile bu yeni kuzey yolunun ortasında kaldığı için orta yolu adı ile anılır oldu. Bu yol daha çok Tarım ırmağı boyunca ilerlemektedir. Nitekim Çinli P'ei Kiu da "Orta Yolu" Koçu, Karasar, Kuçar, Kaşgar üzerinden geçer ve Pamiri aşar"⁽⁴⁴⁾ diye tarif eder. Bu yolun konakları ise Turfan, Karaşar, Kurla, Çerçi, Büzür, Kuçar, Ak-su, Uç-Turfan ve Kaşgardır. ⁽⁴⁵⁾ Eski Koçu (Uygur) ülkesinin şimdiki Turfan denilen çevresinde parlak çağını 9-13 yy.larda yaşamış, birçok kültür merkezleri bulunmaktadır. ⁽⁴⁶⁾ ki, bu da önemini ipek yoluna borçludur.

Kuzey yolunun Turfan'dan Tokmak şehrine kadar olan bölümü teferruatlı bir şekilde Chavennes tarafından verilmiştir. ⁽⁴⁷⁾ Yukarıda belirtildiği gibi Kaşgardan Yartkent'e geçen bir ara yolla bu orta yol, Kaşgar şehrinden kuzeye doğru ilerleyerek, Orta Tanrı dağlarına girer ve Batı Türkistan'a geçerdi. ⁽⁴⁸⁾

c. Kuzey Yolu:

Bu üçüncü kol, daha öncede bahsi geçtiği üzere, miladın ilk yıllarında açılmıştı. Doğudan gelip Tanrı dağlarının vadileri arasından geçen bu yol, önce ili ırmağı havzasına girer ve oradan güneybatıya dönüp Çu ırmağı havzasına yönelirdi. Bu yol boyu çevresinde bütün tarihi boyunca, göçrevli hayat tarzı sürdürmüş, Türk boyları (Uzur, Uysun, Tığlığ, Karlık)'nın kışlak ve yaylakları bulunuyordu.

Nitekim Çin'li P'ei Kiu kuzey yolunu tarif ederken, Kumul (veya Kamul) üzerinden uzanır, Pars gölü, Tığlık Türk boylarının ve Gök Türk Kağanlık merkezi yakınlarından geçer (ki burası yıldız yaylası yakınlarındaki Orduğdur), kuzeye doğru akan ırmakları (İli, Çu, Sırderya vb.) aşar ve Fu-lin devletine ⁽⁴⁹⁾ ulaşır." diye anlatır. ⁽⁵⁰⁾

⁽⁴²⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.16, Salman, H; a.g.m. s.929, İzgi, Ö; a.g.m. s.96

⁽⁴³⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.16, Hedin, S; a.g.e. s.227, Ligeti, L; a.g.e. s.58, Salman, H; a.g.m. s.929

⁽⁴⁴⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.16, Salman, H; a.g.m. s.929, İzgi, Ö; a.g.m. s.96

⁽⁴⁵⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.16

⁽⁴⁶⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.128, Togan, Z. V; a.g.e. s.57, İzgi, Ö; a.g.m. s.96

⁽⁴⁷⁾ Chavennes, Documents, s.11-13'den naklen, İzgi, a.g.e. s.30

⁽⁴⁸⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.16

⁽⁴⁹⁾ Fu-Lin devleti ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Ögel, B; "Göktürk Yazıtlarının Aparımları ve Fu-Lin Problemi", Belleten, c.9, s.33, Ankara, 1945

⁽⁵⁰⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.16, Ögel, a.g.m. s.

Bü üçüncü kol, An-hui şehrinden sonra doğrudan kuzeybatıya yönelir. Kumul (hami), Turfan, Urumçi, Yıldız yaylası yakınlarından geçerek ili ırmağı boyuna inerdi. Yolboyunda Urumçiden sonra şehir tipinde iskan mahalleleri bulunmadığından kervanlar, konaklamalarını ağıl tipinden geliştirilerek kurulmuş **"Büyük Ağıl"** veya **"Besici kışlağı (kalesi)"** gibi yerlerde yaparlardı. İşte bu basit mimarlık eseri, daha sonraları Kervansaray (Rıbat) ⁽⁵¹⁾ denilen yapı türüne ilk örneği teşkil etmiştir. Nitekim İpek Yolunun bilinen en eski kervansaraylarını ilk kez 10. yy.dan daha önce bu kuzey yolunun batı kesiminde ⁽⁵²⁾ Türk ülkelerinde görmeye başlayacağız.

C - BATI TÜRKİSTAN KESİMİ

Asyanın ortasından Batı Türkistanın içinden geçerken, önce yüksek dağların geçitlerini açıp, sonra ovalara inmeye başlayan ve 57-74 Doğu boylamı ile 36-44 Kuzey enlemi içinde yer alan İpek yolunun bu kesimi, önceki bölümde de olduğu gibi üç koldan ilerleyen bu kollar burada da aynı şekilde ilerleyerek Merv şehrinde birleşirdi. Bu kolları yine aynı şekilde ayrı ayrı ele alarak inceleyelim.

a. Güney Yolu:

Pamir dağlarını aştıktan sonra Batı Türkistana giren bu kolu Çinli P'ei Kiu şöyle tarif eder:

"Pamiri aştıktan sonra, Hu-mi, Toharistan, Eftalit (Ak Hunlar) ülkesi, Bamiyan, Gagne beylikleri içinden geçer ve Kuzey Hindistan'a kadar erişirdi." ⁽⁵³⁾ Yarkent'ten ayrılan yol, Pamir dağlarını aşmak üzere kuzey-güney yönündeki Sarıköl sıradağlarını geçerek Taş-Kurgan'a iner ve oradan Gunt suyu vadisiyle Şuknan'a ulaşırdı. Buradan sonra ilk çağda Baktria, Orta çağda Toharistan denilen bölgede sırasıyla Badahşan, Kunduz, Taş-Korgan, Belh şehirlerinden geçerek Merv'e ulaşırdı.

İslam coğrafyacıları tarafından yukarıda isimlerini saydığımız bütün bu şehirlerin hepsi Ceyhun nehrinin havzası içinde sayılmış ve Maverayun-nehir yani Aşağı Türkistan'a aid olduğu ifade edilmiştir. ⁽⁵⁴⁾ Bu eyaletlerin İpek yolu güzergahında olması ve ayrıca zengin altın ve gümüş madenleri bulunduğundan çok zengin oldukları çeşitli kaynaklar tarafından teyit edilmektedir. ⁽⁵⁵⁾ Ayrıca Tibett'e yani Tibetlilerce

⁽⁵¹⁾ Kervansaray ve Ribat hakkında daha geniş bilgi için bkz. Turan, O; **"Selçuk Kervansarayları"**, Belleten, c.10, s.39, Ankara, 1946, s.472-496,, Köprülü, F. **"Ribat"**, Vakıflar Dergisi, II, Ankara, 1942

⁽⁵²⁾ Özergin, M.K; **a.g.m.** s.17

⁽⁵³⁾ Özergin, M.K; **a.g.m.** s.17

⁽⁵⁴⁾ Barthold, V; **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Ankara, 1990, s.68

⁽⁵⁵⁾ Istahari, 297, Yakubi, Buldan, 292'den naklen, Barthold, V; **a.g.e.** s.69

meskun bölge kuzey isdus'a giden ve misk ithaline yarayan ticaret yolu da Vahan ve Şuknandan geçmekteydi. ⁽⁵⁶⁾

Pamir yaylasının vadileri arsında uzayarak Hindistana kadar inmekte olan İpek yoluna aslında Belh'te Hindistandan gelen "Baharat yolu" katılırdı. ⁽⁵⁷⁾ Batı yönünde uzayan güney yoluna ayrıca Merv'de kuzey ve Orta yolu da birleştirdi.

b. Orta Yol:

Orta yol için Çinli P'ei-Kiu şöyle demektedir: "Kaşgardan kuzeye yönelen yol, Tanrı dağlarındaki 3752 m. rakımlı Torugart geçidini aştıktan sonra, Fergana, Ustrusana, Zereşan, havzası ve Semerkant, İstikan, Kuşaniye, Buhara, Hargan, Amil beylikleri içinden geçer ve Fars ülkesine ulaşır." ⁽⁵⁸⁾

Aşağı Türkistan (İslami kaynaklara göre Maverünnehir)'in en işlek ve en büyük kervan yolu olan bu yol güzergahı, Fergana'dan Merv'e kadar üzerinde nüfusu orta çağlarda bile 100.000 den aşağı olmayan büyük ticaret şehirlerini birbirine bağlamaktaydı.

Aşağı Türkistan'ın bu büyük ve önemli ticaret yolu için Narşahi "**Hükümdar Yolu**" ⁽⁵⁹⁾ (Şah-rah) tabirini kullanmış ve bu yol her zaman önemini korumuştur.

Bu yol güzergahı üzerinde kervanların geliş ve gidişini kolaylaştırmak için kuzey yolunda olduğu gibi ilk çağlarda "**besici kışalıkları**" denilen ve daha sonraları birer "**Ribat**" olarak kurulan Kervansaraylar da bulunuyordu.

Orta yol, Merv şehrinde Güney yolu ile buluşuyordu. Ancak bu yolun Hocend konağı ile Güney yolunun Belh konağı arasında, Ustruşana, Hisar (bugünkü Duşanbe yakınlarında) Tirmiz'den geçen bir arayol olduğunda söylenir. ⁽⁶⁰⁾

c. Kuzey Yolu:

İli boyundan güneybatıya yönelerek, Çu ırmağı havzasına geçen bu kol, daha ileride Kırgız sıradağlarını aşarak Talas vadisine girer ve oradan Taşkent bölgesine inerdi. Bu kesimde kuzeydeki Batı sibirya ile Doğu Avrupa'dan gelen "Kürk Yolu"⁽⁶¹⁾na bağlanırdı. Oralardan getirilmiş, kürk deri, canlı hayvan, süt ürünleri vb. buralardan başka mallar karşılığında değiştirilirdi. VII.-X. yy.lar boyunca Doğu Avrupa ticaretinde mühim yer tutmuş bulunan Hazar devleti, bu yol üzerinden Batı Türkistan (İpek yolu) ile iktisadi ve de kültürel temaslarını canlı tutmuştur. Batı Türkistan'dan Hazar denizi kuzeyi ile uzanan yollar, aynı zamanda bütün tarihi boyunca

⁽⁵⁶⁾ Barthold, V; a.g.e. s.69

⁽⁵⁷⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.17

⁽⁵⁸⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.17

⁽⁵⁹⁾ Narşahi'den naklen, Barthold, V; a.g.e. s.101

⁽⁶⁰⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.17

⁽⁶¹⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.17

oranın ipek yolu ile bağılı kalmasını gerçekten sağlamıştır. ⁽⁶²⁾ Gerdizi, Aral gölünün batı sahilini takip ederek oradan bozkırların içinden Peçenek'lerin ülkesine giden başka bir yoldan da bahseder. ⁽⁶³⁾

Bu yoldan geçen kervanlarda diğerlerinde olduğu gibi "Besici kışlakları"nda kalırlardı. Onların zamanla büyüyüp orta çağda küçük, ama güçlü kalelere (Kargan, Tura, Kermen vb.) döndüğünü biliyoruz.

Zerefsan havzasında Şaş, Taşkent bölgesinden güneybatıya ilerleyen İpek Yolu'nun kuzey kolu Zerefsan havzasında Orta Yola katılır ve onunla Merv'e giderdi. ⁽⁶⁴⁾

Güneyden ve kuzeyden gelen kolların birleştiği Merv şehrinden batıya ilerleyen İpek Yolu, Horasan sıradağlarını aşarak ilk çağdaki adıyla Parthia (Kuzey Horasan) bölgesine giderdi. Merv'den sonra Serahs, Tüs, Nişapür üzerinden Bistam'a ulaşan İpek Yolu bu son kesim ile artık Batı Türkistan'dan çıkar ve yakın doğu bölgesine inerdi. ⁽⁶⁵⁾

D - YAKIN DOĞU KESİMİ

Horasan sıradağlarını aştıktan sonra Yakın Doğu kesimine giren İpek Yolu, buradan İran yaylasını geçerek Mezopotamya'ya iner ve burdan itibaren sürekli batıya doğru ilerleyerek son durağı olan Akdeniz kıyılarına ulaşırdı.

35-60 Doğu boylamı ile 30-37 Kuzey enlemi içinde yer alan İpek Yolu'nun bu kesimi Tus veya Bistam'dan sonra İran yaylasında ilerleyerek Nişapür (Selçukluların ilk başkenti), Sebzivar, Firumed, konaklarından geçer ve Bistam'da eski yola katılırdı. ⁽⁶⁶⁾

Orta çağın mühim ticaret merkezlerinden Bistam şehrinden güneybatıya doğru kalkan yol, sırasıyla Damgan, Simnan, Rey, ((Selçukluların ikinci başkenti) Save, Hemedan şehirlerinde konaklayarak, mezopotamya (İslam çağında el-İrak) bölgesine girerdi. ⁽⁶⁷⁾

İpek Yolu'nun kervanları Mezopotamya'da ilk çağlar boyunca Ktesifan (Sasani devletinin başkenti Medayin) Orta çağda ise onun 42 km kuzeyinde 762 yılında kurulmaya başlanmış Bağdad (Abbasilerin başkenti) şehirlerinde konakladıktan sonra, Dicle ırmağının sol, yakası boyunca kuzeye ilerler, Sonra Nusaybin, Urfa, Fırat ırmağını aştıktan sonra Menbic'ten geçerek Akdenizin doğu kıyısındaki bütün liman ve

⁽⁶²⁾ Barthold, V; a.g.e. s.256, Özergin, M.K; a.g.m. s.1

⁽⁶³⁾ Barthold, V; a.g.e. s.256

⁽⁶⁴⁾ Şeşen, R; *İslam Coğrafyacılarına Göre Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985, s.184, Ligeti, L; a.g.e. s.58, Özergin, M; a.g.m. s.18

⁽⁶⁵⁾ Hedy, W; a.g.e. s.16-17, Özergin, M; a.g.m. s.18, Ligeti, L; a.g.e. s.58

⁽⁶⁶⁾ Özergin, M.K; a.g.m. s.18

⁽⁶⁷⁾ Grousset, R; a.g.e. s.58-59, Hedin, S; a.g.e. s.227, Hedy, W; a.g.e. s.16-17, Çağatay, N; *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1963, s.61

şehirlere ulaşabilirdi. Yine Hindistan'dan deniz yolu vasıtasıyla gelen öteki "Baharat Yolu"da, Basra körfezinin Şattülarab içindeki Basra limanı üzerinden Bağdad şehrinde İpek Yolu'na katılırdı. (68)

Akdenizin en önemli ticaret limanlarından biri olan Antakya o zamanlar Roma imparatorluğunun Suriye bölgesinin idare merkezi idi. İpek Yolu'nun bu batı ucundan güneye inilerek Şam (Dımeşk)'a oradan Sur'a oradan Kudüs şehrine, oradan da Mısır'a kadar gidilebilirdi. Yine buradaki limanlardan deniz yoluyla Akdenizin kuzeyinde ve güneyindeki bütün limanlara ulaşılabilirdi.

Arabistan'da Karyeteyn üzerinden Hama, Humus ve Antakya yoluyla Anadolu'ya giden diğer bir kol ise, Suriye'den Anadolu'ya giden ticaret yolu ile Anadolu'da bu günkü Turgutlu yakınlarında bir ören halinde bulunan Sard şehrine ulaşabiliyordu. Basra körfezindeki Susa'dan Sard'a kadar uzanan 1.500 millik (yaklaşık 2.500 km) ticari ve stratejik yola "Kral Yolu" deniliyordu.(69) Dolayısıyla İpek Yolu'da Antakya'dan itibaren bu Kral Yoluna bağlanarak Anadolu içlerine, Ege kıyılarına kadar uzanıyordu.

Bu İpek Yolu'nun, bir uçtan ötekine uzunluğunun on bin kilometreyi aştığı hesap edilmiştir. (70)

II - İPEK YOLUNA BAĞLANAN TALİ YOLLAR

Türkistan'da İpek Yoluna bağlanan tali yollar da vardı. Aynı zamanda batı memleketlerini birbirine bağlayan bu yollar, Çin ve İslam kaynakları tarafından aralarındaki mesafeler, Li (71), fersah (72), konak vb. uzunluk ölçüleri ile verilerek çok teferruatlı bir şekilde açıklanırlar. Mesela bunlar arasında Merv Harezm yolu (73) ile Semerkant ile Buhara (74) arasındaki yollar büyük önem taşımaktadır. Özellikle Buhara ile Semerkant arasındaki yol ile ilgili olarak çok enteresan ve ayrıntılı bilgiler veren Barthold, bu yol hakkında şunları söylemektedir:

"Maveraün-nehrin (Aşağı Türkistan) iki büyük şehrini birbirine bağlayan, Semerkant ile Buhara arasındaki "Hükümdar Yolu" (Şah-Rah) (75) her zaman büyük öneme sahipti. Semerkant ile Buhara'nın arası 37 veya 39 Fersah yahut altı yada yedi

(68) Çağatay, N; a.g.e. s.153, Ligeti, L; a.g.e. s.53-58, İzgi, Ö; a.g.m. s.96, Salman, H; a.g.m. s.928, Özergin, M; a.g.m. s.19, Kitapçı, Z; Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler, s.73

(69) Çağatay, N; a.g.e. s.61

(70) Boulnois, L; a.g.e. s.93

(71) Lİ; Kesin olarak bilinmemekle beraber 1 Li'nin yaklaşık olarak 546-576 m. civarında olduğu sanılmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. F. Hirth, "The Story of Chang Kien, Chines Pioneer in Western Asia", (JAOS) Journal Of The American Oriantel Society, Vol.37, 1917, s.144

(72) Fersah; Üç mil, yaklaşık altı km.'lik mesafeye tekabül eder.

(73) Chavennes, Documents, s.99-134

(74) Barthold, V; a.g.e. s.101-105

(75) Bu tabirin Narşahi tarafından kullanıldığını biliyoruz, Barthold, V; a.g.e. s.101

günlük yol olarak hesaplanırdı. Buhara ile Semerkant arasında ve yol güzergahı üzerinde bulunan, Buhara'dan yedi yada sekiz fersah uzakta yer alan Tavavis, önemli bir ticari potansiyele sahip büyük bir köydü. Burası Tavus kuşları anlamına gelen Arapça adını (710) yılında almıştır. Şehrin eski adı ise **Efrud** idi.

Eski devirlerde burada her yıl sonbahar bitiminde on gün süren bir pazar kurulurdu. Burada satılan mallar, sonradan satıcının hilesi ispatlansa dahi geri alınmamak şartı ile satılırdı. Bu pazara, Maverāün-nehir (Aşağı Türkistan)'in çeşitli bölgelerinden hatta Fergana ve Saştan dahi gelen tüccarlarla dolardı; bu pazarlar tarımla meşgul olmayan halkın refah kaynağı idi". (76)

Batı ülkelerinden gelen bütün yollarla ilgili olarak İslam kaynakları üzerinde ciddi bir inceleme yapan Barthold, "**Moğol istilasına kadar Türkistan**" adlı eserinde geniş bilgiler vermiştir. (77)

Türkistan'da İpek Yolu'na bağlanan tali yolların varlığından söz etmiştik. Bu hususta kuzeyden ve güneyden İpek Yoluna bağlanan yollar hakkında elimizde çok az bilgiler olsa da, bunların Kuzeyden "**Kürk Yolu**" güneyden ise "**Baharat Yolu**"nun İpek Yoluna bağlandığını biliyoruz.

Hazar ülkelerinden başlayarak Ural, Güney Sibirya, Altaylar, Sayan dağları üzerinden Çin'e ve Amur nehrine ulaşan ve daima Türklerin elinde ve egemenliğinde bulunan yolda da canlı bir ticari faaliyet vardı. İpek Yoluna kuzeyden paralel uzanan ve Türkistan bölgesinde İpek Yoluna katılan bu yola tarihte "**Kürk Yolu**" (78) denilmekteydi.

Bundan başka Batı Avrupadan Hazar denizi yoluyla Orta Asya'ya gelen ve buradan İpek Yoluna bağlanarak Çin'e kadar uzayan bir diğer yoldan bahsedilmektedir. İbni-Hurdabih Batı Avrupadan (İspanya ve Fransa) hareket eden bir seyyahın veya tacirin Almanya ve Slav memleketlerinden geçerek karadan Hazarların başkenti olan "**İtil**"e buradan Hazar denizi yoluyla Aşağı Türkistan'da Belh şehrine ve oradan da Orta Asya'ya Tokuz Oğuzlar memleketinden Çin'e kadar uzayan bir yolun varlığından genişçe bahsetmektedir. (79) Bu yola tarihi kaynaklarda Astragan veya Astrahan yolu denildiği rivayet edilmektedir.

Hindistan'dan çıkıp Afgan dağlarının karlı doruklarını aşarak Pamir kitlesinin vadileri arasından Belh'e gelen "**Baharat Yolu**" burada İpek Yoluna katılırdı. (80) Dünyanın üçüncü büyük kara ticaret yolu olan Baharat Yolu; İpek Yolu ile birlikte Doğudan Batı ya binlerce yıl Batı insanının arzuladığı birçok değerli emtiayı taşımak

(76) Barthold, V; a.g.e. s.101-104

(77) Barthold, V; a.g.e. s.83-228

(78) Kafesoğlu, İ; Öztuna, Y; **Türk Kültür Tarihi**, I. Ankara, 1977, 1978, s.228

(79) İbni Hurdabih, el- **Mesalik Ve'l-Melalik**, nşr. De Goje, Leyden, 1967, s.155'den naklen, R. Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türk Yurtları** s.184, Krş. Hedy, W; a.g.e. s.88

(80) Thomsan, W; a.g.m. s.33, Özergin, M; a.g.m. s.17

için hizmet vermiştir. Bu bakımdan İpek Yoluna bağlanan tali yollar arasında Baharat Yolunun oldukça büyük önemi vardır.

III - İPEK YOLU ÜZERİNDE KURULAN KERVANSARAYLAR

Çin'den Orta asya ve Orta Doğuya, Akdenize kadar uzanan ve ilk çağlardan itibaren dünya ticaretinde büyük bir yere sahip olan İpek Yolu üzerinde ticaret yapan kervanlar, elbetteki İpek Yolunu bir baştan bir başa katederek günlerce ve hatta aylarca hiç konaklamadan gidemezlerdi. Onun içinde İpek Yolu güzergahında yol alan kervanların hem güvenliğini sağlamak ve hem de medeni ihtiyaçlarını karşılamak için, İpek Yolunun geçtiği ülkeler kendi toprakları içinde ticaretin gelişmesine adım uydurarak yer yer insan, eşya ve hayvan için geceyi geçirmeye yarayan ve Türkçe "Kervansaray" ⁽⁸¹⁾ dediğimiz barınma yerleri organize etmişlerdir.

Çin'den itibaren batıya doğru yol boyunca ilk çağlarda gelişmiş şehir tipinde iskan yeri bulunmadığından kervanlar konaklamalarını ağıl tipinden geliştirerek kurulmuş "Büyük Ağıl" veya "Besici kışlası (Kalesi)" ⁽⁸²⁾ gibi yerlerde yaparlardı. İşte bu basit mimarlık eseri daha sonraları "Kervansaray" denilen yapı türüne ilk örneği teşkil etmiştir. Nitekim İpek Yolunun bilinen en eski Kervansaraylarını özellikle Türkistan'ın kuzeyinden geçen batı kesiminde görmeye başlayacağız.

Bozkırlarda göçebe bölgelerinden geçen tarihi İpek Yolu elbette, menzil yapıları olmadan aşılamazdı. Orta Asyada, ticaret yolları üzerindeki menzil tesisleri durumundaki Kervansarayların doğuşunu tarihi İpek Yolu hazırlamış, bu yolun çok yerinin göçebe bölgelerine rastlamasıda, emniyet sorununa önemle eğilmek suretiyle Kervansarayları belirli ihtiyaçlara cevap verecek bir biçimlemeye götürmüştür. ⁽⁸³⁾

Kervansaraylarla ilgili olarak bir kısım yazarlar bu yapıların ilk prototiplerinin evvel emirde, Budist rahiplere, Türkçe adı ile "tayınlara", ⁽⁸⁴⁾ ikametgah ve yolculara barınak teşkil etmek için yapılmış olan, Türkçe "Kuyan" yapı veya "Vihar" denilen ve M.Ö. III. yy.dan, Avoka devrinden beri hoyrat olarak inşa edilen külliyele ⁽⁸⁵⁾ olduklarını ileriye sürerler.

Hatta bu yazarlardan Türk tarihi ile ilgili çok büyük çalışmaları olan Barthold, "Külliye mefhumunu Türklerin Budizmden İslamiyete ithal eylediklerini" ⁽⁸⁶⁾ erken İslami kaynaklara ve o zaman bilinen arkeolojik kalıntılara dayanarak ileriye

⁽⁸¹⁾ Türk Tarihinde Kervansarayların önemi için bkz. Turan, O; *Selçuklu Kervansarayları*, Belleten, C.10, s.39, Ankara, 1946, s.476, Cezar, M. *Türk Tarihinde Kervansaraylar*, s.932, Kayaoğlu, İ; *İslam Kurumları Tarihi*, s.108

⁽⁸²⁾ Özergin, M.K; *a.g.m.* s.17

⁽⁸³⁾ Cezar, M. *Türk Tarihinde Kervansaraylar*, s.932

⁽⁸⁴⁾ Esin, E; "Muyanlık Uygur Buyan Yapısında Vihara Hakanlı Muyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han İle Medresesinde Gelişme", *Malazgirt Armağanı*, Ankara, 1972

⁽⁸⁵⁾ Esin, E; *a.g.m.* s.78-79

⁽⁸⁶⁾ Kitapçı, Z; *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, s.61

sürmeye çalışsa da, bu tür fikirler üzerinde oldukça doyurucu tenkidler yapan, Prof. Dr. Z. Kitapçı, bunun doğru olmadığını bir çok çalışmalarında ortaya koymaktadır. (87)

Yalnız şu kadarı varki, Tüccarlar, Budist manastırlarını hem banka ve birnevi borsa olarak, hem de ticari depo olarak kullanıyorlardı. Hariçten gelen Hintli, Soğutlu, İranlı tacirler bu manastırlarda kalıyorlar, mallarının, canlarının ve paralarının emniyetini sağlamış oluyorlardı. (88)

Çinliler, Han döneminden (M.Ö. 206- M.S. 220) itibaren İpek Yolu üzerinde birtakım askeri kaleler ve hisarlar kurmuşlar, bunların hem yolların emniyetini temin, hem tüccarların getirdiği ve hediye olarak tavsif edilen (kung) mallarının kontrolü ile alakalı olarak kurulmuş yapılar olduğu bilinmektedir. (89)

A - KERVANSARAYLARIN İNŞASI VE RİBATLARIN BUNA ETKİSİ

İlk ve orta çağlar boyunca İpek Yolu güzergahı üzerinde kurulmuş olan ve gelip geçen kervanın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak inşa edilen Kervansarayların ilk zamanlarda küçük ağıllar şeklinde daha sonraları ise etrafı tahkimli hanlar biçiminde kuruldukları tarihi kaynakların rivayetleri arasında yer almaktadır.

İpek Yolu güzergahı boyunca belirli aralıklarla, her on milde bir yapılmış olan dinlenme yeri ve her otuz milde de bir posta istasyonu olarak kurulmuş olan, (90) askeri ve ticari ehemmiyeti haiz yerlerde inşa edilen binalara her ne kadar ilk dönemlerde "Ribat" (tahkimli hanlar) (91) adı verilmiş ise de, aslında Ribatların yapılış gayesi ve hizmet amacı tamamen farklı bir nitelik arz etmekteydi. Çünkü bu tür yapılar birer kervansaray olmadan öte, Türk Yurtlarında İslam Gazileri için birer askeri üs olarak inşa edilmişlerdir. Ancak bunlar ileriki yüzyıllar içerisinde kurulmuş misyonlarını tamamladıklarından daha sonraları ticari amaçlar için birer kervansaray gibi de kullanılmaya başlanacaktır. Ribatların kuruluş amaçları ve Türk-İslam dünyasındaki etkileri ile ilgili merhum Prof. Dr. M.F. Köprülü'nün Vakıflar Dergisinin II. cildinde çok geniş ve teferruatlı bilgiler içeren bir makalesi yer almaktadır.

Bunlardan başka ayrıca İpek Yolu boyunca her iki km.de bir yapılmış olan nöbetçi kuleleri bulunmaktaydı. (92) Doğu Türkistan'da kurulmuş balçıktan yapılan bu kulelerin ne zaman yapıldıkları bilinmemektedir. Çin İpeğinin Asyadan geçerek Batı ülkelerine gittiği bu yolda kimbilir nelere şahit olmuştur bu sessiz tanıklar. Her kulenin çevresinde küçük bir avlu, bu avluyu çevreleyen alçak bir duvar vardı. Bunlar bir nevi

(87) Kitapçı, Z; a.g.e. s.61

(88) Eberhard, W; a.g.e. s.157, Louis, B; "Les Relans de Poste", s.50

(89) Esin, E; a.g.m. s.78, Salman, H; a.g.m. s.921-934, Onat, A; "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", Belten, C.54, s.221, Ankara, 1990, s.913-920

(90) Ögel, B; a.g.e. C.II, s.337

(91) Kafesoğlu, İ; Türk Milli Kültürü, s.310

(92) Hedin, S; a.g.e. s.230

Anadolu'da gördüğümüz hanlar ve kervansarayları andırmakta idi.⁽⁹³⁾ Bütün bu yapılar faal bir ticaretin canlı tutulması içindi.⁽⁹⁴⁾

İslam dünyasında daha sonraları Selçuklu ve Osmanlı Türklerinin birer kervansaray olarak geliştirecekleri ve dünyanın hiç bir yerinde benzerlerinin dahi olmayacağı bir sosyal müessese haline getirecekleri Ribatların, ⁽⁹⁵⁾ umumiyetle islam dünyasının hudutları içinde, askeri gayeler için yapıldığını görüyoruz.⁽⁹⁶⁾ Ribatların ilk ihdas edildiği yer (İslami kaynaklardan Maverâünnehir) Aşağı Türkistan yani Türkistan Türklüğünün yaşadıkları ve hakimiyet kurdukları yerlerdir.⁽⁹⁷⁾ Yüzlerce yıldır insanlığın hizmetine sunulan bu Ribatlar için Arap coğrafyacıları, yalnız Aşağı Türkistan'da Orta çağlarda 100.000 tane bulunduğunu söylerler.⁽⁹⁸⁾

Daha sonraları bu ribatlar vakıflar ve eski teşkilatıyla yolculara mahsus bir kervansaray olarak geliştirilmişlerdir ki, bunların bazı kayıtlarda Ribat adını alması bununla ilgilidir. Mamafih A. Mez ⁽⁹⁹⁾ bu konu ile ilgili olarak; "ticaret yolları üzerinde yapılmış olan misafirhanelerin vakıf binaları olduğunu, bu nevi binaların ahalişi dindar olan Türkistanda bulunduğunu, bu misafirhanelerden 100.000 taneden fazlasının sadece Aşağı Türkistanda bulunduğunu bildirmektedir".

İstahari, daha 10. asırda Türkistan'da yolculara ve hayvanlara meccânen bakan ribatların mevcut olduğunu söyler. Ona göre Aşağı Türkistan halkı kadar misafirperver ve dindar halk yoktur. İbn Batuta'nın Anadolu'daki Ahiler hakkında dediği gibi, Aşağı Türkistan halkının birbirleri ile münazaa bile ettiklerini, başka İslam ülkelerinde zenginlerin çoğu malını zevklerine mezmun işlere sarfettiği halde buradaki servet sahiplerinin mallarını hayır ve hasenat uğrunda harcadıklarını, yolları imar ve تنها yollarda ribatlar vücuda getirdiklerini, hiç bir belde, bir köy, yol giden bir çöl veya yolcuların konakladığı bir yer yoktur ki, orada bir ribat yapılmamış olsun, bunların ekserisinde yolcuların meccanen yiyip yattıklarını, hayvanlarını yemlediklerini söyler. ⁽¹⁰⁰⁾

Makdisi; Türkistandaki ribatlardan bahsederken, isticapta 2.700 ribat bulunduğunu, Bardhold ise isticapta pek çok ribatın inşa edilmiş olduğunu, Mukaddesiye göre bunların sayısının 2.700 kadar olduğunu söyler. Ayrıca her yerde olduğu gibi ribatlar kısmen büyük şehirlerin halkı tarafından yapılmış kısmen devlet erkanı tarafından

⁽⁹³⁾ Kitapçı, Z; Hz. Peygamber (S.A.V.)'in Haidslarında Türk Varlığı, İstanbul, 1988, s.144

⁽⁹⁴⁾ Durant, W; İslam Medeniyeti, İstanbul, Tarihsiz, s.38

⁽⁹⁵⁾ Ribatlar hakkında geniş bilgiler için bkz. Köprülü, F; "Ribat", Vakıflar Dergisi, V.II, Ankara, 1942, s.67-78

⁽⁹⁶⁾ Turan, O; "Selçuklu Kervansarayları", Belleten, C.10, s.39, Ankara, 1946, s.490

⁽⁹⁷⁾ Turan, O; a.g.m. s.490, Krş. Kitapçı, Z; a.g.e. s.180,186, 261-328

⁽⁹⁸⁾ Mazahari, A, Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları, (Çev. B. Üçok), İstanbul, 1972, s.490, Cezar,M, a.g.m. s.931

⁽⁹⁹⁾ Mez, A; "Orta Zaman Türk İslam Dünyasında Karayolları", (Çev. C.Köprülü), Ülkü, C.10, s.49, Ankara, 1937, s.26

⁽¹⁰⁰⁾ İstahari, el-Mesalik Ve'l-Memalik, Kahire, 1961, s.161,den naklen Kitapçı, Z; a.g.e. s.117, ayrıca bkz. Mez, A; a.g.m. s.26, Turan, O; a.g.m. s.490

verilen parayla yaptırılırdı demektedir.⁽¹⁰¹⁾ Görülüyorki, bütün bu hayır işlerinde yolcuların meccanen yemeleri ve yatma-ları için ribat inşası İslam aleminde en fazla Türkistan'da inkişaf etmiş idi. ⁽¹⁰²⁾

İpek Yolu boyunca her menzilde pek büyük bir yapı olarak karşımıza çıkan ve geçmişte yukarıda da izah edildiği gibi Orta Asya Türklüğünün kervanyolları üzerinde kurmuş oldukları ribatlara kadar giden Kervansarayların hedef tuttuğu en önemli gaye yolcuların kondukları veya geceledikleri yerlerde her türlü ihtiyaçlarını temin etmek idi. Gerçekten bu maksatla kervansaraylarda vücuda getirilen tesisler çok dikkate şayandır. ⁽¹⁰³⁾ Çok geniş bir otelcilik sistemiyle ⁽¹⁰⁴⁾ yapılmış olan bu yerlerde yatakhaneler, aşhaneler, erzak anbarları, ticari eşyayı koyacak depolar, yolcuların hayvanlarını koyacakları ahırları, samanlıkları, misafirlerin yıkanması için hamamları, şadırvanları, hastaneleri ve hatta eczaneleri vb. gibi bir çok sosyal tesisleri bulunmakta idi. Filhakika O Turan'ında dediği gibi; "kervansarayların vücut bulması ile ipek yolu üzerinde ticari faaliyetlerin artması arasında çok sıkı bir muvazilik göze çarpar". ⁽¹⁰⁵⁾

İpek Yolu üzerinde özellikle Türk yurtlarında yol boyunca kervanların rahatı ve ticaretin emniyet içerisinde güvenle yapılabilmesi için tesis edilen bu kervansaraylardan başka, Türk hükümdarları Türk topraklarından geçen İpek Yolunun güvenliğinin sağlanmasında başkaca tedbirlerde alıyorlardı.

Ebul Ferce - İbnul İbri, Tarihi Muhtasarüddüvel adlı eserinde anlattığı bir hikayede, Buhara tacirlerinden üç kişinin; Türk hükümdarları tarafından tüccarlara kolaylık sağladığı ve yolların "Kakçiye" denilen memurlar vasıtasıyla korunduklarını duyarak Çine kumaş almak için gittiklerini yazmaktadır.⁽¹⁰⁶⁾ Bu olay bize aynı zamanda Türklerin ticarete ne derece büyük bir önem verdiklerini İpek Yolu ve İpek Yolu ticaretinin Türkler için önemini ortaya koyması bakımından kayda değer tarihi bir realite olarak karşımıza çıkmaktadır.

IV - TÜRKLERİN TİCARETE VERDİKLERİ ÖNEM

İnsanlığın ve medeniyetin ilk izlerine rastladığımız Orta Asya, Türklerin ve çeşitli milletlerin oturduğu, yayıldığı ve devamlı bir hareketlilik içinde bulunduğu ve Türklüğün de ilk beşiği olması münasebetiyle oldukça önemli bir yere sahiptir.

Türk devletleri komşu milletlerle giriştikleri ticari münasebetlerde umumiyetle canlı hayvan ve hayvan ürünleri konserve, et, deri, kösele, kürk satarlar, karşılığında da

⁽¹⁰¹⁾ Barthold, V; a.g.e. s.190, Krş, Şeşen, R; İslam Coğrafyacılarına Göre, s.43

⁽¹⁰²⁾ Turan, O; a.g.m. s.490, Kitapçı, Z; a.g.e. s.117

⁽¹⁰³⁾ Turan, O; a.g.m. s.491

⁽¹⁰⁴⁾ Mazaheri, A; a.g.e. s.347

⁽¹⁰⁵⁾ Turan, O; a.g.m. s.476

⁽¹⁰⁶⁾ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri; Tarihu Mutasaru'd-Düvel, (Çev. S. Yaltkaya) İstanbul, 1941, s.7

kendilerinde bulunmayan ihtiyaç maddelerini (ki, bunlar arasında özellikle hububat ve giyim eşyası başta gelmekteydi) satın alırlardı.

Asya Hunlarından itibaren, Göktürklerin, Uygurların ve diğer küçük hanlıkların Çin, Bizans ve İran'la ticaret ve ticaret anlaşması yaptıklarını biliyoruz. ⁽¹⁰⁷⁾ Bu anlaşmalar çerçevesinde Türklere, Çin'den Pirinç, İpek ve İpekli kumaş, hububat; Bizans'tan ve İran'dan da diğer bir takım ihtiyaç maddeleri gelir ve Türkler de onların eksiklerini tamamlarlardı. Doğuyu batıya, güneyi kuzeye bağlayan Büyük Hun İmparatorluğu kudretli teşkilatı sayesinde dünya ticaretinde önemli rol oynamış ve bu yolda dünya ticari faaliyetlerine canlılık kazandırmıştı. ⁽¹⁰⁸⁾

Türklerin Çinlilerle çeşitli tarihlerde yapmış oldukları ticaret anlaşmaları ile aralarındaki ticari faaliyetleri sürekli canlı tutmaya çalışmışlardır. Asya Hunları'nın kudretli hükümdarı Motun (M.Ö. 209-174) Han'ın hükümdarlığı zamanında, Doğu Asya tarihinde iki büyük devlet arasında akdedilmiş ilk milletlerarası anlaşma olduğu belirtilen bir anlaşma ile ⁽¹⁰⁹⁾ Çinlilerle olan ticari münasebetler geliştirilerek ilk defa iki imparatorluk kendi arasındaki ticari münasebetleri düzenlemekteydiler.

Yaklaşık M.Ö. 200 yıllarında kudretli Hun hükümdarı Motun (Mete) ile Çin İmparatoru Kao Tzu arasında uzakdoğunun ilk siyasi anlaşması yapılmıştı. Bu dostluk, barış ve ticaret anlaşmasının en önemli bir maddesinde "**Çin her yıl Hunlara belirli miktarlarda ipek, şarap, pirinç vb. şeyler verecekti.**" ⁽¹¹⁰⁾

Yine 734 tarihli anlaşma ile Ling-çu'daki Sofang şehrinin ortak pazar yeri olmasına karar verilmişti. ⁽¹¹¹⁾ Orhun kitabelerinde de devletin sağlamlığı ve halkının refahı için ticaretin ehemmiyeti belirtilmiş; "Göktürk hükümdarı Bilge Kağan Türk budununun ötüken ormanında (Yış) oturup kervan (erkiş) ve kafilе gönderirse, sevkederse (yani yabancı memleketlerle ticaret yaparsa) hiç bir sıkıntı çekmiyeceğini, hiçbir mihnet ve zahmeti olmayacağını" ⁽¹¹²⁾ belirtiyordu. Yani o, kavmine ticaret yapmayı tavsiye ediyordu. Bunun içinde Türk hakanları fetihlerini, ticaret yollarını emniyet altında bulundurmak, iktisadi gayeleri ilk plana almak suretiyle yapmış ve ona göre ayarlamışlardır.

Aslında Orta Asya Türklüğünün ekonomisi daha çok hayvancılığa dayanmakta idi. Hududu-l Alem adlı kitapta Oğuz Türklerinden bahsederken, "zenginlikleri at, sığır, silah ve az miktarda da avdır. Aralarında çok sayıda tüccar bulunur" denilmektedir. ⁽¹¹³⁾

⁽¹⁰⁷⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.312

⁽¹⁰⁸⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.312, İzgi, Ö; "Orta Asya Türk devletlerinin Çinle Yaptığı Ticari Münasebetler", Tarih Enstitüsü Dergisi, s.9, İstanbul, 1978, s.91-106

⁽¹⁰⁹⁾ Eberhard, W; a.g.e. s.89, Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.59

⁽¹¹⁰⁾ Onat, A; a.g.m. s.914 .

⁽¹¹¹⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.312

⁽¹¹²⁾ Orkun, H. N; Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1987 (Külteğin Yazıtı, Cenup Tarafı, 3.satır,G.8 D-25) Talat Tekin; Orhun Yazıtları, Ankara, 1988 s.5, 47. Krş. Sümer, F; "Anadoluya Yalnız Göçebe Türklerimi Geldi?" Belleten, C24, s.96, Ankara, 1960, s.569, Kurat, A. N; "Göktürk Kağanlığı" DTCFD, C.10, s.1-2, Ankara, 1952, s.52

⁽¹¹³⁾ Hudud el-Alem, Nşr. Minorsky, London, 1937, s.101'den naklen, Şeşen, R; a.g.e. s.67

Her ne kadar Türklerin ekonomisi dah çok hayvancılığa dayanmakla birlikte Harezmi ve Aşağı Türkistan'ın önemli gelir kaynaklarından birisi tarım ve endüstrisinin gelişmesi yanında, diğer taraftan ticarete de büyük önem verilmekte idi. İslami kaynaklardan anlaşıldığına göre Oğuzlar, Bulgarlar, Hazarlar, Tokoğuzlar, Hakaniler arasında ticaret yaygın bir gelir kaynağı idi. (114)

Türklerin ticarete vermiş olduğu bu önem nedeniyledir ki, daha M.Ö. 138-115 yılları arasında Türkistanda bulunan Çinli seyyah Çiang Kian'ın verdiği bilgilere göre her iki Türkistanda da şehirler kurulmuş olup, yalnızca Fergana'da 70 kadar şehir ve kasaba bulunmakta idi. (115) Ticaretin ve ticaret yolunun doğudan Çin, güneyden Hint ve batıdan da İran medeniyetinin Orta Asya'ya tesir etmesi ile Orta Asya medeniyeti hızla inkişaf etmişti. Doğu ile batının Türkistan'daki temasları neticesinde muhtelif kavimleri Türkistana taşımış oldukları kültürel inkişafın yanında maddi medeniyet hususunda da büyük tesirleri olmuştur. (116)

Bütün bunlardan başka Türklerin aslında iddia edildiği gibi tamamen göçebe bir hayat yaşamadıklarını, yerli hayata intibak ederek bir çok şehirler kurmuş olduklarını ve medeni bir hayata da sahip olduklarını temel kaynakların rivayetlerinden öğreniyoruz.

Bunlardan Türk ülkesine elçi olarak giden Tamim b. Bahr al-Mutavvai "Türklerin medeni ve göçebe olmak üzere iki kısma ayrıldıklarını, şehir ve kasabalara sahip olduklarını, ziraat ve sanatla meşgul olduklarını" (117) haber vermektedir. Bu devirde şehir hayatı da çok ilerlemişti. (118) Bunu teyid eden bir başka haber ise, Bartholdun Moğol İstilasına Kadar Türkistan adlı eserinde geçmektedir. Barthold eserinde Aşağı Türkistan'ın önemli ticaret ve sanayi şehirlerinden biri olan Semerkant'ın Sasaniler devrinde nüfusunun 500.000'i aşkın olduğunu (119) belirtmektedir. Şayet Sasaniler devrinde (844-999) Semerkantın nüfusu 500.000'in üstünde ise, bu bize, Türk yurtlarının ticari açıdan ne kadar zengin ve müreffeh bir yapıya sahip olduğunu, Türk yurtlarının diğer çağdaş şehirlerle, Türklerinde diğer milletlerle kıyaslanamıyacak kadar zengin olduklarını göstermektedir.

Türklerin ticarete ve İpek Yoluna verdikleri önemi A.N. Kurat'da bir eserinde şöyle izah etmektedir;

"Altay çevresinde bulunan Türklerin Çin ile Batıdaki ülkeler arasındaki ticaret faaliyetlerine katılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Ticaret ise kavimleri aynı zamanda kültür mübadelesine götürdüğünden, Altay çevresindeki Türk kavimlerinin de

(114) Şeşen, R; a.g.e. s.22

(115) Eberhard, W; Çin Tarihi, s.95,96, Boulnois, L; a.g.e. s.25-27, Togan, Z, V; a.g.e. s.48,49, Şeşen,R; "Eski Araplara Göre Türkler" Türkiyat Mecmuası, C.15, İstanbul, 1969, s.30

(116) Togan, Z, V; a.g.e. s.48,49

(117) Şeşen, R; a.g.m. s.31

(118) Togan, Z, V; a.g.e. s.51

(119) Barthold, V; Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Ankara, 1990, s.93

batıdan ve doğudan gelen bir çok kültür tesirlerine maruz kaldıkları anlaşıyor. Nitekim son arkeolojik araştırmalar da bunu teyit etmektedir." (120)

Türklerin ticaret ve tüccarlara verdiği önemi anlata anlata bitiremeyen A.Meş, bu konuyla ilgili olarak özetle şunları söylemektedir:

"Hicri ikinci asırda şehir kapısından içeri giren bir yabancı'nın hüviyetinin tahkiki şarkta adet değildi. Buda bize Türklerin tacirlere ve ticarete ne kadar çok fazla değer ve ehemmiyet verdiğini göstermektedir. Türkler ticaretin kolaylaştırılması için daha sonraki yüzyıllarda gerek çinde ve gerekse Şiraz'da olduğu gibi Şehre ve Türk ülkelerine her yeni gelenden (Cevaz) bir nevi Pasaport sorma gereğini duymamışlardır." (121)

Edil (volga) sahasında yapılan arkeolojik araştırmaların daha ilk çağlardan itibaren, Çinden gelip Türk Yurtlarından geçen ticaret yolu (ipek yolu)'nun M.Ö. 114 senesinde işlek olduğunu göstermektedir ki bu da bize (122)

Türk tüccarlarının Türk ülkelerinden Çin başta olmak üzere komşu ülkelere çeşitli ticaret kervanları düzenlediklerini ve bundan da oldukça büyük kazançlar elde ettiklerini ortaya koymaktadır. el-Hamavi'den naklen R. Şeşen'in verdiği bilgiye göre; "Türklerin ticaret kervanlarıyla Çin'e gittikleri ve orada bir kısmında yerleşerek evlendiklerini ve hatta Çin'deki Saymur halkının bu Türklerden olduğunu öğreniyoruz. el-Hamaviye göre; "Çin'deki Saymur halkı güzeldir. Zira onlar Türk-Çin melezidirler. Güzel olmalarının sebebi budur. Türklerin buraya işleyen birçok ticaret kervanları vardı." (123)

Yine bu konuda İdrisi ise şu bilgileri vermektedir. "Gagan gölünün batı kıyısında Gagan şehri bulunur. Gagan güzel, bolluk ve bereketli bir şehirdir. Burada ipek elbise imal etmek için tıraşlar (atlaslar) dokunur. Çok güzel yünlü elbiseler yapılır. Türk tüccarları bu elbiseleri diğer Türk ülkelerine ihraç ederler." (124)

Türklerin İpek Yolu ticaretine verdikleri önem hakkında tarayabildiğimiz bir çok kaynakta gördük ki, Türkler göçebe bir millet oldukları kadar İpek Yoluna ve İpek Yolu ticaretine de oldukça fazla önem vermişler ve Orta Asya'da ilk çağlardan itibaren komşularıyla ve diğer uzak milletlerle sürekli ticari münasebetlerde bulunmuşlar ve bunun aksamaması için ellerinden geldiği kadar da mücadele etmişlerdir. Hatta daha ileriki sayfalarda da görüleceği gibi, ticareti dumura uğratmaya çalışan İran ve Araplarla bir takım siyasi ittifaklar oluşturmak suretiyle savaşmışlar, ticaretin aksamasına asla mücadele etmemişlerdir. Zaten Orta Asya Türk Yurtlarında meydana

(120) Kurat, A. N; 9. ve 18. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1992, s.292

(121) Meş, A; "Orta Zaman Türk İslam Dünyasında Şehircilik" Ülkü, C.10, Ankara, 1937, s.35

(122) Togan, Z, V; a.g.e. s.40

(123) Şeşen, R; a.g.m. s.142

(124) Şeşen, R; a.g.e. s.104

gelen mücadelelerin temelinde de İpek Yoluna ve İpek Yolu ticaretine hakim olabilmek amacı yatmaktadır.

Merhum büyük Türk tarihçisi İ. Kafesoğlu'nun da ifade ettiği gibi; "Türklerle komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebep olan büyük kazanç vasıtasının başında Çin'den başlayıp Akdeniz kıyılarında sona eren İpek Yolu kervancılığı geliyordu."⁽¹²⁵⁾ İpekyolunun Türk yurtları ve Türkler için böylesine büyük bir kazanç ve ekonomik gelir elde etmek açısından önemli olması, Türklerin (Hun-Göktürk, Uygur vb.) etrafında ona komşu olan ve aynı yoldan yararlanmak isteyen, İpek Yolunun nimetlerinden faydalanmak isteyen devletlerle aralarında binlerce yıl süren sürekli mücadelelerin bulunduğunu biliyoruz. Önümüzdeki sayfalarda kronolojik sıra itibarıyla İpek yolu mücadelesine ve Türk Yurtları ile Orta Asyada kurulmuş olan devletlerin komşularıyla olan ilişkilerini ele alıp inceliyeceğiz. Ancak şimdi konunun bir başka önemli boyutu olan İpek Yoluna Türklerin hakimiyeti üzerinde duracağız.

V - TÜRKLERİN İPEK YOLUNA İLK HAKİMİYETLERİ

Buraya kadar vemiş olduğumuz bilgilerle İpek Yolunun ve İpek Yolu ticaretinin dünya ticareti için olduğu kadar Türkler ve Türk Yurtları için de büyük bir öneme sahip olduğunu belirttik. Artık bundan sonra ilk ve orta çağlar boyunca Türklerin İpek Yolu hakimiyeti ve Türk Yurtlarından geçen bu yolun avantajlarını elde etmek için yapılan mücadeleler üzerinde durulacaktır.

Orta çağda Türk Yurtları denilince aklımıza hiç şüphesiz hemen Orta Asya gelmektedir. Orta Asya ise Türk Milletinin en eski çağlardan itibaren yaklaşık 5.000 yıldır asıl vatanı olması, insanlığın ve medeniyetin beşiği müvazihesinde yer tutması nedeniyle insanlık tarihinin başlangıç noktalarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Orta Asya; özellikle onun münbit ve gelişmiş sahalarını teşkil eden Batı ve Doğu Türkistan, Cihan medeniyeti tarihinde müstesna mevkii tutan yerlerden biridir. Bu medeniyetin vücuda getirilmesinde ve yaşatılmasında ise şüphesiz Türk milletinin büyük bir rol oynadığını yerli ve yabancı bir çok ilim adamı tarihçiler ittifakla kabul etmektedirler. Böyle köklü bir kültürün ve büyük bir medeniyetin oluşmasında elbetteki diğer bir takım yabancı kültürlerinde etkisinin olduğu kabul edilmektedir. Orta Asya gibi hem Türk Milleti ve hem de dünya milletleri için önemli bir konuma sahip olan dünyanın bu müstesna coğrafyası insanlık tarihinde ilk çağlarından itibaren bir çok kavmin ilgisini de üzerinde toplamıştır.

En eski tarihi ve dini rivayetlere göre Hz. Nuh'un dünyayı oğulları arasında paylaştırması ve oğlu Yasefin Orta Asya bozkırlarına gelerek buralara yerleşmesi ve

(125) Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.276, Öztuna, Y; Kafesoğlu, İ; **Türk Tarihi**, C.I, Ankara, 1977,1978, s.222

onun soyundan da Türk Milletinin türeyip çoğalması manidardır.⁽¹²⁶⁾ Yine bir başka rivayete göre de, Zülkarneyn (A.S.)'in Aşağı Türkistan bölgesine gelerek bu bölgeye yerleşmiş olması ve Hz. İbrahim (A.S.)'in dinini bu bölgede yaymak için mücadele etmesi, bölgenin coğrafi ve sosyal yapısı itibariyle nedenli büyük bir önemi haiz olduğunu gösterir. ⁽¹²⁷⁾

Böyle tarihi rivayetlere; Makedonyalı İskenderin, Roma'dan kalkarak ordusuyla birlikte Orta Asya steplerine gelmesini (M.Ö. 330-326), buralara hakim olmak istemesini ve bölgenin coğrafi ve ekonomik imkanlardan yararlanmak istemesini de katabiliriz. Hatta tarihi bir kayda göre İskender Türkistan'a kadar geldiğinde askerlerine Türklere taarruz etmemeleri için " **اتركوهم** onları bırakınız" ⁽¹²⁸⁾ dediği rivayeti ileri sürülmektedir.

Orta Asya'da Türk olsun yahut olmasın pek çok kavim çeşitli zamanlarda birbirleriyle sürekli mücadele etmişlerdir. Bunun sebebi ise hiç şüphesiz kendilerini siyasi bir güç olarak kabul ettirmek istediklerinden başka, coğrafi sebepler ve en önemlisi de ticaret yolları (İpek Yolu)'nun ele geçirilme isteklerinden kaynaklanmaktadır. ⁽¹²⁹⁾

Orta Asya Türk ticaretinin en mühüm maddesi ipekti. Batı kültürü ipeğin nasıl imal edildiğini M.VI. asra kadar öğrenemediği için, hazır ipek ithal etmek mecburiyetindeydi. Onun için de Çin'den Türkistan - Horasan - İran - Azerbaycan yoluyla Bizans'a gelen yol, tarihte Bizanslılarca "**Route de la soie**" **İpek Yolu**" ismini aldı. Bu yol Türk hakimiyetindeydi ve İ.H.Danışmend'in dediğine göre; "**İşte bundan dolaydır ki, eski dünyanın ipek ticareti Türk inhisarında demektir.**" ⁽¹³⁰⁾

Bu yolun Türklerin elinde olması ve aşağıyukarı 1.000 yılı aşkın bir zamanda aralıksız Türk hakimiyetinde kalmış olması, Türklerin İpek Yolu ticaretine vermiş olduğu önemi gösterir. Çünkü ipek ticareti sayesinde Türk Yurtlarının refahı oldukça yükselmiştir. Aynı zamanda Türkler bu önemli ekonomik ve askeri ulaşım yolu görevini gören, İpek Yolunu elde tutmakla orta çağda büyük imparatorluklar kuran İran ve Çin arasında denge unsuru olması yönündende "**büyük bir güç**"⁽¹³¹⁾ olarak rol oynamıştır.

M.Ö. devirlerden itibaren orta çağlar boyunca İpek Yolu, Hunlardan, Yüecilere, Yüecilerden Göktürklerle ve Uygurlara kadar hep Türklerin hakimiyetinde kalmıştır. Şimdi biz burada kronolojik sıra itibariyle, Hunlardan itibaren Türklerin İpek Yolu hakimiyeti üzerinde duracağız.

⁽¹²⁶⁾ Kafesoğlu, İ; **Türk Milli Kültürü**, s.246

⁽¹²⁷⁾ Kuzgun, Ş; **Hız. İbrahim ve Haniflik**, Ankara, 1985, s.160,161. Türklerin Gök Tanrı inancının temelinde Hamitlik dininin ilkelerinin yattığı rivayet edilmektedir.

⁽¹²⁸⁾ Şeşen, R; **a.g.m.** s.31

⁽¹²⁹⁾ İzgi, O; "**Orta Asyanın Türkleşmesi**", T E D, s.12, İstanbul, 1981-82, s.633

⁽¹³⁰⁾ Danışmend, İ. H; **Türklük Meselesi**, İstanbul, 1983, s.126

⁽¹³¹⁾ Boulnois, L; **a.g.e.** s.107

A - HUNLARIN HAKİMİYETİ

Çinlilerin Hiungnu diye adlandırdıkları M.Ö. 4. asırdan itibaren kaynaklarında zikrettikleri, Asya Hunları, aşağı yukarı M.Ö. 216 yıllarından sonra tamamen Orta Asya bozkırlarına hakim olmaya başlamışlardır. Hunların bu hakimiyeti altında Çin'den batıya giden İpek Yolu'da bulunuyordu. İpek Yolu'nun geçtiği Türkistan, Hunlar için, niçin değerli ve gerekli idi? Ünlü Japon araştırmacı K. Shiratori'nin görüşleri şu doğrultudadır.

"Hun devletinin sürekliliği ve kaderi batı şehirlerinin varlığına bağlı idi. Hunlar ticaret yollarının batıya açıldığı Loula'nın kontrolüne büyük bir değer veriyorlardı".⁽¹³²⁾

Türkistan şehirleri İpek Yolu üzerinde bulunan büyük ticaret merkezleri idi. Türkistan şehirlerinde ilk çağda ve hatta daha sonraları türlü kavimlerden oluşmuş çok eski ticaret kolonileri vardı. Hunlar ekonominin gelişmesi için bu şehirlerin iç işlerine hiç bir zaman karışmak istememişlerdir. Bunun için de bu bölgeyi "**zaptetmek, fethetmek**" yerine "**kontrol altında tutmayı**" yeğlemişlerdir.⁽¹³³⁾

Batıya giden bütün kervan yolları Kansu, Sucou ve Kancou gibi bereketli bölgelerden gelmekteydi. Bu bölgeler ise gerek halk ve gerekse idari bakımdan Hunların elinde idi.⁽¹³⁴⁾ Ancak Hunlar hiçbir zaman Türkistan'ın ticaret ve ziraat şehirlerine giderek, yerli bir halk gibi oralarda oturmamışlardır.

Yalnız Doğu Türkistan değil, Yukarı Batı Türkistan'da başlangıçtan beri Hunlara bağlı idi. Bunu M.Ö. 36 yılında Çin genarali olarak bölgenin Hunların elinden alınması için görevlendirilen Kan Yen Shdu teyit etmekte ve şöyle demektedir: "Batı memleketleri, başlangıçtan beri Hunlara bağlı idi. Şimdi de Çiçi Han'ın ünü ve gücü ta uzaklara kadar yayıldı."⁽¹³⁵⁾ Ancak Hunlar bu büyük ticaret ve ziraat şehirlerini "**Vassal bir idare**" ile idare etmişlerdir.

Aslında Hunlardan önce Orta Asya bozkırlarında bulunan ve büyük bir güce sahip olduklarını tarihi kayıtlardan öğrendiğimiz Yüeciler⁽¹³⁶⁾, ana ipek yolunun Doğu Türkistan'a ve belki de Tanrı dağlarına kadar uzanan kesimlerini kontrollerinde tuttıkları bir gerçek idi. Büyük ticaret kentleri ile birçok bereketli topraklarda onların ellerinde ve kontrollerinde bulunuyordu.⁽¹³⁷⁾

⁽¹³²⁾ Ögel, B; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.I. s.447

⁽¹³³⁾ Ögel, B; **a.g.e.** s.244

⁽¹³⁴⁾ Ögel, B; **a.g.e.** s.181-547

⁽¹³⁵⁾ Ögel, B; **a.g.e.** s.457-458

⁽¹³⁶⁾ Yüeciler; Yüeciler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ögel, B; "**Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar**, I. "Yüeciler", DTCFD, C. 10. s.1-3, 1957.

⁽¹³⁷⁾ Ögel, B; **a.g.e.** s.210

Batıda Çin'e giden veya uzakdoğudan batıya giden kervan yollarının hepsi de Yüeciler'in yurdunun içinden geçiyordu. Doğu ile Batıyı birleştiren yollar üzerinde oturan,⁽¹³⁸⁾ zengin ve varlıklı Yüeciler'den bu bölgelerin alınması gerekiyordu.

Batılı araştırmacıların ileri sürdükleri ve "**İndo Cermen Teorisi**"⁽¹³⁹⁾ olarak bilinen teoriye göre, Yüeciler Türk topluluklarından olmayıp, tamamen Avrupalı idiler. Ancak bu teorinin tutarsız olduğu Türk ilim adamları tarafından ispatlanmıştır. Hunların bir süre Yüeciler'in egemenliği altında yaşadıklarını biliyoruz. Daha sonraları özellikle Mete Han'ın Güneyde Yüeciler'e vurduğu bir darbe ile bu kavmi yerinden oynatmış ve ipek yollarının kontrolünü de eline geçirmiştir (M.Ö.203).⁽¹⁴⁰⁾

Mete'nin ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu Kıok (küçük) (M.Ö. 174-160) hem Çin'i baskı altında tutarak Çin ile ticari münasebetlerini geliştirme yolunu aynen sürdürdü, ayrıca ipek yolları üzerinde oturan Yüeciler'e ikinci bir darbe daha vurarak, bu kavmi batıya sürdü.⁽¹⁴¹⁾ Böylece Hunlar'ın yıkılışına kadar bu bölge Fergana'nın batısında ta (İran'daki) Part krallığına kadar uzanan ülkeler Hunların kontrolü altına girmişti. Artık bundan sonra Türkler ipek yolu ticaretine birinci derecede söz sahibi olacaklar ve aynı zamanda da Türk kervanları buralarda rahatlıkla ticaret yapabileceklerdi. Hun kervanları burada, "**Yazılı bir itimatname**"⁽¹⁴²⁾ taşıyacak olurlarsa, Hun kervanlarının yolu üzerinde bulunan bütün devletler ve Hanlıklar Hun kervanlarına yol açacaklar, onlara yiyecek verecekler, onları alıkoymak, yakalamak veya rahatsız etmek gibi şeyler yapmayacaklardı. Bu da bize gösteriyor ki Hunlar Çin'den İran'a kadar, İran'da dahil olmak üzere saygı görüyorlar ve onurlanıyorlardı.⁽¹⁴³⁾

Büyük Hun imparatorluğunun Çin'in çeşitli entrikaları sonucu yıkılmasından (M.Ö.214-M.S.257)sonra, Orta Asya ve ipek yolu hakimiyeti bir süre Çinlilerin eline geçmiştir. Özellikle Çin İmparatoru Wu-ti (M.Ö.140-89)'nin izlemiş olduğu siyaset sonucu daha önceleri Hun Türklerinin elinde bulunan ipek yolu, artık Hunların sahneden çekilmesiyle Çinlilerin eline geçmişti. Ancak şu kadarını ilave edelim ki, Çinliler ipek yolunun sadece Orta Asya bölümüne sahip olabilmişlerdi. Oysa ipek yolu güzergahının batı kısmı, yani Batı Türkistan bölümü yine Türklerin elinde bulunuyordu. M.Ö. I. asırda Çi-Çi iktidarının yıkılması neticesinde, etrafa dağılmış olarak Sogdiana'nın doğusunda, Kafkasların kuzeyinde, hatta Dinyeper nehri civarında ve bilhassa Aral gölünün doğu bozkırlarında varlıklarını devam ettiren Türk kütleleri, oralardaki

⁽¹³⁸⁾ Ögel, B; a.g.e. s.356

⁽¹³⁹⁾ İndo Cermen Teorisi için bkz. Koppers, W; "**İlk Türklük İndo-Germenlik**" Biletten, s.20, Ankara, 1941, s.446, vd.

⁽¹⁴⁰⁾ Koca, Salim; **Türk Kültürünün Temelleri**, I. İstanbul, 1990, s.46.

⁽¹⁴¹⁾ Koca, S; a.g.e. s.49.

⁽¹⁴²⁾ Ögel, B; a.g.e. II.C.s.62

⁽¹⁴³⁾ Ögel, B; a.g.e. II.C.s.63

diğer Türk zümreleriyle birlikte M.S. II.yüzyılın sonları ile III. yüzyılın başlarına kadar sakın bir hayat yaşamışlardır.⁽¹⁴⁴⁾

İsimleri Çin Sui hanedanının (580-618) yıllığında daha çok "Töles"⁽¹⁴⁵⁾ boyları olarak geçen Türk boyları bütün Orta Asya'ya yayılmış bir şekilde yaşıyorlardı. ⁽¹⁴⁶⁾ V.yüzyılda Aşağı Türkistan bölgesinde Gök Türk devleti kurulmazdan önce, ipek yolu hakimiyeti daha V.yüzyıl ortalarına kadar yeni yeni siyasi teşekkül haline gelmeye başlayan Ak-hun'ların elinde bulunuyordu.⁽¹⁴⁷⁾

B - AK - HUNLARIN (EFTALİTLERİN) HAKİMİYETİ

Çin yıllıkları Kaşkâr (Sumla)'nun batısına düşen Batı Türkistan'da Fergana ve Soğdiana'daki krallıkların devamlı mevcudiyetlerinden bizi haberdar etmektedir. O devirde Fergana Ta-yüan diye anılıyordu. M.Ö.II. yüzyıldan beri Çinlilerce bilinen Ta-yüan, «**Kan terleyen atları-The Sweating of blood**»⁽¹⁴⁸⁾ ile tanınıyordu. Kralların Çin sarayına elçiler gönderdiklerine bakılırsa, bundan bölgenin hala bütünlüğünü ve istiklalini muhafaza ettiğini tesbit edebiliriz.

Aşağı Türkistan'da bu dönemde Kang-çü'ler hakim durumda idi. Gözleri çukur, burunları kalkık ve gür sakallı idiler.⁽¹⁴⁹⁾ Buranın adı aslında "**Kengeres**" veya "**Kenger**"⁽¹⁵⁰⁾ olarak da geçmekte ve bundan dolayıda burada yaşayanlara Kengeresler denmekteydi.

M.S.III.yüzyılın en mühim hadiseleri arasında Asya'da vuku bulan değişiklikler sonucu Akhunlar'ın Aşağı Türkistan bölgesine gelip yerleşmeleri olmuştur. Çin kaynaklarında I-ta, Yeta (ye-da) Hua,Hsimo-ta-lo⁽¹⁵¹⁾, eski İran kaynaklarında Pehlevice «**Khion**» «**Khiyon**» olarak göze çarpan⁽¹⁵²⁾, Latin ve Bizans kaynaklarında Ephtalit, Abdel, Neftalit ⁽¹⁵³⁾ Ermeni ve Süryani kaynaklarında «**Eftalit**» veya «**Abdel**»⁽¹⁵⁴⁾ ismi ile bahsedilen ve en önemlisi ise islâm kaynaklarında isimlerinden sıkça bahsedilen ve kaynaklarda umumiyetle «**Haytal, Hayatıla**»⁽¹⁵⁵⁾ gibi iki değişik şekilde karşımıza

⁽¹⁴⁴⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.67

⁽¹⁴⁵⁾ Töleslerle ilgili olarak bkz. Ögel B; "İlk Töles Boyları", Belleten, c.12 s.48 Ankara, 1948.

⁽¹⁴⁶⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.90 Ögel, B; a.g.m.

⁽¹⁴⁷⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.80,81. Ögel, B; Orta Asya Türk Tarihi Hakkında bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi, DTCFD, C.17 s.1-é. Ankara, 1958.

⁽¹⁴⁸⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.26

⁽¹⁴⁹⁾ Eberhard, W; "Çin Kaynaklarına Göre Orta Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Türkiyat Mecmuası, c.7-8, İstanbul, 1942, s.141-142.

⁽¹⁵⁰⁾ Emel, E; Farabiyi Yetiştiren Kengeres Kültür Çevresi, "İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.6. İstanbul,1977.

⁽¹⁵¹⁾ Eberhard, W; Çinin Şimal Komşuları, Ankara, 1977, s.99, 100. Togan, Z. V; "Eftalitlerin Menşei Meselesi", İ.T.E. Dergisi, 4. İstanbul, 1964, s. 58-61

⁽¹⁵²⁾ Konukçu, E; Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara, 1973, s. 41.

⁽¹⁵³⁾ Konukçu, E; a.g.e. s.42

⁽¹⁵⁴⁾ Konukçu, E; a.g.e. s.43

⁽¹⁵⁵⁾ el-Belazuri, Fütuhu'l-Buldan, (Çev. M. Fayda) Ankara, 1990, s. 585.

çıkmakta olan Ak Hunlar V.yüzyıldan itibaren Aşağı Türkistan bölgesinden Hindistan'ın içlerine kadar geniş bir imparatorluk kurmuşlardır.

Ak Hunlar (Eftalit veya Hayatil) beşinci asrın başlarından itibaren eski Kuşan İmparatorluğu'nun memleketlerini zaptederek⁽¹⁵⁶⁾ bölgeyi tamamen hakimiyetleri altına almışlar ve bölgenin gerçek sahibi durumuna gelmişlerdir (420-567). Bu devrede Çin istilacıları Kuşan beyliğini işgal edip, buraya 30 bin kişilik bir garnizon yerleştirdiler. Yakındoğu kesimi ise, Sasani devletinin idaresi altında bulunuyordu. Doğuda Juan-Juan'ların,⁽¹⁵⁷⁾ batıda Eftalitlerin hakimiyetiyle İpek Yolu'nun büyük ve önemli bir kısmı Hunlardan sonra ikinci defa Türklerin eline geçmiş ve Türk toprakları içerisinde kalmış oluyordu.⁽¹⁵⁸⁾

Wellhausen'in anlattığına göre "Eftalitler (Akhunlar) bir müddet için bütün aşağı Türkistan bölgesine hakim olmuşlardır. Bunun için de Arap tarihçilerinden Makdisi bu bölgeyi Eftalitler diyarı olarak zikreder". Mevzumuzu teşkil eden zaman için ise bunlar ön plandaki mevkilerini daha doğudan gelen Türklere bırakmışlardı. Akhunlar bu bölgeden giriştikleri ve çok uzaklara sevk ettikleri akınları sayesinde birçok yerlerde İran şehirlerine girmişler ve hatta buralara yerleşerek hanedanlar kurmuşlar, bölgeden vergi dahi almaya başlamışlardı. (M. V. Asır).⁽¹⁵⁹⁾

Bundan başka pek çok şarkiyatçı, Akhunların İran içişlerine müdahale edecek derecede bölgede hakimiyet kurmaya başlamalarını Pers imparatoru Behram Gurr (420-438) döneminde olduğunu ileri sürmektedirler.⁽¹⁶⁰⁾ Hatta Sasani Kralı Firuz (459-484) zamanında Horasan'a saldıran ve bu hükümdarı yenerek öldürenlerin Akhunlar olduğu kesindir.⁽¹⁶¹⁾ Bu zaferi elde eden Akhun imparatoru Arap-Fars tarihçileri tarafından Aksuwar veya Aksungur diye adlandırılmaktadır. Firuz'a karşı büyük bir zafer kazanan Akhunlar İran'ın kuzeydoğu sınır şehri olan Talakan'ı işgal etmekle kalmayıp Merv ve Herat'ı da almışlardır. O kadar ki İran'ın iç işlerine de müdahale etmeye başlamışlar ve saray kavgalarına dahi karışarak kendi istediklerini kral ilan etmişlerdir.⁽¹⁶²⁾

Artık bu dönemde Türklerin bölgeye ve İpek Yoluna hakimiyetinden yararlanan Türk tacirleri ve kervanları İran Kisralarının taht ve baht şehri, aynı zamanda da orta çağlar boyunca büyük bir ticaret merkezi olan Medain'e kadar hem de çok rahat bir şekilde gidebiliyorlardı. Hatta birtakım bilgilere göre bu tacir Türklerin Orta çağlarda

(156) Gibb, H.A.R; *Orta Asyada Arap Fütühatı*, (Çev. M. Hakkı) İstanbul, 1930, s.4

(157) Juan- Juanlarla ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Kafesoğlu İ; *a.g.e.* s.150-156.

(158) Özergin, M.K; *a.g.m.* s.8.

(159) Wellhausen, J; *Arap Devleti ve Sükutu*, (Çev. F. Işıltan), İstanbul, 1960. s.206.

(160) Grausset, R; *a.g.e.* s.82

(161) Grausset, R; *a.g.e.* s.77

(162) Grausset, R; *a.g.e.* s.78

Arabistan'ın bir nevi ticaret bölgesi sayılan Basra ve Bahreyn bölgelerine kadar ulaşmış olmaları da gerekmektedir.⁽¹⁶³⁾

Orta Asya'nın ipek ticaretini elinde tutan Akhunlarla Juan Juanlar arasında muhafaza edilen siyasi denge, Göktürklerin tarih sahnesine çıkmasından sonra altüst oldu.⁽¹⁶⁴⁾ Göktürkler büyük bir kuvvet halinde, Yabguları İstemi Han'ın idaresinde harekete geçerek Ak Hun-Eftalitler üzerine yaptığı ilk baskı tecrübesinden (556) sonra, ipek transit ticaretini elinde tutan bu devlete karşı Sasani İmparatorluğunu tabii müttefik olarak görmüşlerdi. Hatta Türk Yabgusu İstemi Han Şehin Şah Anuşirvan Adil (531-578) ile anlaşma yaptı. Bu vesile ile Anuşirvan ile evlenen kızı İran sarayına imparatoriçe oldu. Müttefikler tarafından sıkıştırılan Ak-Hun Eftalit devleti yıkıldı ve toprakları Ceyhun (Amu Derya - Oxus) sınır olmak üzere iki müttefik arasında paylaşıldı (557).⁽¹⁶⁵⁾ Ancak bu yeni ittifak aslında fazla sürmeyecekti, zira Batı Göktürkleri yeni müttefikleri Sasaniler'in elinden Belh ile Kunduz'u yani Baktirya'yı çekip almakta gecikmeyeceklerdir.⁽¹⁶⁶⁾ Ayrıca Aşağı Türkistan'daki Sogdlar da Göktürk Hakanlığı'nın hakimiyeti altına girmişlerdir.⁽¹⁶⁷⁾ İşte bundan sonra Gök Türklerle İran'ın arası açılacaktır.

Ak Hun devleti siyasi olarak yıkılmasına rağmen, Türkler Toharistan bölgesinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. İslâmi fetih hareketleri, İran'ın doğu kısımları ve Ceyhun havzasına sıçradığı sıralarda Toharistan ve Badgis hükümdarları olarak Ak Hunlar'ın bir devamı olan Nizak Tarhan bulunmakta idi.⁽¹⁶⁸⁾ Nizak Tarhan diğer Türk komutanlarıyla birleşerek uzun yıllar bölgeye yönelen Arap istilasını bütün gücüyle önlemeye çalışmış ve bunda da büyük ölçüde muvaffak olmuştur.⁽¹⁶⁹⁾

C - GÖKTÜRKLERİN HAKİMİYETİ

Türkistan bölgesine ve dolayısıyla İpek Yolunun büyük bir kısmına Eftalitlerden sonra Göktürklerin hakim olduğunu görüyoruz. Özellikle Göktürk hükümdarlarından Yabgunun büyük oğlu "**Tuğşad**"ın askerleriyle bölgeye geldiğini ve Yabgu'nun Demir kapıdan Zabulistan ve Kapisaya kadar, Herat'tan Huttal'a kadar bütün memlekette hükümdar olarak tanındığını ve ona saygı duyulduğunu görüyoruz.⁽¹⁷⁰⁾ Artık bundan

⁽¹⁶³⁾ Kitapçı, Z; *Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiiler*, Konya, 1993, s.30.

⁽¹⁶⁴⁾ Konukçu, E; *a.g.e.* s.98

⁽¹⁶⁵⁾ Kafesoğlu İ; *Türk Milli Kültürü*, s.94, Konukçu, E. *a.g.e.* s. s.99-100, Kitapçı, Z, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, s.51. et-Taberi; *Milletler ve Hüküdarlar Tarihi*, C:III. (Çev. Z. K. Ugan,) s.1056, Gibb, H.A.R. *a.g.e.* s.5, Grausset, R; *a.g.e.* s.95

⁽¹⁶⁶⁾ Grausset, R; *a.g.e.* s.95, Kafesoğlu, İ; *a.g.e.* s.276.

⁽¹⁶⁷⁾ Kurat, A. N; *Göktürk Kağanlığı*, s.15.

⁽¹⁶⁸⁾ Daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z; *Türkistanda Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, İstanbul, 1988, s. 26-35. Gibb, *a.g.e.* s.25-26.

⁽¹⁶⁹⁾ Kitapçı Z; *a.g.e.* s.25-35

⁽¹⁷⁰⁾ Gibb, H.A.R; *a.g.e.* s.9

sonra, Aşağı Türkistan Göktürk devletinin sınırları içinde kalmış ve böylece meşhur Ceyhun Nehri, İranla Turan arasında tekrar geleneksel bir sınır olmuştu. Bundan böyle Aşağı Türkistan Göktürk fetihlerinin güneye kaydırılmasıyla Göktürk hakanlığının mülki ve askeri idaresi altına girmiştir.⁽¹⁷¹⁾ Bölgenin tamamen Göktürklerin hakimiyetine girmesi ve İpek Yolunun üçüncü defa Türklerin eline geçmesi ile ilgili olarak, Prof. Z. Kitapçı şunları söylemektedir.

"Göktürk hakimiyeti, bölgede zaten var olan Türk kesafetinin artması ve göçebe Türklerin çok daha süratli bir şekilde yerleşik hayata geçmelerinde çok önemli bir merhale olmuştur. Batı Göktürklerinin kurduğu bu yeni dinamik düzen ve bunun neticesi tesis edilen emniyet ve huzur ve hele hele İpek Yolunun sağladığı ekonomik refah ve bolluk sebebiyle iç Asyadan yeni yeni bir çok Türk göçebeleri gelmiş, ayrıca ana ticaret yolu güzergahında bir çok Türk kolonileri oluşmuştur."⁽¹⁷²⁾

VI - İPEK YOLU ÜZERİNDEN İHRAÇ EDİLEN TİCARİ ÜRÜNLER

İpek Yolu, uzun tarihi boyunca bütünüyle veya kısım kısım olmak üzere, ticaret seyahat, dini ziyaret, askeri sefer, siyasi temas, haberleşme, köle sevkiyatı vb. gibi bir çok amaçlarla kullanılmıştır. İpek Yolu üzerinde gidip gelmiş kervanlarda yalnız tacirler değil, elçilik heyetleri, gezginler, din adamları (misyonerlik amacıyla veya din seferine çıkmış hacılar), maceraperestlerde bulunurdu.

Devletler savaşa girdiklerinde, ordularını onun yol boyundan götürürlerdi. Bütün bunlar arasında, dünyanın en uzun karayolunda ticaret amacıyla türlü malların taşınması ağır basmıştır. Kaynakların verdikleri bilgilere göre, her yıl bir kaç kez mesela Çin'de ve Türk Yurtlarında büyük kervanlar hazırlanır, bunlar batı pazarları için çok büyük değere sahip olan başta ipek ve dokumalar olmak üzere çeşitli mallar gönderilirdi. Bu arada gezginler, din adamları, elçiler, hacılar vb. de kervanlara katılmış olduğu halde, batıya doğru yola çıkar, pek çok yerde konaklayarak yol alır, bu sırada alış verişini, değiş-tokuşunu yaparak sonunda Akdeniz kıyılarına kadar ulaşırlardı. Tabii aynı şekilde, batı bölgelerinden, Akdeniz kıyılarından da türlü türlü ticaret malları yüklenmiş büyük kervanlar da doğuya gitmek isteyen gazginler, din adamları, elçiler vb. ile birlikte yine yolboyundan Türk Yurtları ve Çin yönünde yola çıkarlardı.

Biz burada İpek Yolunda kervanlarla taşınarak, her iki yönde ihraç edilmiş ticaret mallarının neler olduğu üzerinde duracağız ve bunların neler olduklarını kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere dayanarak ortaya koyacağız.

Orta çağda üç ayrı İpek Yolundan (Güney yolu, Orta yol ve Kuzey yolu) kervanlar doğudan batıya, batıdan doğuya sürekli ve yüzlerce yıl çeşitli mallar taşıyarak

⁽¹⁷¹⁾ Kitapçı Z; **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler**, s.52, Gibb H.A.R.; a.g.e. s.5, Sümer, F; **Oğuzlar**, İstanbul, a980, s. 10-11, Togan, Z.V; **Türk İli Türkistan Tarihi**, İstanbul, 1981, s.96.

⁽¹⁷²⁾ Kitapçı Z; a.g.e. s.52.

insanlığa hizmet etmişlerdir. Özellikle Çin'den ihraç edilen ve neredeyse tarihi geçmişi Hz. Nuh (A.S.) devrine kadar uzanan ipeğin batı pazarları için çok büyük bir önemi vardı. Çin'de binlerce yıl batı pazarları için özenle hazırlanan ipek ve onun türlü dokumaları başta olmak üzere, ayrıca porselen, kağıt, süs eşyası vb. emtia İpek Yolu ile batıya aktarılırdı.

Çin sarayı ise, Hindistan, Seylan yada Orta Asya yoluyla gelen nadir ve kıymetli batı mallarını satın alıyordu. Kına, kişniş, dokuma eşyaları ve kabartma tezyinli ipek kumaşlar bunlar arasındaydı.⁽¹⁷³⁾ Çin'den gelen mallar arasında ipekliler, Porselenler, kağıt gibi bu tür eşyaların yanısıra, yeşim taşı, akik, Salmiak (NH_4Cl) ⁽¹⁷⁴⁾ vb. gibi şeyler de bulunurdu. Bunlar batı pazarlarında büyük rağbet görür ve özellikle İran ve Bizans ülkelerinden gelen mallar ile değiştirilirdi.

Batı İranlıların ve Arapların parfümeri de çok kullandıkları Misk gibi Tibetten gelen mallar da bu yolla geçerdi. Bu misk Doğu Türkistanda depolanırdı. İpek Yolu vasıtasıyla getirilen samsa, samur, hermin, vb. İran ve Bizans'ta çok makbul tutulan Sibiryâ kürkleri önce Semerkant'ta depolanırdı. Buna karşılık bugün Astragan dediğimiz Pamir kuzularının derileri ise Buharada biriktirilirdi. Ayrıca Hindistan'dan gelen pâmuklular tıbbi bitkiler, necef, altın, değerli taşlar da İpek Yolu vasıtasıyla batı pazarlarına aktarılırdı.⁽¹⁷⁵⁾

Batı memleketlerine İpek Yolu vasıtasıyla ihraç edilen malların bunlardan ibaret olmadığını elbetteki biliyoruz. Ancak şunu hemen ilave edelim ki, gerek orta doğu gerekse Bizans yoluyla ve diğer yollarla Avrupa ülkelerine kadar ihraç edilen daha bir çok ürünler bulunmakta idi.

M.Ö. 206 yılından itibaren Çin'in şimalinde siyasi hakimiyetlerini iyice hissettirmeye başlayan Türk kütlelerinin egemenliği altında bulunan kavimlerin bir kısmı ipek ticaretini Türklerle yahutta Ta-şı(Tacik)lala mübadele yoluyla alıyorlardı.⁽¹⁷⁶⁾

İpek Yolundan sadece büyük kervanlarla uzak doğu ve Çin malları değil, İç Asya Türk ürünleri mesela kılınç, kalkan, demir, zırh, deri ve kürklerin yanısıra el-makdisinin kitabında Aşağı Türkistanın zengin şehirleri ile Orta Asya steplerinden ihraç edilen malların listesi verilmiştir.

el-makdisiye göre; Aşağı Türkistanın en önemli şehirlerinden zengin ticaret merkezi olan Buhara, Semerkant ve diğer bölgelerden; "Sabun, halı, bakırdan mamul kandiller, kurşun mamülleri, abadan paltolar, kürkler, anber, bal, doğan kuşları, makaslar, iğneler, bıçaklar, kılınçlar, ok-yay, etler, Türk ve Slav soyundan gelen

⁽¹⁷³⁾ Bekin, A.R; **İpek Yolu**, Ankara, 1981, s. 61.

⁽¹⁷⁴⁾ Mazaheri, A; **a.g.e.** s.343.

⁽¹⁷⁵⁾ Mazaheri, A; **a.g.e.** s.343, Salman, H; **a.g.m.** s.929.

⁽¹⁷⁶⁾ Eberhard W; **Çinin Şimal Komşuları**, s.68.

köleler, masalar, divanlar, şamdanlar, vazolar, seramik kaplar ve mutfak eşyaları"⁽¹⁷⁷⁾ orta doğu ve batının en önemli şehirlerine İpek Yolu vasıtasıyla aktarılıyordu.

A.Mez, "Türkistan'da pamuktan dokunan kumaşlar özellikle Mısır'a kadar gitmiş ve Arap diyarında dokunmuş kaba merv kumaşları" olarak aranmıştır. Ayrıca Aşağı Türkistan (İslami kaynaklarda Maverâünnahr)'da dokunan en nadir ve nadide kumaş keten idi. Hatta bu ileri dönemlerde bile önemini koruyacak, Samanilerden İsmail her bir zabite kıymettar bir hediye olmak üzere bezden elbise vermiştir" demektedir.⁽¹⁷⁸⁾

Arap ve İran kaynakları ilk devirlerden itibaren orta asyadan ihraç edilen mallarla ilgili olarak bize şu bilgileri vermektedirler;

Yakubiye göre; Türkler özellikle ihraç ettikleri mallar arasında keçe elbise dokumacılığında oldukça mahir insanlardı.⁽¹⁷⁹⁾ İstahri ise Hazar ülkeleri için şunları ilave etmektedir. Hiç bir şekilde diğer ülkelerden kürk ihraç edilmezken bu ülkelerin kürkleri çok meşhurdur. Yine civa, bal, balmumu, ipek, deriler, buralardan ihraç edilirdi. Türk ülkelerinde yapılan elbiseler, paltolar, vb. gibi eşyalar ve giysiler yakın memleketlere, yani Curcan, Tabaristan, Ermenia, Azerbaycan ve Rum ülkelerine gönderilirdi.⁽¹⁸⁰⁾

el-Narşahi ise bütün bunlardan ayrı olarak şunları da ilave etmektedir. "Türk ürünlerinden başlıca değerli maden külçeleri, gergedan boynuzları, misk, cips taşı, deve yününden yapılan ve bir nevi Türk kumaşı denilen kumaşları ki, bunların değerleri İslam ülkelerinde herbiri için 50 dinar ve daha fazla idi" demektedir.⁽¹⁸¹⁾

Ayrıca bu konu ile ilgili olarak Kaşgarda M. 629 yılında bulunan bir Çin seyyahı şunları haber veriyor; "Burada yapılan ve ihraç edilen dokumaların bir kısmı kıldan imal ediliyordu. Gayet nazik ve narin olan bu dokumaların büyük bir maharetle imal edildiğini, bunların ekseriyetinin zarif dokumalar ve kilimler olduğunu" belirtmektedir.⁽¹⁸²⁾

Narşahinin beyanlarında ise "en iyi gelir getiren ticaretin Hoten'in ibrişim ipeği ile Muslisinde idi"⁽¹⁸³⁾ kaydı geçmektedir.

Baltık'ın kehrübası, o çağlarda çok daha pahalı olan şekerin yerine geçen kuzey steplerinin bol balı, lüks aydınlatmada kullanılan mumları yapmak için bal mumu batı memleketlerine bu yoldan getirilirdi. O sıralarda basit aydınlatma İran'da Bakü'den

⁽¹⁷⁷⁾ Hitti, P.K.; **İslam Tarihi**, C.I. (Çev. S. Tuğ), İstanbul, 1989, s. 531, Levis, B; **Tarihte Araplar**, (Çev. H.D. Yıldız) İstanbul, 1979, s. 107.

⁽¹⁷⁸⁾ Mez, A; "Orta Zaman Türk İslam Dünyasında Sanayii", *Ülkü*, C.13, s.48, Ankara, 1936, s.102.

⁽¹⁷⁹⁾ **İslamic Textiles**, s.217,218.

⁽¹⁸⁰⁾ **İslamic Textiles**, s.219. (Bu kaynağın ne yazık ki orijinalini elde edemedim. Değerli hocam Prof. Dr. Z. Kitapçı'nın bana verdiği fotokopilerden ancak yararlanabilme imkanı buldum.)

⁽¹⁸¹⁾ **İslamic Textiles**, s.219

⁽¹⁸²⁾ **İslamic Textiles**, s.217

⁽¹⁸³⁾ **İslamic Textiles**, s.219

getirilen bir nevi zift veya petrole benzeyen bir madde ile, Mısır ve Mezopotamya'da ise Hint yağı, yahut şalgam tohumu yağı ile sağlanırdı.⁽¹⁸⁴⁾

Asırlarca medeni batı ülkelerinde rağbette olan ve hararetle aranan şimal kürkleri, bütün İslam ülkelerinin ve batı memleketlerinin orduları için gerekli olan ve yüksek sınıfların ihtiyaçlarını karşılayan atlar, Sultanların saraylarını dolduran köle ve cariyeler, en yakın ve tabii bir yol olan İpek Yolundan gidip İslam ve batı memleketlerine dağılıyordu.

İpek Yolu vasıtasıyla batı memleketlerinden de doğuya ihraç edilen bir çok mallar bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle; her türlü dokuma, metal eşya, ayna, kadın süs eşyaları ve değerli taşlar taşınırdı.⁽¹⁸⁵⁾ Ayrıca her türlü tebabet maddeleri (ilaç vs.) de taşınırdı.⁽¹⁸⁶⁾

Türk Yurtlarından İpek Yolu vasıtasıyla ihraç edilen ve gerek batı pazarlarında ve gerekse İslam ülkelerinde çok aranan ve rağbet edilen en önemli ticaret malları özellikle Fergana'da yetiştirilen Atlar, dünyanın en üstün ve büyük imparatorluklarını kurmalarına ve diğer milletlere üstünlük sağlamalarına neden olan savaş aletleri, köleler ve dokuma eşyaları idi.

A - FERGANANIN KAN TERLEYEN ATLARI

At, Türklerin diğer milletlere nisbetle üstün oldukları telakkisine bir vesile teşkil etmiştir. Deniz veyahut dağlarda yetişen ve kendilerine ilahi bir mahiyet atfedilen aygırlardan türeme⁽¹⁸⁷⁾, emsalsiz bir at cinsinin efsanevi izine, Dede Korkut'ta da tesadüf etmekteyiz.⁽¹⁸⁸⁾

Nitekim daha miat çağında Çinliler, Türklerin efsanevi "**göl aygırlarından türeme cins at**"⁽¹⁸⁹⁾ yetiştirdiklerine inanmış ve Ferganada Çinlilerin dikkatini çeken ve onlar için cazip olan en önemli şey, özellikle Huttelan da yetiştirilen ince ve zarif atların varlığı idi. O atların "**Kan terleyen (The Sweat Blood Horses)**" atlar ve soylarının göğe ait (yani ilahi; celestia horses) olduklarını duymuşlardı.⁽¹⁹⁰⁾ Çinlilerin kendi ülkelerinde görmeye alışık oldukları midillilerin yanında bu atlar o kadar hayret uyandırmıştı ki, bu atlara "**gökten inme**" yüksek atlar!⁽¹⁹¹⁾ demişlerdi.

Kuşların dahi yakalayamadığı bu atlar için efsanevi haberler verilmekte idi. Panter benekli kısrakların Fergananın yüksek dağlarında gökten indiklerine inanılan

⁽¹⁸⁴⁾ Mazahari, A; **Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları**, s.343.

⁽¹⁸⁵⁾ Salman, H; **a.g.m.** s.19.

⁽¹⁸⁶⁾ Özergin, M.K; **a.g.m.** s.19

⁽¹⁸⁷⁾ Boulnois, L; **a.g.e.** s.26, Ligeti, L; **a.g.e.** s.53-54

⁽¹⁸⁸⁾ Gökyay, O.S. **Dede Korkut**, İstanbul, 1938, s.35

⁽¹⁸⁹⁾ Togan, Z. V; **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.167

⁽¹⁹⁰⁾ Boulnois, L; **a.g.e.** s.26

⁽¹⁹¹⁾ Ligeti, L; **a.g.e.** s.51

"ilahi atlar"la çiftleştiklerine ve bunun sonucu olarak "**kan terleyen taylor**" doğurduklarına ve bunlara ise "**göğün atları (celestial horses)**"⁽¹⁹²⁾ isminin verildiğine inanılıyordu.

M.Ö. 138 yılında Çin ülkelerinden yanına yüz kişi⁽¹⁹³⁾ alarak ilk defa batıya Hunların ülkesine geldiği yıllarda Chang Chien bu atların varlığından haberdar olma imkanı bulabilmişti. Veya belki de Hunların komşuları Yüeh-chihler arasında kaldığı sürece bunu öğrenebildi. Bu atlar belki de yüzlerce yıldır Hun Türkleri tarafından düşmanlarına karşı savaş aracı olarak kullanılıyordu. Hunların komşuları Çinlilere ve Yüehchihlere karşı üstünlüklerini bu şekilde sağlıyorlardı. Bu atlat o kadar seri ve atak idi ki, üzerindeki savaşçıya, yani askere demir zırh giydirildiği halde çinlilerin ve Moğolların kullanmış oldukları atlardan daha elverişli idi. Çin ve Moğol atları daha küçük ve çelimsiz oldukları halde bu Fergana atları zırhlı süvarilerin binmesi için daha elverişli ve savaşmaya daha uygun idi.⁽¹⁹⁴⁾

Fergana'da yetişen göğün atları dağlarda türedi, onun için de daha kuvvetli idiler ve daha çok sağlam ve dayanıklı tırnaklara sahiptiler. Asker bir kişi olan Chang chien bu atların güvenilir bir şekilde bir günde 100 Li ⁽¹⁹⁵⁾ yol alabildiklerini tesbit etmişti.⁽¹⁹⁶⁾

İran'da Persler, orta asya kökenli atları ülkelerine getirerek yetiştirdiler. Çin ve Hindistan'a da at Orta Asya'dan girdi.⁽¹⁹⁷⁾

Yakubi, Fergana'da yetişen atları "**Bek atları**" (al-devab al-bakiye) diye tesmiye etmiştir! Çinlilerin "**ilahi atlar**", "**göğün atları**" ⁽¹⁹⁸⁾ dedikleri atlara Arapların "**Bek atları**" ⁽¹⁹⁹⁾ dediklerini öğreniyoruz. Bu atlar Çin ve Hindistan'dan başka, milattan çok daha evvel Orta Doğuya getirilmeye başlanmıştı. Huttalan Beylerinin İpek Yolu vasıtasıyla Arap ülkelerine gönderdikleri bu atlar, daha sonra Arabistanda türetilmiş ve bugün "**Arap atlatları**" adı ile meşhur olmuştur.⁽²⁰⁰⁾ Ancak Araplar Strabon zamanında ancak deve besliyorlar ve atı bilmiyorlardı.⁽²⁰¹⁾ Bunlara atlar ancak sonradan İran yoluyla Orta Asya'dan geldi ve Arap atlarının Türk atlarından türediği son zamanlarda yapılan tetkiklerden de anlaşılmıştır.²⁰²

⁽¹⁹²⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.27

⁽¹⁹³⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.51

⁽¹⁹⁴⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.27

⁽¹⁹⁵⁾ 1. Li yaklaşık 576 m. dir.

⁽¹⁹⁶⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.27

⁽¹⁹⁷⁾ Başbuğ, H; Aşiretlerimizde At Kültürü, İstanbul, 1986, s.2

⁽¹⁹⁸⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.26

⁽¹⁹⁹⁾ Togan, Nazmiye; "Hz. Peygamber Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hsien-Chang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", İ.T.E.D. C.4 İstanbul, 1964. s.53.

⁽²⁰⁰⁾ Başbuğ, H; a.g.e. s.2, Togan Z. V; a.g.m. s.53.

⁽²⁰¹⁾ Togan Z. V; a.g.m. s.53, Togan Z. V; a.g.e. s.167

⁽²⁰²⁾ Başbuğ, H; a.g.e. s.2, Daha geniş bilgi için bkz. A. Caferoğlu, Türk Onosmatikinde At Kültürü, İ.T.E. Dergisi, C:III, s. 201-212.

Orta çağdaki Arap fütühatı Avrupa'dan özellikle derebeylerinin ve büyük küçük birçok krallıkların savaş aracı olarak bu hayvana önem vermelerine neden oldu. Orta çağlardan itibaren İngiltere ve Avrupa ülkelerine getirilerek yetiştirilen ve en değerli at türü sayılan "**İngiliz atı**" köken itibarıyla Orta Asya bozkırlarında Türkler tarafından yetiştirilen atların soyundan olduğu muhtemeldir.⁽²⁰³⁾

Türkler atla birlikte diğer memleketlerden ayrı ata mahsus her türlü koşum, eyerler, yularlar, üzengiler, imal etmişler,⁽²⁰⁴⁾ bu zarif takımlar yine aynı yoldan Çin, İran ve Arap ülkelerine ihraç edilmiştir.

B - TÜRK DOKUMALARI VE HALILARI

Türk Yurtlarından İpek Yolu vasıtasıyla doğu ve batıya ihraç edilen malların bir diğer önemlilerinden Türkistanda dokunan ve her biri bir sanat şaheseri olan dokumalar ve halılar gelmektedir.

Mazaheri, Buhara'da "**zandagizi**" denilen ve çok ünlü pamuk basmalar dokunduğunu, yine, Türk Yurtlarında dokunan halıların ise motif ve dokuma olarak en güzel bir şekilde işlendiğini, Buhara'nın halılarının Orta çağlar boyunca dünyaca ünlü olup, en pahalı ihraç ürünleri arasında yer aldığını haber vermektedir. Buharanın hemen hepsi Karmaz adlı boya ile boyanmış kırmızı renkteydi.⁽²⁰⁵⁾

A.Meiz ise bu halılar için; "Yün halılardan başlıca Buharanın halıları yüksek sanatı taşıyan halılar (el-kusüt es-sani'ah) dokunmakta idi ki, bunların en ince ve nefis olanları ise "Süsisgird" tekniği ile imal edilenleri idi" demektedir.⁽²⁰⁶⁾

C - TÜRK DEMİR USTALARININ MEŞHUR KILINÇLARI

Dünyanın en geniş imparatorluklarını kuran bozkırlı Türkler, büyük ölçüde ve çağına göre daima yüksek bir harp sanayiine sahip olmuşlardır. Bu üstünlüğü sağlayan araçlardan biri demir idi.⁽²⁰⁷⁾ Türkistan'da demir kültürünün M.Ö. iki binlerde yani Aryaniler gelmeden önce bilindiği bir gerçektir. Demir madenleri bol bulunan sahalarda yaşayan bazı Türk kabileleri Orta Asya'da demir kültürünün hakiki hamilleri olarak Çin ve Arap kaynaklarında zikredilir.⁽²⁰⁸⁾

Demircilik ve demirden harp araç ve gereçlerinin yapımının kadim Türkler arasında çok meşhur bir sanat olduğu, hatta milli destanlarımızdan olan "Ergenekon

⁽²⁰³⁾ Başbuğ, H; a.g.e. s.3.

⁽²⁰⁴⁾ Mazaheri, A; a.g.e. s.334.

⁽²⁰⁵⁾ Mazaheri, A; a.g.e. s.337.

⁽²⁰⁶⁾ Mez. A; "Orta Zaman Türk İslam Dünyasında Sanayii", s.103.

⁽²⁰⁷⁾ Kafesoğlu, İ; Türk Bozkır Kültürü, Ankara, 1987, s.108, 109.

⁽²⁰⁸⁾ Ögel, B; "Türk Kılıncının Menşei ve Tekamülü Hakkında", DTCFD, C.7. Ankara, 1949, s.431.

Destanı" bile bu temayı işlediği, Türklerin Ergenekondan çıkmak için etrafı demirden oluşan dağları Türk demirci ustalarının büyük bir maharetle eriterek, Türk milletini bulundukları yerden çıkartarak dünyanın dört bir yanına, ta engin denizlere kadar ulaştırdıkları ve dünya hakimiyetine giden yolu açtıkları göz önüne alınırsa, Türk milletinin demir ve demircilikle ne kadar içli dışlı olduğu ortaya çıkar.

Nitekim demir cevheri Türk milleti için sadece ham bir malzeme olarak da kalmamış aynı zamanda yetenekli Türk ustaları tarafından işlenerek bir çok alet ve edevat yapımında da kullanılmıştır. Bunlar arasında Türklerin kılıncı yapımı ve çeliğe çifte su verme sanatı Türk milleti kadar eskidir. Türk milleti tarih sahnesine kılıcı ile birlikte çıkmış, onunla varlığını devam ettirmiş, onunla milletlercamiasında üstün ve hükümran millet olmalarını sağlamıştır. Dünyada barışın kendi kılıncılarının gölgesinde olacağına inanmışlar, cihan hakimiyeti ülküsü ve İla-i kelimetullah idealinin gerçekleşebilmesinde kılıncıların üstünlüğüne inanmışlardır. Türklerden başka yeryüzünde kendi kılıncılarının üstünlüğüne güvenen ve buna inanmış hiçbir millet de bulunmamaktadır.

Türk tipi kılıncıların buradan Çin, Japonya ve Orta doğuya geçtiği, daha sonraları Orta Asyadan Anadolu yaylalarına akın akın göç eden göçebe Türkmenler sayesinde Anadolu'da önce Selçuklu Türklerinin daha sonra ise Osmanlı İmparatorluğunu kuran ve dünya hakimiyetini 1.000 yıldan fazla bir zaman Türk hakimiyetine mal eden Anadolu Türklerinin kullanmış olduğu kılıncıların hiç şüphesiz Altaylı Türklerin yapmış oldukları kılıncıların mekanik özelliğini taşıdığı anlaşılmaktadır.

Orta Doğuya çeşitli yollardan ve bilhassa İpek Yolu vasıtasıyla ihraç edilen Türk kılıncıları daha ilk dönemlerden itibaren büyük bir beğeni kazanmış ve rağbet görmüştür.

İpek Yolu vasıtasıyla orta doğuya Türk kılıncıları yanında, o kılıncı yapan Türk ustalarının da gitmiş olduklarını ve özellikle müslüman Araplar arasında "**es-süreyciyat**" denilen kılıncıların meşhur olduğunu ve bu kılıncıları da "**Süreyc**" diye meşhur bir Türk ustasının yaptığını kaynaklardan öğreniyoruz. Hatta ilk İslam mücahitlerinin, Sahabe ve tabiilerin, müşriklere karşı yaptıkları gaza ve cihadlarda. Bedir, Uhud, harplerinde, hatta Makke'nin fethinde de bu Türk kılıncıları kullanılmış ve amansız İslam düşmanlarına karşı parlak zaferler⁽²⁰⁹⁾ kazanmış olabileceklerini tahmin ediyoruz. Çünkü bu Türk tipi kılıncıların en büyük özelliği, bir kısım ilim adamlarında ifade ettiği gibi, diğer dünya kılıncılarında görülmeyen üstün bir mekaniğe sahip olmaları idi.⁽²¹⁰⁾

Arapların "**hakiki Türk**" (al- Turk al-hakiki) dedikleri Hakanlı Türkler (al-Turk al-Hakaniye) kendilerini menşe itibarıyla bir demirci millet olarak tanımışlar, demircilik sayesinde esaretten ve zulmetten kurtulduklarına inanmışlar, onlara Çinliler

⁽²⁰⁹⁾ Kitapçı Z; Saadet Asrında Türkler, s.44

⁽²¹⁰⁾ Ögel, B; a.g.m. s.459.

dahi Curcan(Avar)ların demircileri demişlerdir.⁽²¹¹⁾ Eski Göktürklerin Talka Demir Kapısı civarındaki oturma hayat sahalarında zamanla en iyi silahlar imal edilen demir ve çelik endüstrisi muntıkası denilebilecek ehemmiyete malik Pulad şehri bulunduğu Göktürklerin diğler memleketlere demir levhaları değıl "**Karacori**" ve "**bilgatekini**" denilen güzel kılınçların ihraç olduğu malumdur. Hazarlar ülkesinde ise en iyi kılınç yapanların Hazarlar ve en iyi zırh (kübeçi) işleyen Türklerin ise Sabir Türkleri olduğu ve şimdiki "**Kübeçilerin**" bunlardan türediğı anlaşıyor.⁽²¹²⁾

İran destanı, Türkleri en eski zamanlardan beri "**çeliğe bürünmüş**" bir millet olarak tavsif ediyorki, biz tarihi devirlerde Türk kavimlerinin yaptıkları demirciliğı, bunların tarihten önceki zamanlarda dahi geliştirdikleri bir sanatları olarak kabul edebiliriz. Her halde Türklerin dünyaya hakim olmalarındaki sır "**çeliğe bürünmüş**" bir millet olmalarından ileri gelse gerektir.⁽²¹³⁾

Türklerin beynelmilel ticaret malları arasında "**Hazar süngüleri, Hazar atları ve sabir zırhları, Taşkent (sas) okları, Türk yay kırışleri, Çin ipeğı ve soğd hançerleri**" ile birlikte sayılmıştır. Türklerin çok iyi kılınç, ok, kalkan, ok başakları, vs. işledikleri bir çok İslam kaynaklarında zikredilmektedir.⁽²¹⁴⁾

D - DÜNYA MEDENİYETİNE İHRAÇ EDİLEN KAĞITLAR

Türk Yurtlarından dünya ticaretine ve dünya medeniyetine ihraç edilen en büyük ve en önemli mallardan bir başkası ise elbetteki kağıt olmuştur.

Aslında kağıt ilk defa Çin'de icat edilmişti.⁽²¹⁵⁾ Çinliler kağıdı kendi memleketlerinde pek bol olan ipekten imal ediyorlardı.⁽²¹⁶⁾ Kaynakların verdiğı bilgiye göre Araplarda yazım-çizim işlerinde papirüs ve deri gibi şeyleri kullanıyorlardı. Eski mısırdaki kamıştan yapılmış "**papirus**" ve yakın şarkın diğler taraflarında da dana, koyun, keçi ve ceylan derilerinden istihsal edilen "**parchemin / Tirse**" kullanılmıştı.⁽²¹⁷⁾ Yeteri kadar her yerde bulunmadığı gibi, üstelik bunlardan ancak varlıklı aileler istifade

(211) Togan Z. V; *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.30.

(212) Togan Z. V; *a.g.e.* s.29.

(213) Togan Z. V; *a.g.e.* s.30. Krş. Doğan, M; *Tarih ve Toplum*, Ankara, 1989, s.65. Eberhart, W; *Çinin Şimal Komşuları*, s.86,94. Diyarbakirli, N; *Hun Sanatı*, İstanbul, 1972, s.108, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Maarif Vekaleti Yayını, İstanbul, 1931, s.22-26, Mazeheri, A; *a.g.e.* s.316-317-320. Levis, B; *Taraihte Araplar*, s.104, Sayılı, A; *Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler*, "Belleten, C.10, Ankara, 1946, s.111. A. Sayılı Eski Eftalitlerin Bir Kolu Olan Bulgarlarda Tarkan'ın Demirci manasına geldiğini kaydetmektedir. Tarkan'ın Moğollarda sanatkar manasına geldiğini tarihi kaynaklardan anlıyoruz. Bu ünvanın demirci manası üzerinde durulması lazım geldiğini B. Ögel hoca vurgulamaktadır. Ögel, B; "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", DTCFD, C.17, s.1-2, Ankara, 1959, s.271.

(214) Togan Z. V; *a.g.m.* s.415.

(215) Watt, M; *İslamın Avrupaya Tesiri*, (Çev. H. Yavuz), İstanbul, 1986, s.34.

(216) Kitapçı, Z; *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve...* s.159.

(217) Danişmend, İ.H; *Garb Menbalarına Göre Medeniyetin Menbaı Olan İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1979, s.12,14.

ediyordu. Bunun pek tabi neticesi olarak okuma yazma gibi medeniyetin temel unsuru olan bu iki nimetten ancak belirli kimseler yararlanıyor ve geniş kitlelere mal edilemiyordu.⁽²¹⁸⁾

Türklerin yakın şarka ve dolayısıyla batıya ilk hediyesi, keten hamurdan kağıt yapmasını öğretmek olmuştur. Bu hiçte önemszenmeyecek bir hediye değildir. Zira Türkler gerek ilmin muhafazasında ve gerekse netice olarak tamamen ilme ve araştırmaya isnad eden gerçek bir medeniyetin meydana getirilmesinde mühim bir vasıta olan kağıdı,⁽²¹⁹⁾ pamuktan hatta paçavradan imal ederek hem emsallerinden daha ucuza mal edilmiş ve hem de daha kullanışlı bir hale getirilmiş oluyordu.⁽²²⁰⁾ Yazı işleri için pek tabi daha kullanışlı olan bu kağıtlar için es-Sealibi, bu kağıdın Türklere ve Türk Yurtlarına hakikaten büyük kazançlar sağladığını açık açık zikretmektedir.⁽²²¹⁾

Türk Yurtlarında imal edilerek önce yakın şarka daha sonra da Araplar vasıtasıyla İspanya ve dolayısıyla Avrupaya kadar taşınmış olan Türk kağıdı, İslam memleketlerinde ve Avrupada papirus ile parşömenin yerini tamamen almış bulunuyordu.⁽²²²⁾

E - EN HAYIRLI KÖLELER TÜRK KÖLELERİ

İpek Yolunun bir başka özelliği ise İç Asyadan ve çeşitli bölgelerden toplanan kölelerin bu yolla, gerek yakın şarka ve gerekse diğer ülkelere gönderilmesi idi.

İslam kaynaklarında "**er-Rakik-köle**"⁽²²³⁾ tabiri kullanılan bir çok Türk bu yolla Orta Doğu ve Arap şehirlerine ulşıyorlar ve buralarda kolayca alıcı buluyorlardı.

Aklımıza şöyle bir sual gelmektedir. İpek Yolu vasıtasıyla Orta Doğu ve Arap ülkeleri başta olmak üzere diğer ülkelere gönderilen bu köleler İç Asyada nasıl toplanıyordu? Yapmış olduğumuz araştırmalarda maalesef ki, bu konuya açıklık getirecek yeterli bilgi elde edemedik. Ancak elde ettiğimiz bir takım bilgiler Türklerin bir kısmının geçimlerini temin etmek için erkek ve kız çocuklarını sattığı yolunda idi. Diğer bir takım bilgilerde ise Türklerin Arap dünyasına köle olarak geldiği ve bunların genellikle Semerkant'tan temin edildiği gerçeği idi. Bunlar üzerinde hem Arap ve hem de batılı yazarlar yeteri kadar durmamışlardır. Hatta Araplar daha da ileri giderek bunları sıradan insanlar olarak görmüşlerdir. Konunun aydınlatılması gereken yönleri vardır. O da Türklerin İslam dünyasına köle olarak gönderildiği kadar (men power)

⁽²¹⁸⁾ Kitapçı, Z; a.g.e. s.158.

⁽²¹⁹⁾ en-Nahhas, M; "**İslam Medeniyetine Türklerin Hizmetleri**", Diyanet Dergisi s.100,101, Ankara, 1970, s.308.

⁽²²⁰⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.158, Danişmend, İ.H; a.g.e., s.14, Watt, a.g.e., s.34.

⁽²²¹⁾ es-Sealibi, Letaifü'l-Maarif, s.18'den naklen Kitapçı, Z; a.g.e. s.160. Kitapçı,Z; "**İlk Türk Arap Münasebetlerinin Ekonomik Anatomisi**" Atatürk Üniversitesi'nin Kuruluşunun 20. yılı Armağanı, Ankara 1978'den ayrı basım, s.13.

⁽²²²⁾ Barthold, V; **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s.255.

⁽²²³⁾ Kitapçı, Z; **Orta Doğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru**, İstanbul, 1987, s.22, 26.

olarak da getirilmiş olmalarıdır. Bu ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur. Ancak bizim konumuz gereği için bu yönüne girmeden İpek Yolunda köle olarak gerek orta doğu gerekse diğer ülkelere gönderilen Türk köleleri üzerinde duracağız.

Yakut el-Hamavi, Yakut Türklerinden bir kısmının göçebe, bir kısmının ise yerleşik, medeni olduklarını belirtiyor. "Bazı Türkler geçimlerini temin için erkek ve kız çocuklarını satarlar" demektedir.⁽²²⁴⁾

Orta çağda esir ve köle ticareti başlıca kazanç yollarından biri ve çok yayılmış bir gelenektir.⁽²²⁵⁾ Türklerin ülkelerinden de diğer memleketlere İpek Yolu ile çok çeşitli ihraç malları yanında köle de ihraç edilirdi.⁽²²⁶⁾

Aşağı Türkistana etraftaki Türklerden ve Türk Yurtlarından ihtiyaçtan fazla köle getirilir. Bunlar buralardan dışarıya ihraç edilirdi. Orta çağlarda bütün doğunun en makbül köleleri bunlardı.⁽²²⁷⁾ Hatta Tibet halkı Fergana ile sıkı ilişkiler içerisindeydi. Buradan Fergana ve Hint ülkelerine çok miktarda köle ihraç edilirdi. İdrisinin bildirdiğine göre "yer yüzünde Türk kölelerinden daha güzel, daha nazik vücutlu, daha yakışıklı ve yumuşak bedenli köle yoktur. Bazen onlardan bir cariyenin değeri 300 altından daha fazlaya ulaşır."⁽²²⁸⁾

Corci Zeydan, İslam dünyasına çeşitli yollarla getirilen Türk kölelerinin çoğunluğunun Türkistan çölü Türkleri olduklarını bildirmekte ve şöyle demektedir. "En iyi köle Semerkant ve Harizm'da terbiye olunduktan sonra İslam ülkelerine getirilen köleler idi. Horasandan ihraç olunan bir nevi köleler vardır ki, gayet pahalı satılırlardı. Bazen bunlardan bir köle 5.000 dinara satılırdı. Köle ticareti için kervan yolu ile nakil en ideal yoldu".⁽²²⁹⁾

Aşağı Türkistan şehirlerinden Semerkant'ın adını diğer orta şarkın büyük şehirlerinde meşhur eden sebeplerden biri de yukarda da belirtildiği gibi buralardan sevk edilen sıhhatli ve gülbüz Türk köleleri olmuştur. A.Meş bu konu ile ilgili olarak "İç Asya'dan çeşitli bölgelerden getirilerek Oxus'a (Maveraünnehir'e) sevk edilen köleler için en büyük pazar Semerkant idi; en iyi beyaz köleler buradan tedarik edilir, buradan Ortadoğu ve diğer ülkelere sevk edilirdi" demektedir.⁽²³⁰⁾

Aşağı Türkistan'ın en önemli şehirlerinden ve ipek yolu güzergahında bulunan Semerkant'ın köle ticaretinde oynadığı rolü ve buradan islam ülkelerine yapılan köle sevkıyatı ile ilgili olarak Z.Kitapçı eserlerinin hemen hepsinde hasasiyetle konu üzerinde durmakta ve özet olarak şunları belirtmektedir.

(224) Şeşen, R; "Eski Araplara Göre Türkler", T.M.C.16,s.35,36. Kitapçı, Z; Ortadoğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, İstanbul, 1987, s.22,26, Kitapçı,Z; "İlk Devirlerde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", Türk Kültürü, Ankara, 1972.

(225) Sayılı, A; "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", Belleten, c.10, Ankara, 1946, s.113.

(226) Şeşen, R; a.g.e. s.100.

(227) Şeşen, R; a.g.e. s.161.

(228) İdrisi, s.512'den naklen, Şeşen, R; a.g.e. s.98.

(229) Zeydan, C; İslam Medeniyeti Tarihi, (Çev.Z.Megazi)İstanbul,1974,c.5, s.69.

(230) Mez, A; "Köleler", Ülkü, s.63, Ankara, 1938, s.219.

"Ekesriyetle civardaki Türklerden toplanarak Semerkant'a getirilen bu köleler, buralardan alınarak belirli kimseler vasıtasıyla diğer şehirlere nakl ediliyordu. Istahri, "bunların orta şarkta tanınan en hayırlı köleler olduğunu" kaydetmektedir. İlerde Arap merkezlerine getirilen bu köleler ve cariyelerden büyük ölçüde devlet adamları, edipler, gerçekten üstün şairler, liyakatli komutanlar, hatta hanım sultanlar yetişecektir."⁽²³¹⁾

Kısa zaman zarfında bütün orta doğuda köle ticareti gayet kârlı ve hareketli bir konu haline geldi. Fergana'dan yahut Doğu Türkistan'dan getirilen köleler hem çok sıhhatli ve hem de beyaz tenli idi. Diğer memleketlerden getirilen kölelerin Orta Doğu pazarlarında fiyatları düşük olmasına rağmen Türkistandan getirilen kölelerin piyasada 600 hatta, Hitti'nin belirttiğine göre 1.000 dinara kadar müşteri bulduğu kaydedilmektedir.⁽²³²⁾

Gerek Orta Asya ve Aşağı Türkistan gerekse Orta doğu şehirlerinde köle ticareti büyük gelirler getirdiği ve büyük servetlere mal olduğu için, her bir şehirde bir köle pazarı (**Suk er-rakik**) bulunur ve bunların başında da o şehrin yöneticisi tarafından pazarı denetlemek ve fiyatları kontrol için bir de memur bulunurdu.⁽²³³⁾

Gerçekte bu devirlerde orta doğuya gelen Türk asıllı köle ve cariyeler ve onların fiziki yapıları ve bedeni güzellikleri, üstün ahlaki meziyet ve ciddiyetleri hakkında temel kaynaklarda çok sitayişkar ifadeler bulunmaktadır. O çağlarda çeşitli ülkelerden orta doğu ve arap şehirlerine sevk edilen köleler hakkında İbni Havkal aynen şunları söylemektedir; **"yer yüzündeki bütün köleler arasında Türk köle ve cariyelerinin daha bir eşi ve benzeri yoktur. Onlardan hiç birisi, diğer kölelerle ne kıymet ne de güzellik bakımından mukayese etmek mümkün değildir. Mesela Türk köleleri Horasan'da 3.000 dinara satılmaktadır. Ben ömrümde yer yüzünde böylesine yüksek bir fiyatla satılan ne bir Rum cariyesi ne de başka bir cariyeye görmedim."**⁽²³⁴⁾

Yine orta doğu ve Arap şehirlerine sevk edilen köle ve cariyeler hakkında müstakil bir eser yazan İbni Butlan, Türk kadınlarının temel meziyet ve üstün vasıfları hakkında şu beyanda bulunmaktadır.

"Türk kadınları beyaz tenli olup son derece güzeldirler. Yüzleri ciddi görünümlü, gözleri hafif çekik, ancak tatlı bir bakışları vardır. Onlardan bazıları ise esmerdir. Ne çok kısa ne de uzun boyludurlar. Özellikle uzun boylu olanlar yok denecek kadar azdır. Genellikle tatlı yüzlü ve güzeldirler. Çirkin olanları yok gibidir. Bununla beraber onlar, nesillerin medeni mesabesinde olan çocuklar için sanki bir hazine gibidirler. Çok doğurgandırlar. Fakat bu çocuklar arasında ne insanları tiksindirecek şekilde çirkin, ne

(231) Kitapçı, Z; "İlk Türk Arap Münasebetlerinin Ekonomik Anatomisi", s.13. Kitapçı, Z. Saadet Asrında Türkler, s.30,31,32. Kitapçı, Z. Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, s.3,4,22,24, 26. vd.

(232) Hitti, P.K; a.g.e. C.I.s.370.

(233) Mez, A; a.g.m. s.219.

(234) İbni Havkal, *Kitab-ı Suretü'l-Ard*, Leiden, 1938, s.452'den naklen R.Şeşen, a.g.e. s.171.

de bedeni azaları bakımından noksan olanlar (saşı, kör, topal, vs.) vardır. Hepsi düzgün ve sıhhatlidirler. Türk kadınları son derece temiz, son derece zarif ve kibardırlar. Ev ve elbise temziliğinde onların üzerine yoktur." (235)

"Türk kadınlarında güzellik ve sevimlilik birleşmiştir. Tenleri çok beyaz, gözleri çok tatlıdır. Temizdirler, iyi yemek pişirirler, ancak tutumlu değildirler" diyen, Mazaheri, "en değerli köleler Orta Asyadan getirilen Türklerdi" demektedir. (236)

İpek Yolu vasıtasıyla orta doğu ve İslam ülkelerine sevk edilen Türk köleleri ile ilgili olarak şu önemli sonuçları elde etmiş oluyoruz.

Aslında her ne kadar gerek islam tarihçileri ve gerekse islam coğrafyacıları İlk ve Orta çağlarda Türk Yurtlarını birer köle pazarı ve Türkleri de bu pazarlarda alınan ve satılan bir köle millet olarak göstermeye çalışanlarda, bu ifadelerin hemen hepsi Arap yazarları tarafından ya kasten ortaya atılmış veya Arap kaynaklarında köle olarak ifadesini bulan Türklerin ancak Ortadoğu ve Arap-İslam ülkelerine birer asker millet olarak gelmeleri sonucu bu ifadeyi karşılayamayan Arap literatürüne topyekün köle tabiriyle geçmiştir.

Pek tabii ki Türklerin Orta Asya steplerinde arka arkaya kurmuş oldukları büyük imparatorlukların yıkılmasından sonra dünyanın dört bir yanına dağılan Türkler, Orta Doğu ve İslam ülkelerine de gelmişlerdir. İslam ülkelerine toplu olarak gelmeleri ve Arap-İslam İmparatorluğunda Halifenin saraylarına kadar girip görev almaları onların askerlik sanatında ne kadar mahir bir millet olduklarını ortaya koymaktadır. Çünkü Arap-İslam imparatorluğunun saraylarında görev alan ve halifenin bizzat koruyuculuğunu üstlenen Türk yiğitleri buralara birer köle olarak değil, ancak birer asker olarak veya başka bir ifadeyle (**Men Power**) olarak gelmişler ve sanatlarını icra ederek para kazanmışlardır.

Türklerin Arap-İslam halifeliğinin saraylarına asker millet olarak gelmeleri ve büyük bir güç dengesi olarak Ortadoğuda rol oynamaları Abbasi halifelerinde el-Memun ve Mutasın devirlerine rastlamaktadır. Anne tarafından Türk olan el-Menun ve kardeşi Mutasın özellikle hilafet saraylarının askeri güvenliğini Türklere emanet eylediği gibi, zamanla imparatorluk ordusunun Türkleşmesi için de büyük gayret sarfetmişlerdir.

Şimdi madalyonun birde öbür yüzü vardır. O da, yukarıda tesbitlerini ve görüşlerini aktardığımız islam tarihçilerinin ve coğrafyacılarının köle pazarlarında alınıp satıldığını söyledikleri Türk köle ve cariyeleri meselesidir. Türklerin orta dünya ve Ortadoğu pazarlarına köle olarak getirilmeleri ise Emevilerin Orta Asya ve Aşağı Türkistan fetihleri devrine rastlamaktadır. Emevi halife ve valilerinin Orta Asya ve

(235) Kitapçı, Z.; Saadet Asrında Türkler, s.222. krş. Ahmed, E; Duha'l-İslam C.I.s.86, Mez, A; a.g.m. s.221.

(236) Mazaheri, A; a.g.e. s.364-365.

Türkistan'ı fethi ve bu fetih politikaları sonucu birer köle tüccarı gibi Orta Asya ve Aşağı Türkistan'dan zorla toplattıkları, yurtlarından ve yuvalarından zorla kopardıkları Türk gençlerini, kızlarını ve delikanlılarını Ortadoğuya getirmeleri, buralara bir bir hile ve desise ile getirdikleri bu zavallı insanları köle muamelesi ile pazarlarda sattıkları, hatta bir kısmını ise kendi şahsi işlerinde kullandıkları birer realiteden öte, Türk-Arap münasebetlerinin ilk dönem aldığı olumsuz yapı itibarıyla da oldukça önemlidir. Çünkü Türklerin İslamı kabulü ve topyekün islamlaşması bu tür uygulamalar yüzünden neredeyse üçyüz yılı aşkın bir süre gecikmiştir.

Birçok defalar değerli hocam Prof. Dr. Z. Kitapçı ile şifahi olarak yapmış olduğumuz bilimsel tartışmalarda onun da belirttiği gibi, "Arap yazarların dediği gibi Türklerde kölelik ve köle mefhumu bulunmamaktadır. Yani Türklerde Arap milletindeki şekli ve Arapların anlayışı gibi bir Türk köleliği mevcut değildi. Zatenbu Türk milletinin ne milli karakterinde ne de geleneklerinde yer almamaktadır. Buna Türk milletinin milli karakteri müsaade etmediği gibi, sosyal ve ekonomik bakımdan da Türk milleti zengin bir yapıya sahiptir ve ekonomik açıdan yaklaşıldığında İlk ve Orta çağlarda Türk milletinin zenginliği buna imkan vermeyecek derecede büyüktür. Zaten o çağlarda ipek yolunun sağladığı zenginlik nedeniyledir ki, Araplar Aşağı Türkistan'ı işgal etmişler ve İpek Yolunu, İpek Yolu güzegahında yer alan Türk Yurtlarını da ele geçirmek için çok çetin ve kanlı mücadelelere girmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak ileriki sayfalarda oldukça geniş malumat verilecektir.

Aşağı Türkistan şehirlerinden ve İpek Yolu güzergahı üzerinde yer alan Semerkant, Buhara ve Horasan gibi merkezler köle ticareti için önemli toplanma ve sevkıyat merkezleri olmuşlardır.

Türk Yurtlarından köle olarak özellikle Arap-İslam şehirlerine sevk edilen Türk kölelerinden ve cariyelerinden büyük ölçüde kıymetli devlet adamları, edipler, gerçekten üstün şairler, liyakatli komutanlar, hanım sultanlar yetiştiği gibi, son zamanda yapılan ciddi araştırmalara göre daha ilk devirlerde Arabistana gelerek yerleşen ve Hz. Peygamberin (S.A.V.) ailesine intisap etmiş olan Türk ailelerinin olduğu bilinmektedir. (*)

Daha ilk devirlerde İpek Yolu vasıtasıyla Arap memleketlerine gelerek Hz. Peygamberin (S.A.V.)'in Nübüvvetinden evvel onun ailesine intisap eden ve İslam'ın ilk devirlerinde Rasulullah (S.A.V.)'e iman eden ilk Sahabe olma şerefine nail olan bir çok Türk Sahabelerin olduğu artık bilinen bir gerçektir. Bu güne kadar yapılan araştırmalarda Türklerden Sahabe olup olmadığı konusunda her hangi bir şey söylenemiyordu. Ancak son zamanlarda Prof. Dr. Z. Kitapçı'nın ciddi çalışmaları ve

(*) Bu konuda Prof. Dr. Z. Kitapçı'nın Saadet Asrında Türkler kitabı oldukça doyurucu bilgiler vermektedir.

temel kaynaklara dayanarak ortaya koyduğu kıymetli eserlerinde Türk Sahabeleri'nin varlığı tarihi bir realite olarak isbatlanmıştır.⁽²³⁷⁾

VII - ALIŞ VERİŞTE VE TİCARETTE KULLANILAN PARALAR

Dünya ticaretinde çok büyük bir öneme sahip olan İpek Yolu transit ticaretinde tüccarlar arasında mal alım satımında mübadele aracı olarak ne kullandıkları, yani daha açık bir ifade ile İpek Yolu üzerinde ticaretle uğraşan tüccarlar arasında kullanılan paranın ne olduğu ve hangi tür bir yöntem izlendiği bu güne kadar ortaya konulmamıştır.

Yaptığımız araştırmalarda ilk devirlerde Çin'in mübadele vasıtası olarak para yerine ipeği kullandığını görüyoruz.⁽²³⁸⁾ Ancak diğer milletlerin büyük alışverişlerde emniyeti temin etmiş olmak için kalpazan ve hırsızların eline kolay kolay geçmeyen daha hafif tediye vasıtalarına müracaat ettikleri bilinirdi. "Özellikle orta çağlarda bunların genellikle kredi mektubu (Suf tagah) veya aslında bir nevi poliçe olan borç mektubu (Sakk) olduğunu görüyoruz. Bunlardan başka bir de bugünkü anlamda çek olarak kullanılan "ruk'ah" da o dönemin sarrafları tarafından %10 nisbetinde sarraf payı alınarak çeşitli ülke paralarına çevrilirdi.⁽²³⁹⁾

A.Mez: "Büyük şehirlerde ticaretle uğraşan tüccarların her birinin mutlak bir surette birer sarrafa ihtiyaçları vardı. Her bir tacirin bir sarraf nazdinde depozito akçesi vardı ve pazarda yalnız çek üzerine bunlara tediyyatta bulunurdu" demektedir.⁽²⁴⁰⁾

VIII - SANSASYONEL HABERLEŞME YOLU OLARAK İPEK YOLUNUN ÖNEMİ

İpek Yolu ekonomik ve ticari meta taşıma ve dünya ticaretinin gelişmesinde oynadığı büyük rol kadar, ilk devirlerden itibaren orta çağlar boyunca sansasyonel haber yolu olma özelliğini de büyük ölçüde yerine getirmekte idi.

İpek Yolunda faaliyet gösteren tüccarlar, din adamları, seyyahlar, maceraperestler ve din için yola çıkmış hacılar Çin'den orta doğu ve hatta Avrupaya kadar geçtikleri her ülkede olup biten olayları, gördükleri ve duyduklarını, tabir caizse ayaklı bir gazete misali gittikleri her yere taşımışlar ve milletlerarası, ülkelerarası ve hatta kıtalararası haberalma görevini görmüşlerdir.

⁽²³⁷⁾ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı,Z; *Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiiler*, Konya, 1993.

⁽²³⁸⁾ Boulnois, L; *a.g.e.* s.21.

⁽²³⁹⁾ Mez, A; "Orta Zaman Türk İslam Dünyasında Ticaret", *Ülkü*, c.7, s.43, Ankara, 1936, s.17.

⁽²⁴⁰⁾ Mez, A; *a.g.m.* s.17.

Bunlar Orta Asya ve uzak doğuda yaşayan insanların özelliklerinden tutun da yaşayış biçimleri, kültürleri, gelenek ve görenekleri, hatta kurdukları devletler hakkında çok mühim bilgileri gerek orta doğu ve gerekse batı insanına aktarmışlardır.

İlk çağlardan itibaren yüzlerce yıl dünyanın dört bir yanından kalkıp Çin ve Orta Asya ile ticari münasebetlere girmek isteyen tacirler, bu ülkeleri görmek, bu ülkeler hakkında bilgi edinmek isteyen maceraperestler ve çok çeşitli din ve kültürleri bu bölgelerde yaymak isteyen din misyonerleri yüzlerce yıl bu ülkelere seferler yapmışlar, buralarda gördüklerini, duyduklarını bir bir anlatarak hatıralarını bulundukları toplumlara ve insanlara aktarmışlardır. Bu tür seyahatnamelerin bir çoğu günümüze kadar gelmiştir. Ne yazık ki, Orta Asya Türklüğünün sosyal ve kültürel yaşayışları hakkında çok teferruatlı bilgilerin olduğuna inandığımız bu eserler halen Türk tarihi literatürüne kazandırılıp, incelenerek araştırmacıların bilgisine sunulmuş değildir. Bu Türk tarihi ve kültürü açısından büyük bir kayıptır.

Orta çağda doğuda ve batıda beynelmilel bir irtibat teessüs etmiş olan Türk postası (berit et-Türk) Çin hududuna kadar gidiyor ve üç mil mesafede bir de istasyona malik bulunuyordu.⁽²⁴¹⁾

İpek Yolunun sansasyonel haber yolu olarak önemini, daha sonra Hz. Peygamberin (S.A.V.)'in Türkler hakkında söylemiş olduğu bir çok hadiselerdeki bilgilere bakarak, bu bilgilerin Hz. Peygamber (S.A.V.) devri ve hatta daha önceki devirlerde orta doğu ve Arap toplumuna ulaşmasında İpek Yolu tacirlerinin büyük ölçüde rol oynadıklarını anlıyoruz.⁽²⁴²⁾

Orta doğu ve arap toplumunda Hz. Peygamber (S.A.V.) devrinden çok daha önce Arap şairlerinin söylemiş olduğu şiirlerde Türklerden bahsedilmesini başka bir şekilde izah etmemiz mümkün olmadığı gibi, bu şiirlerde Türkler hakkında verilen bilgilerden Hz. Peygamber (S.A.V.)'in habersiz olması ise mümkün değildi.⁽²⁴³⁾

Bilindiği gibi İpek Yolu Çin'den başlayıp Orta Asya ve İran üzerinden orta doğu ve Arap yarımadasına ve hatta kızıldeniz sahillerine kadar iniyordu. İpek Yolunun Orta doğu ve Arap yarımadasına kadar inen kolu İranın başkenti olan ve orta çağda dünyanın en büyük ticaret merkezlerinden biri olma özelliğini taşıyan Medain'den geçerek önce Irak ve Suriye daha sonra da Suriyede iki kola ayrılarak bir kol Antakyadan Akdeniz sahillerine gitmekte ve bir kol da Arap yarımadsına giderek Mekke'ye kadar ilerlemektedir.

(241) Mez, A; "Orta Zaman Türk İslam Dünyasında Karayolları", Ülkü, c.10,s.49, Ankara, 1937, s.28,29.

(242) Hz. Peygamber (SAV)'in Türkler hakkında söylemiş olduğu hadisler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı,Z; *Hz.Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı*, İstanbul, 1990.

(243) Şiirler hakkında bkz. Kitapçı,Z; *Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul, 1987, s.8-27, Şeşen, R; "Eski Araplara Göre Türkler", T.M. C.15. İstanbul, 1969, el-Cahız; *Fezailü'l-Etrak*, (çev. R.Şeşen) Ankara, 1988.

Biz burada Arapların İpek Yolu vasıtasıyla yapmış oldukları ticareti, ticaretin Arap yarımadasına getirmiş olduğu refah hakkında fazla bilgi verecek değiliz. Bu bizim konumuzun dışındadır. Ancak şunu hemen belirtmeliyiz ki, Mekke'nin İpek Yolu güzergahına bağlanması ve Hz. Peygamber (S.A.V.)'in ailesinin de ticaretle uğraşmış olması, hatta o kadar ki, Hz. Peygamber (S.A.V.)'in daha nübüvvetinden önce Türkler hakkında ticaret kervanları vasıtasıyla Mekkeye kadar gelmiş olan bilgilerden de habersiz olamayacağı kanaatindeyiz.

Resulullah (S.A.V.)'in nübüvvetinden evvel kervanlarla birlikte İranın başkenti Medain'e kadar sefer yapmış olabileceğini de zannediyoruz. Çünkü Hamidullah'ın anlattığı bir olayda Hz. Peygambere (S.A.V.) Medain ve civarlarından gelen kimselerle görüşmesinde, bir zamanlar O'nun Medaine kadar gitmiş olduğu ve oraların şehirleri ve coğrafi yapıları hakkında oldukça teferruatlı bilgiler edinmiş olduğu sonucuna varıyoruz, ki bu oldukça ilginçtir. Çünkü Peygamber (A.S.S)'in bu bölge hakkında vermiş olduğu bilgiler her ne kadar Hz. Peygamber (S.A.V.) nübüvvetinden evvel yapmış olduğu ticari seferleri hakkında pek bilgi vermemiş olsa da, anlatılan dolaylı rivayetler O'nun çok parlak bir ticari hayatı olduğunu ve aşağı yukarı Arap yarımadası da dahil komşu ülkelerin bir çoğuna ticari sefer için gittiğini ortaya koymaktadır.

Böyle olunca Hz. Peygamberin (S.A.V.) nübüvvetinden sonra Medine'de İslam devletini kurması, Orta Asya'da ise çağdaşı Göktürk devletinin kurulmuş olması, İran-Bizans Bizans-Göktürk-İran devletleri arasındaki siyasi, ekonomik mücadeleleri ve Türklerin İslam düşmanı İran'a karşı takınmış olduğu tavır elbetteki yeni İslam devleti ve onun kurucusu Hz. Peygamberi (S.A.V.) yakından ilgilendiriyordu.

Hız. Peygamberin (S.A.V.) bütün bu siyasi olaylar karşısında sessiz kalmış olması, etrafındaki insanlara, yani Sahabelere bilgi vermemiş olması imkansızdır. Öyleyse Hız. Peygamberin (S.A.V.) Türkler hakkında söylemiş olduğu hadisler zannedildiği ve literatürlere geçtiği kadarıyla da az olmaması lazımdır.

Türklerin fiziki, sosyal, kültürel ve siyasi yapılarını yakinen tanıyan ve onlar hakkında hadislerinde ilginç bilgiler aktaran Peygamber (S.A.V), onlarla çok yakından temas kurmuş ve hatta onların gelecekte İslam dünyasına ve İslam dinine büyük hizmetler ifa edeceklerini büyük bir vukuf ve tebşir-i ilahi ile müjdelemiştir. Bu onun hem büyük bir peygamber, hem uzağı gören büyük bir devlet adamı ve hem de büyük bir siyasi deha olduğunu ortaya koymaya yeter de artar bile.

Hız. Peygamber (S.A.V)'in hadislerine konu olan Türkler hakkındaki bilgilerin İpek Yolunda ticaret yapan tacirler vasıtasıyla orta doğu ve Arabistana kadar ulaşmış olduğunu bu şekilde ortaya koymamız, İpek Yolunun sansasyonel haber yolu olma özelliği bakımından çok önemlidir. Yoksa bu bilgilerin İranlılar yoluyla Hız. Peygambere (S.A.V) ulaşmış olacağı rivayeti bize biraz garip gelmektedir.

Hız. Peygamberin (S.A.V) Türklerle karşılaşmış olmaları, onlar hakkında söylemiş olduğu hadisler ve bunun kaynakları ile ilgili olarak ileriki sayfalarda daha geniş, bilgi verileceğinden konuyu burada noktaliyalım ve şimdi de çağdaş posta taşımacılığında İpek Yolunun rolünü anlatmaya çalışalım.

S. Hedin, "Orta çağda taşıma aracı, öküz arabaları, kağnılar, eşek, at ve develerdi. Posta ise atlılarca taşınmakta idi" demektedir.⁽²⁴⁴⁾ Orta şarkta doğudan batıya beynelmilel bir irtibat kurmuş olan Türk postası (berid et-Türk) Orta Asya'dan Çin hududuna kadar gidiyor, Çinden almış olduğu Posta ile ilgili bilgileri tekrar her üç milde bir kurmuş olduğu istasyonları aracılığı ile Orta doğuya kadar ulaştırabiliyordu. ⁽²⁴⁵⁾ Bu çağlarda dünyanın hiç bir yerinde ve hiç bir yol güzergahında Türklerin oluşturduğu bu posta teşkilatı gibi bir teşkilat bulunmuyordu. Güvenilir bilgilerin yüzlerce yıl doğudan batıya, batıdan doğuya aktarılması eminim ki, Türklerin bu büyük ticaret yolu üzerinde oluşturmuş oldukları sistemle gerçekleşmiştir.

Orta çağda kervan yoluna Moğollar "**Jamb**" veya Tatarlar tarafından "**Yam**" deniliyordu. Bu aynı zamanda "**Posta yolu**" anlamında da kullanılıyordu. Mesela Tatar Türkleri arasında çoğunlukla kullanılan "**Yamçı**" kelimesi "**Posta arabası sürücüsü**" anlamına geliyordu. Bir meslek adı olarak kullanılan yamçı daha sonraları Anadolu Türkleri arasında ve diğer Türk illerinde aynı anlamda veya buna yakın bir anlamda kullanılmıştır. Osmanlı Türkleri döneminde postacılar her ne kadar "**Tatar**"⁽²⁴⁶⁾ denilmişse de bu kelime Orta Asyada İpek Yolu üzerinde Tatar Türklerinin bu işi yapmalarından alınarak söylenmiştir. ⁽²⁴⁷⁾

IX - İPEK YOLU İLE TÜRK YURTLARINA GİREN DİN, KÜLTÜR VE MEDENİYETLER

İpek Yolu, batıyı uzakdoğuya, Hinti Çine bağlayarak felsefelerin, dinlerin, sanat eserlerinin ve geleneklerinin iletilmesinde önemli rol oynadı.⁽²⁴⁸⁾

Orta çağlar boyunca, Hindistan, Bizans, İran ve Orta doğu ve buralardaki bir çok önemli siyaset, din, kültür ve ticaret merkezlerini birbirine bağlayan ve çok hayati bir önemi haiz olan İpek Yolu ve buna bağlanan diğer karayolları Aşağı Türkistan'da düğümleniyordu. Bu yollar yüzlerce ve binlerce yıldır bütün insanlığa, kolektif kültürün ve ticaretin artması, insanlar ve medeniyetler arasında refahın ve servetin gelişme ve yayılmasında adeta bir can ve kan damarı rolünü oynamıştır.

⁽²⁴⁴⁾ Hedin, S; a.g.e. s.229.

⁽²⁴⁵⁾ Mez, A; a.g.m. s.28,29.

⁽²⁴⁶⁾ Uzunçarşılı, İ.H; **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, TTK, Ankara,1984, s.220.

⁽²⁴⁷⁾ Bazın, L; a.g.e. s.51.

⁽²⁴⁸⁾ Bazın, L; a.g.e. s.40.

İlk ve orta çağlar boyunca Orta Asya, Hindistan, Çin ve Ortadoğunun çok önemli sanai ve ticaret maddeleri İpek Yolu, Hint baharat yolu ile önce Aşağı Türkistana geliyor, buraların ticaret merkezlerinde işlem gördükten sonra dünyanın büyük nüfus merkezlerine ulaşıyordu. Böylece ilk ve orta çağlar boyunca ticaret trafiğinin ana merkezleri Aşağı Türkistanın en büyük şehirlerinden olan Buhara, Semerkant, Taşekent, Fergana vb. Türk şehirleri olmuştur. Bununla birlikte çeşitli bir çok din ve medeniyetlerin de aynı şekilde Orta Asya Türk Yurtlarına girdiğini ve yayıldığını görmekteyiz.

İpek Yolu; Akdeniz, İran, Hint gibi batının yerleşik medeniyetlerinin uzak doğunun, Orta Asyanın ve Çin'in büyük yerleşim merkezlerine aktarılmasında önemli bir role sahiptir. Kuzeyde Tuen-Huang'dan başlayarak Aşağı Türkistanın büyük şehirlerinden geçen ve geniş bir yay şeklinde devam eden bu yol, sık sık çöller ve dağlar ile kesintiye uğramasına rağmen Çin kitleleri ile Hint-Avrupa ve Orta Asya kitlelerinin asgari temas sağlamasına yetmiştir. Ticaret ve dinin, makedonyalı İskenderin haleflerinin Yunan sanatı ile Afganistan'ın atlı budist misyonerlerinin Orta Asya'da yayılmak için geçtikleri buanayol,⁽²⁴⁹⁾ bir ara "Hacılar yolu" olarak ta hizmet verdi. Onun üzerinden Budha rahipleri Çin ile Hindistan arasında uzun yüzyıllar gidip gelmişlerdir. Nitekim bu sıralarda güneyden Budizm geldiği gibi, batıdan da Nasturilik ile Zerdüştlük, İslamiyet vb. doğuya uzanan propagandacıları aracılığıyla yayıldı.⁽²⁵⁰⁾

Şu bir gerçektir ki, Orta Asyada Türk kültür ve medeniyetinin gelişmesine etki eden bir çok din ve medeniyetlerin önemli ölçüde geliştiği ve yayılma alanı bulduğu yer Aşağı Türkistanın zengin şehirleri olmuştur. Yüzlerce yıl Türk siyasi hakimiyetinde kalmış olan bu bölgeler⁽²⁵¹⁾ hem İran'da ve hem de Hindistan'da zuhur eden bir çok din, sapık fikir ve mezheplerin sadece bir barınak yeri olmamıştır. Onlar aynı zamanda buralarda gelişerek İç Asyaya ve hatta Çine kadar yayılma imkanı bulmuşlardır.

İpek Yolu vasıtasıyla önce Aşağı Türkistan bölgesine gelen ve buralarda yerleşme ve gelişme imkanı bulan bu kültür, felsefe, din ve medeniyetler, Aşağı Türkistan bölgesinde tutunabilmek ve kök salıp İç Asya steplerinde Türkler arasında kabul görebilmek için tarih boyunca birbirleriyle sürekli mücadele etmişlerdir. Türkler arasında yayılma imkanı bulan ve onları etkileyerek uzun süre varlığını devam ettiren din ve medeniyetlerin sayısı oldukça azdır. Bu da bize, Türklerin öyle zannedildiği gibi bir çok dini benimsemiş ve bu dinlerin kültür ve medeniyetlerini hayatlarına tatbik etmiş bir millet değildir. Mesela bu dinlerden Manihteizm, Budizm, Zerdüştlük, Mazdekizm vb. gibi dinler her ne kadar Aşağı Türkistanın zengin şehirlerinde kendilerine hayat

(249) Grausset, R; a.g.e. s.12.

(250) Özergin, M.K; a.g.m. s.19.

(251) İzgi, Ö; "Orta Asyanın Türkleşmesi", s.628-640. Kitapçı, Z; Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler, s.57. Kitapçı,Z; "Aşağı Türkistan'ın Türklüğü Meselesi", Türk Dünyası Tarih Dergisi, s.29, İstanbul, 1989, s.27.

hakkı tanınmış ise de, İç Asyanın steplerinde yüzlerce yıl bu dinlere pek rağbet edilmemiştir.

Biz burada İpek Yolu vasıtasıyla Türk Yurtlarına gelen ve yerleşen din ve medeniyetlerin özellikleri üzerinde ayrı ayrı duracak değiliz. Ancak bu din ve medeniyetlerin zamanla içinde bulunduğu Türk toplumunu etkilediğini ve Türklerin yaşadığı yerlerde bu dinlere ait bir çok kültür ve medeniyet unsurlarının ortaya çıktığını söylemeden de geçemeyeceğiz. Hatta o kadar ki, bu kültür ve medeniyetlerin, Orta Asya Türk toplumunun yaşayışlarında, maddi manevi kültür unsurları üzerinde etkili olduğunu da ileriye sürebiliriz.

Orta Asya Türkleri arasında yayılan ve zamanla onların kültür ve medeniyetleri üzerinde etkili olan dinlerin öncelikle çıkış yerleri ve çıktıkları toplumun etnik ve coğrafi özelliklerini de nazarı itibara alarak şöyle bir sınıflandırma yapmamız mümkün olur. "Ari dinler, Sami dinler" ve "Mahalli Orta Asya dinleri".⁽²⁵²⁾

A - ARİ DİNLER

Orta Asya Türkleri arasında bu dinlerin yayılması ne zaman olmuştur, bununla ilgili olarak kesin bir tarih belirleyemiyoruz. Ancak şu bir gerçektir ki, bu dinlerin Türk toplumu arasında yayılmaya başlamasıyla birlikte, Türklerin yavaş yavaş çözülmeye başladıklarını ve milli birlik ve dini bütünlüklerini yitirdiklerini görüyoruz.⁽²⁵³⁾

a - Budizm

Orta Asyanın din ve kültür itibari ile önemli ölçüde tesir altında bırakan dinlerin başında hiç şüphesizki Budizm gelmektedir.⁽²⁵⁴⁾

M.Ö. VI. asırda Hindistan'da çıkan Budizm⁽²⁵⁵⁾ Hint-Baharat Yolu'nda ticaretle uğraşan tacirler ve misyonerler tarafından Afganistan ve İran istikametinde yayılarak Çin'e kadar ulaşmıştır.⁽²⁵⁶⁾ Özellikle Kuşan İmparatorluğu devrinde yayılmaya başlamış ve Kuşan kralı Kanişka I. tarafından Belh ve Buhara'da iki tane de Budist tapınağı kurdurulmuştur.⁽²⁵⁷⁾ Hatta bazı tarihçiler, Buhara kelimesinin aslının buralarda medrese ve manastır anlamına gelen "**Vihara**"dan geldiğini ileri sürmektedirler.⁽²⁵⁸⁾

Aşağı Türkistana yerleşen Budizm başarılı bir şekilde yayılmasına ve gelişmesine devam ederek, İç Asyanın engin steplerine kadar ilerlemiştir. Budizmin sinsi ve

(252) Kitapçı,Z; a.g.e. s.57.

(253) Turan, O; **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul, 1978, s.129.

(254) Kitapçı,Z; a.g.e. s.60.

(255) Doğrul, Ö.R; **Dinler Tarihi**, İstanbul, 1947, s.112, Kitapçı, Z. a.g.e. s.60.

(256) Kitapçı,Z; a.g.e. s.61.

(257) Günaltay, M; "**İbni Sina'nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi**", Belleten, III, s.13, s.19.

(258) Togan,Z.V; **Türk İli Türkistan Tarihi**, s.81. Batrhold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s.129.

yılmaz misyonerleri tarafından Hint felsefe ve kültürünün bu topraklarda oldukça geniş bir şekilde yayılmasına ve gelişmesine yardım edildiği gibi, Budizmin, Orta Asyaya açılan kapısı mesabesinde olan Aşağı Türkistanın münbit topraklarındaki bu fonksiyonun ileride İslam aleminde kurulan ilk mederse, bu günün tabiri ile üniversitelerin kurulmasında da etkili olduğu, yani Budizmin kutsal mabetleri olan "**Vihara**" ları takliden kurulmuş olduğu bazı ilim adamları tarafından ileri sürülmektedir.⁽²⁵⁹⁾

İslam coğrafyacılarının eserlerinde sık sık bahsettikleri ve 10.yy.larda Aşağı Türkistanın önemli bir çok şehirlerinde, Mesela Belh, Buhara ve Semerkant'da "**Nev-Bahar**" adı ile mevcudiyetini haber verdikleri Budizme ait mabetler bulunmaktaydı. Türkler budizme ait bir takım heykellerin yer aldığı bu ibadethanelere "**Burkan evi**" adını vermişlerdi. Kaşgarlı Mahmud bu tabirin "**Vihara**"dan geldiğini haber vermektedir.⁽²⁶⁰⁾ Aslında bu devirlerde ticari amaçla da kullanılmakta olan bu mabetlerin bir nevi banka vazifesi gördüğünü biliyoruz. Özellikle Budist manastırları bir nevi bu günkü manada olmasa bile banka gibiydiler. Bunu ülkede dış ticaretin artmasıyla bu tür manastırların sermaye (kapital) toplama yeri olarak da ehemmiyetlerinin gittikçe artmakta olduğunu tesbit edebiliyoruz.⁽²⁶¹⁾

Budizmin bu derece Türk Yurtlarında etkili olması zaman içerisinde Orta Asyada Türk devlet adamları arasında da önemli ölçüde ilgi görmesine neden olmuştur.⁽²⁶²⁾ Hatta bu cümleden olarak büyük Türk Hakanı Bilge Kağan, Buda dininin Türk milletinin resmi ve kollektif dini olması için girişimlerde bulunmuş⁽²⁶³⁾, Çinden yola çıkarak Türk Yurtlarında da din yolunda bir takım seyahatlerde bulunan ve Budist hacısı olan Çinli Huen Çang'ı da ötükendeki otağında kabul etmiştir.⁽²⁶⁴⁾

Orta Asya steplerinde dünyaya yeniden nizam vermek ve insan oğlunu idare etmek için büyük bir cihan imparatorluğu kurmuş olan büyük Göktürk Hakanı bu fikre neden gerek duymuştu şu anda bunu pek bilemiyoruz. Ancak onu bu fikrinden caydırmak için uğraşan ve bunda da başarılı olan gün görmüş, devran sürmüş, akıllı ve bilge bir kişi olan Tonyukuk, Hakanın hem kayınpederi ve hem de veziri idi. O zamana kadar üç Göktürk Hakanına hizmet etmiş olan dirayetli, akıllı ve bir o kadar da ileriye gören, aynı zamanda da Türk milletinin her bakımdan özelliklerini çok iyi bilen büyük devlet adamı, Bilge Kağan'a Budizmin tehlikelerini işaret etmiş onu bu fikrinden vazgeçirmeye çalışmıştır.

(259) Grausset, R; a.g.e. s.65, Turan, O, "Türkler ve İslamiyet", DTCFD.c.III, s.4, s.461, Turan, O. a.g.e. s.129.

(260) Kaşgarlı Mahmud; *Divan-ı Lügat et-Türk*, c.I. İstanbul, 1917, s.343,346. c.III, s.84, (BA).

(261) Eberhard, V; *Çin Tarihi*, s.208-215, Kitapçı,Z, "İlk Türk Arap Münasebetlerinin..." s.16.

(262) Barthold, W; *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Yay. Haz. K.Y. Kopraman) Ankara, 1975, s.11-12.

(263) Ögel, B; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1971, s.87. Kitapçı,Z; a.g.e. s.64 Kafesoğlu, İ; *Türk Milli Kültürü*, s.117,118, Kitapçı,Z; a.g.m. s.17.

(264) Togan, N; a.g.m. s.27.

Bugün bile avrupalı ilim adamları tarafından "**Türk milletinin Bismarkı**" (265) diye hayranlıkla isminden sözettikleri bu büyük kişi, Göktürk devletinin dirayetli hakanı Bilge Kağan'ı bu tehlikeli düşüncesinden vazgeçirmek için ona büyük bir ileri görüşlülükle:

"- **Buda dini Türkün askerlik ruhuna çok kötü tesir icra edecektir**"(266) diyerek onu saplanmış olduğu ve Türk milletinin geleceği için oldukça tehlikeli bir fikir batağından vazgeçirmeye muvaffak olmuştur.

Türlere Buda medeniyetinin tesiri devrinde Türk illerine yalnız Hint Budist misyonerleri değil, aynı zamanda Hint tüccarları da geliyorlardı. Bu devirlerden günümüze kadar kalan hatıralarından biri de "**Sart**" kelimesi olmuştur.(267) Türk Yurtlarında bu kelime önceleri tüccar anlamında kullanılmıştı. Hatta XI. yy.da bile bu tabir aynı anlamda kullanılmıştır. Bu kelimenin Türlere Hindistandan geçmiş olduğunu iddia eden Barthold, "**bu kelime Türlere gelen tüccarların çoğunlukla Hindistanlı oldukları zamanda girmiş olsa gerektir. Sonra yavaş yavaş ticaret Hintlilerin elinden İranlıların eline geçmiş ve ancak İslam devrinde ve XI. yy.dan sonradır ki, bu "Sart" kelimesi Türk ve moğollarda kavmi bir ad olarak kullanılmaya başlanmış ve Orta Asya İranlıları içinden özellikle ticaretle uğraşarak Türklerin gözünde tüccar kavim kabul olunan bir kısmına denilmekte**" olduğunu belirtmektedir.(268)

Buradan da anlaşılacağı üzere Orta Asya ticareti açıdan bir taraftan İpek Yolu vasıtasıyla Çin ve yakın doğu ülkeleriyle ilişki içerisine girerken, öte yandan Hint-Baharat tolu vasıtasıyla da Hindistanla da hem ticari ve hem de sosyal ve dini manada bir ilişki içerisinde bulunuyordu. Bu da bize Türk Yurtlarının her devirde insanlığın çeşitli yollarla karşılıklı olarak etkileşim içerisinde bulunduğunu ispat eder.

Aşağı Türkistanda diğer Ari ve Sami dinler ile mücadele ederek, zamanla zayıflayan Budizm, Hristiyanlık, Manihaizm, hatta Mazdekizmin rekabetine pek fazla dayanamamıştır.(269) İslam dininin Aşağı Türkistanda yayılmaya başladığı devirlerde Budizmin iyice çökmüş olduğunu görüyoruz.(270) Özellikle bölgede Arap fetihlerinin başlamasıyla birlikte, Aşağı Türkistanın Araplarca kolonize edilmesi ve bilhassa Kuteybe b. Müslim'le başlayan dini manada da İslamın bölgeye hakim olmaya başlaması, Budizme en büyük darbeyi vurmuştur. Yukarıda isminden bahsettiğimiz Budist hacısı Çinli seyyah Huen-Çang'ın VII. asrın başlarında Türk Yurtlarından

(265) Ligetti, L; a.g.e. s.18.

(266) Kitapçı, Z; *et-Türk Fi Müellefat el- Cahız*, Beyrut, 1972, s.84, Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.107.

(267) Ögel, B; a.g.e. s.97,98.

(268) Barthold, W; *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1984, s.10. Ögel, B; a.g.e. s.99.

(269) Emin, A; *Fecru'l-İslam*, s.105. Ögel, B; *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1984, s.348.

(270) Barthold, W; *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.55,56.

geçerek Hindistan'a kadar yaptığı uzun seyahat hatıralarında Budizmin Türk Yurtlarında çökme devri yaşadığını ortaya koymaktadır.⁽²⁷¹⁾

b- Mani Dini

Aşağı Türkistanda ve dolaisıyla İç Asya Türklüğü arasında yayılma imkanı bulan en büyük dinlerden biri de Manihaizmdir. Aynı zamanda "Bir tüccar dini"⁽²⁷²⁾ olarak da bilinen Mani dini, diğer bir çok dinlerde olduğu gibi İranda zuhur etmiştir. ⁽²⁷³⁾ Önceleri tıpkı Hristiyanlık gibi İran tarikiyle Aşağı Türkistan bölgesine gelen ve Semerkantı kendilerine merkez olarak seçen Manihaistler, daha sonraları İpek Yolunda ticaret yapan kervanlara katılarak Orta Asyanın içlerine kadar gitmişler ve dinlerini yayma imkanı bulmuşlardır. Özellikle Soğudlu tüccarların kervanlarıyla birer tüccar kılığında yola çıkan bu Mani misyonerleri, Türkler arasında kendi dinlerini yaymada oldukça başarılı olmuşlardır.⁽²⁷⁴⁾ özellikle yerleşik medeni Türkler arasında (Uygurlarda olduğu gibi) büyük bir kabul gören Mani dini, Uygurların tarih sahnesinden çekilmesiyle varlığını yavaş yavaş yitirmiş ve İslam dininin bölgede yayılmasıyla önemli ölçüde zayıflamıştır.

Aşağı Türkistanda İpek Yolu vasıtasıyla yerleşen ve Türk kültürünün Türk medeniyetinin gelişip inkişaf etmesinde önemli ölçüde büyük bir rol oynayan din ve bu dinlerle gelen medeniyetler konusuna son vermeden önce, bölgede ilahi dinlerin yayılması ve ilahi dinlerle gelen kültür ve medeniyetinin Türk Yurtlarındaki etkileri üzerinde de duralım.

B - İLAHİ DİNLER

a - Hristiyanlık Nasturilik

Daha VI. asırdan itibaren İran yoluyla Aşağı Türkistan bölgesine giren ve burada asırlardır devam eden Zerdüştlük, Budizm ve Manihaizm gibi gayr-i ilahi dinler arasındaki bir takım rekabetten de yararlanan Hristiyan Nasturi misyonerleri vasıtasıyla bölgede yerleşme imkanı bulan Hristiyanlık, kısa zamanda Türk Yurtlarında kabul gören dinlerden olmuştur.⁽²⁷⁵⁾

Semerkantı kendilerine dini merkez olarak seçen Nasturiler, buradan itibaren Asya'nın steplerinde kendi dinlerini yaymak için çok olumlu bir ortam bulmuşlardır. Aslında birçok dini ve felsefi görüşe karşı her zaman açık olan, onların faaliyetlerine hiç bir zaman karışmayan Türk milleti, dini tolerans ve hoşgörüsünü Hristiyan Nasturi

⁽²⁷¹⁾ Togan, N; a.g.m. s.27 vd.

⁽²⁷²⁾ Kitapçı,Z; a.g.e. s.63.

⁽²⁷³⁾ Kitapçı,Z; a.g.e. s.64. Togan, N; a.g.m. s.21-63.

⁽²⁷⁴⁾ Necip Asım; *Türk Tarihi*, İstanbul, 1916, s.141.

⁽²⁷⁵⁾ Kitapçı,Z; a.g.e. s.66.

misyonerleri için de göstermişler ve böylece Nasturiler dinlerini İç Asya ve Çin'e kadar yayma imkanı bulmuşlardır.⁽²⁷⁶⁾

Bölgede İslam dininin yayılışına kadar önemli bir varlık ve dini güç olarak kalan Nasturiler, Emeviler'in Horasan Valisi Nasr b. Seyyar'ın (738-749) bunların üzerine cesaretle ve metanetle gitmesi sonucu bölgede önemli ölçüde sultaları kırılmış ve zamanla varlıklarını ve güçlerini yitirerek Türk Yurtlarından silinip gitmişlerdir.

b - İslam Dini

İslamiyetin Orta Asya bozkırlarında yayılmasıyla Aşağı Türkistanın büyük şehirlerinde cereyan eden ilmi ve ticari faaliyetler arasında sıkı bir ilişki mevcuttur.⁽²⁷⁷⁾ Yani İslamiyetin Orta Asya bozkırlarında yayılmasında müslüman tüccarların, dervişlerin ve İslam misyonerlerinin büyük rolü olmuştur. Bu memlekette bir taraftan büyük göçebe kitleleri, öte yandan İpek Yolu vasıtasıyla Orta Asya Türkleri arasında vukubulan ticari ve medeni münasebetler yavaş yavaş Türkler arasında İslam dininin ve medeniyetinin üstünlüğünü göstermiş ve ona karşı bir ilgi uyandırmıştır.

Orta Asya Türklüğünün kalpgahı olan Aşağı Türkistan bölgesinden Orta Asya içlerine doğru İslamın ilk giriş tarihi ile ilgili bilgiler çok mahduttur.⁽²⁷⁸⁾ Buralarda İslam dinini yaymak ve ticaret kervanlarına katılarak göçebe Türk kabileleri arasında İslamiyetin esaslarını öğrenmek için bilhassa İslamlığı dar emirler ve yasaklar çerçevesi içinde değil de, geniş ve yumuşak bir ruh ve mana derinliği içinde anlayarak göçebelere telkin eden mutasavvıfların bu İslamlaştırma faaliyetlerinde büyük rol oynadıkları kaçınılmaz bir gerçektir.⁽²⁷⁹⁾

Biz burada İslamın Orta Asyaya nasıl girdiği ve yayıldığı üzerinde durmayacağız. Ancak, bir kültür ve medeniyet olarak İslam dininin Orta Asya bozkırlarında oluşturduğu etkiyi ortaya koymaya çalışacağız. Yani hangi yoldan girmiş olursa olsun Orta Asya Türklüğü arasına giren ve onların bir nevi milli dini, kültür ve medeniyeti haline gelen İslamiyetin bölgede oluşturduğu kültürel ve medeni potansiyeli üzerinde duracağız.

İslam dünyası dışındaki Türk dünyası ve yine, müslümanlığı kabullerinden önce Türkler, yukarda da gördüğümüz gibi bir çok dil ve din çevreleriyle temas kurmuşlar ve özellikle Budizmin etkisi altında kalarak çeşitli dillerden önemli çeviriler yardımıyla kültürlerini zenginleştirme yoluna gitmişlerdir. İşte bütün bu dış kültürel etki olayları içinde en büyük çapta olanı Türklerin İslam din ve medeniyetini tanımaları ve İslam

(276) Thomsan, W; "Şarki Türkistan'ın Mazisine Dair", s.35.

(277) Turan, O; *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1993, s.36.

(278) Arnold, T.W; *İntişar-ı İslam Tarihi*, Ankara, 1982, s.276.

(279) Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Köprülü, F; *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1984, Turan, O; *a.g.e.* s.36. vd. Barthold, W; *a.g.e.* s.93. Kitapçı,Z; *a.g.e.* s.107 v.d.

toplumunda din ve medeniyet olarak müstesna yerlerini almaya başlamaları olayı olmuştur.⁽²⁸⁰⁾

İslam devrinde İslam medeniyeti ve İslami ilimler hep Huen-Çang'ın manastırları ve rahipleri çok olarak tarif ettiği şehirlerde Hoten, Kaşgar, Taşkent, Usruşene, Semerkant, Buhara, Keş, Tirmiz, Çaganyan, Belh, Kunduz gibi yerlerde inkişaf etti. Barthold, her nedense sufi hanegahlarının türbe ve medreselerinin eski Budist "Viharaları" bulunan yerlerde geliştiğini iddia etmektedir. Hatta Türkistandaki medrese ve hanegahların Budizm dini ve ilmi müesseselerinden aktarma olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmektedir.⁽²⁸¹⁾ Konuyla ilgili olarak da A. Sayılı ise şu tesbitlerde bulunmaktadır.

"Tarihte resmi statüye sahip ilk yüksek öğretim müessesesi sayılabilecek olan medrese sitemi Selçuklular zamanında gelişmiş bir müessese olarak faaliyete başlamış olduğu gibi, bu müessesenin bundan önceki ön hazırlık tarihinde de Aşağı Türkistan ve Toharistan ile Gazne yöreleri ve Türk devletlerinin önemli payı olduğu görülmektedir."⁽²⁸²⁾

İslam dünyasının uygarlık kurma faaliyetinde Orta Asyanın büyük katkısı olmuştur.⁽²⁸³⁾ Kültür bakımından muhtelif cereyanlar Türk Yurtlarında bulunarak, zengin bir neticeye varılmıştır.⁽²⁸⁴⁾ Bu cümleden olmak üzere özellikle Orta Asyanın bilim ve tefekkür faaliyetinde çok önemli bir yere sahip olduğunu sarıh bir şekilde görüyoruz. Türklerin İslam dünyasında ortaya çıkan uygarlığa katkıları büyük hizmette bulunmuş olmaları şeklindedir. Yoksa bu oluşumun bir medeniyete sonradan katılarak sadece ona hizmet etmiş olmalarından ibaret olmaktan uzaktır. Bunun da gözden uzak bulundurulmaması lazımdır.

İslam dünyasının uygarlık kurma yolundaki faaliyetlerine Türklerin katkısı ile ilgili olarak XIV. asırda yaşamış olan büyük tarihçi ve düşünür İbni Haldun "**Mukaddime**" adlı ünlü kitabında şu kanaate varmıştır.

"İslam dünyasındaki ilmi faaliyetler ve tefekkür hayatında Araplar çok gerilerde kalmışlardır. İslam dünyasının kuzeydoğu bölgeleri ve bu bölgelerde yaşayan şahsiyetli alimlerin İslami ilimler ve tefekkür faaliyetlerinde çok kere öncülük etmişlerdir."⁽²⁸⁵⁾

Burada İbni Haldun'un her ne kadar açık kalplilikle ortaya koymuş olduğu bu görüşleri Milliyetçi Arap yazarları tarafından tenkid edilmiş olsa da, burada Haldun'un görüşlerinin büyük ölçüde bir tahkikat payı vardır ve bu doğru bir tesbittir.

(280) Daha geniş bilgi için bkz. Sayılı, A; "**Bilimin Tarihsel Gelişiminde Türklerin Katkıları**", Uluslararası İbni Türk, Harazmi, Farabi, Beyruni ve İbni Sina Sempozyumu Bildirileri, 9-12 Eylül, 1985. s.7

(281) Togan, N; a.g.m. s.56, Esin, E; "**Muyanlık**", s.83.

(282) Sayılı, A; a.g.m. s.8

(283) Sayılı, A; a.g.m. s.7

(284) Esin, E; "**Farabinin Vatanındaki İki Kültür Merkezi, Kengü Tarban (d) ve Sayram**", Uluslararası İbni Türk ve İbni Sina Sempozyumui Ankara, 9-12 Eylül, 1985, s.37.

(285) İbni Haldun; **Mukaddime** (Çev. S. Uludağ), C.I. İstanbul, 1988, s.170.

Ancak ibni Hadun'un İslam dünyasının kuzeydoğu bölgeleri olarak işaret ettiği yerler, daha açık bir ifade ile coğrafi bölge ve iklimlerden asıl maksadın "Orta Asya" olduğundan hiç kimsenin şüphesi olmamalıdır.⁽²⁸⁶⁾

Türk Yurtlarında İslam kültür medeniyetinin büyük bir hamle ile vücuda getirdiği bu çok önemli gelişmeler, daha müsait bir ortam bulmuştur. Başta Semerkant, Buhara ve Taşkent gibi Türk Yurtları orta çağın bu şöhretli ticaret şehirleri, çok kısa bir zaman zarfında İslam dünyasında ilmin ve irfanın göz kamaştırıcı birer merkezi haline geleceklerdir. Yüzlerce yıl Türklerin siyasi hakimiyetleri altında bulunan ve bizzat Türklerin Anayurdu olma özelliği taşıyan bu topraklar, ilk çağlardan beri diğer medeniyet merkezleri yanında artık onlarla fevkalade rekabet edebilecek ve çok rahat bir şekilde boy ölçüşebilecek bir hale gelmiştir.

Türk Yurtlarına İslam kültür ve medeniyetinin yerleşmesiyle birlikte bu muhteşem medeniyetin diğer bir beşiği olan Mezopotamya'yı fersah fersah geride bıraktığı görülür. Buralarda yetişen, akli ve nakli ilimlerde isimlerinden yüzlerce yıl bahsettirecek olan büyük ilim ve tefekkür adamları İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesinde ve yükselmesinde çok büyük ölçüde rol oynamışlardır.⁽²⁸⁷⁾

İslam kültür ve medeniyetinin, insanlığın hayrına olarak süratle gelişmesi, bu kültür ve medeniyetin orta çağlar boyunca ve günümüze kadar inkişaf ederek devamlı bir şekilde yükselmesi, İslami ilimlerde, özellikle **Kur'anı Kerimden** sonra bütün müslümanların yegane müracaat kaynağı ve aynı zamanda otantik hadis kitapları olarak bilinen **Kütüb-ü Sitte'nin** yazılması, yine İslami ilimlerden tefsir, fıkıh, lügat, edebiyat ve felsefeye ait daha nica kıymetli eserlerinde yine Türk Yurtlarında yetişmiş olan alim ve mütefekkirler tarafından kaleme alındığını biliyoruz.

Yine milli kültürümüzün ve milli kaynaklarımızın abidevi eserlerinden olan **Divanü'l Lügat et-Türk-ün** büyük Türk milliyetçisi **Kaşgarlı Mahmud** tarafından kaleme alınmış olması, insanlığın müşterek kültür ve medeniyetine armağan edilen değerli bir çok eser gibi bu ve bunun gibi daha bir nice Türkçe eserlerin, orta çağlarda İslam kültür ve medeniyetine katkıda bulunan Türk asıllı alimler tarafından yayılmış olması, üzerinde ayrıca dikkatle durulması gereken bir konu olsa gerektir.

Diğer taraftan Türk Yurtlarında yerleşmiş ve Türk-İslam kültür ve medeniyeti ve fikir hayatının büyük mimarları arsında olan Farabi (öl- H.339/950) İmam-ı Maturidi (öl- H.333/944) vb. gibi daha bir nice Türk asıllı alim ve filozoflar bütün insanlığın uzun asırlar hayranlığını üzerlerine çekecek bir tarzda ilim, fikir, sanat ve akılcı düşüncenin öncüleri olmuşlar, her türlü indi kanaat ve dini fanatizmden uzak, sadece müslümanların ve bütün insanlığın benipseyip taktir edeceği orta yolun temsilcileri olmuşlardır. Onun içindir ki büyük bir ilim adamımızın tesbitiyle onlar; "milyonlarca kimseyi

(286) Kitapçı, Z; **Orta Asyanın Büyük İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri**, İstanbul, 1993, s.21. Sayılı, A; **a.g.m.** s.7-8. vd.

(287) Kitapçı, Z; **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve...**, s.4.

hem kendi devirlerinde ve hemde sonraki devirlerde, hatta zamanımıza kadar açtıkları bu yoldan yürüyerek hidayete ve aydınlığa kavuşmalarına neden olmuşlardır. Dolayısıyla akıl, düşünce ve mantık sistemlerini fikir ve mehfum anarşisinin boğucu girdabından kurtararak ümmet-i vasat olma yolunda büyük öncüler olmuşlardır."⁽²⁸⁸⁾

⁽²⁸⁸⁾ Kitapçı, Z; a.g.e. s.6

İKİNCİ BÖLÜM

İPEK YOLU HAKİMİYETİ İÇİN TÜRK YURTLARINDAKİ MÜCADELELER DÖNEMİ

İKİNCİ BÖLÜM

I - İPEK YOLU HAKİMİYETİ İÇİN TÜRK YURTLARINDA YAPILAN MÜCADELELER

A - TÜRK - ÇİN MÜCADELELERİ

Hunlardan itibaren uygur hakanlığının sonuna kadar aşağı yukarı 1.000 sene müddetle Türklerin ve Çinlilerin hakim olmak istediği İpek Yolu, bir ana hedef vasfını taşımıştı.⁽²⁸⁹⁾ Türkler karşısında Çin, İpek Yolu transitini kendi elinde tuttuğu müddetçe müdafaada kalmayı tercih etmiş, Türklerde Çine sık sık yaptıkları baskı ile onu zayıf durumda tutup İç Asya'da İpek Yolunu elinde tutmak ve hükmünü yürütmek istemişlerdir.

Türklerle Çinliler arasındaki ilk mücadelenin iktisadi amaçlı olarak M.Ö. 1050-247 yılları arasında yaşamış olan Chan sülalesi zamanında olduğu ileri sürülmektedir. Çinli ve bazı Avrupalı müverrihlerin söyledikleri gibi, Türklerle Çinliler arasındaki bu mücadeleler sırf eğlence olsun diye veya Türklerin çok kötü ve vahşi oldukları için değil ekonomik nedenlerden kaynaklanıyordu.⁽²⁹⁰⁾

a - Hun İmparatorluğunun Çinle Mücadelesi

M.Ö.ki dönemlerde Çinlilerin Hun topraklarına yapmış oldukları akınları daha çok kuzey batıdaki Çin'den Türk Yurtlarına giden İpek Yolunun önemli bir geçidi olan Kao-Chüch geçidine yönelik olmuştur. Çünkü Çinden çıkıp Türk ülkelerine giden bu yol buradan geçiyordu.⁽²⁹¹⁾

İpek Yolu'nun geçtiği bölgeleri ve bu bölgelerde oluşan zengin şehirleri, bir taraftan Roma ve Part İmparatorluğu, diğer taraftan Çin ile Hun İmparatorluğu, hakimiyetleri altına almak için savaşmışlardır. Tarihin en eski devirlerinden itibaren Hunlar kuzeyde Altaylar üzerinden, Çinliler doğuda Tuen-Huang geçitlerini ellerinde tutarak bu son derece önemli ticaret yolu olan İpek Yolunu kontrol altına almak için aralıksız mücadele etmişlerdir.⁽²⁹²⁾

Hun atlıları daha ilk devirlerden itibaren zaman zaman ortaya çıkıp, batıya giden Çin kervanlarının yollarını kesiyorlar ve hücum ediyorlardı. Bunun için de Çin kervanları dış ülkelerde uğradıkları zarar ve ziyandan sürekli şikayetçi oluyorlardı.⁽²⁹³⁾ Çinlilerde hem bunu bahane diyorlar ve hemde onlar için önemli olan, İpek Yolunun

⁽²⁸⁹⁾ Kafesoğlu, İ; *Türk Bozkır Kültürü*, s.114

⁽²⁹⁰⁾ Daha geniş bilgi için bkz. Eberhard, W; *Çin Tarihi*, .38

⁽²⁹¹⁾ Ögel, B; *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C.I, s.368

⁽²⁹²⁾ Ögel, B; *a.g.e.* s.59

⁽²⁹³⁾ Ögel, B; *a.g.e.* s.59

kontrolünü elinde tutarak Çin kervanlarından önemli ölçüde gelir elde eden ve zenginleşen Hunların elinden İpek Yolu hakimiyetini kapmak istiyorlardı.⁽²⁹⁴⁾

Hunlarla Çinliler arasındaki siyasi ve askeri mücadelelerin nasıl başlamış olduğu ve gelişmesi bizim konumuz dışındadır. Biz burada daha ilk devirlerden itibaren başlayarak aşağı yukarı M.S. 4. binin sonlarına kadar yaklaşık olarak bin yıldan daha uzun bir süre Türk-Çin mücadelesinin temelini oluşturan İpek Yolu mücadelesi üzerinde duracağız.

Tarihin en uzun ve büyük kervan yolu olan İpek Yolu, hareketliliğini milattan bir kaç yüzyıl öncelerinden başlatarak hemen XVI. yy.ın ortalarına kadar sürdürmüştür.⁽²⁹⁵⁾

M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısında kendini toparlayıp, büyük bir devlet olma yoluna giren Çin, çok geçmeden batıya uzanmaya çalıştı. Çin kaynaklarına göre batıdaki topraklarda yaşayan milletler ticaretin sağladığı imkanlarla oldukça zenginleşmişlerdi, Doğu Türkistan'dan batıdaki Fergana'ya kadar ki topraklarda irili ufaklı birçok hanlıklar yer almıştı. Bu devletler üzerindeki hakimiyeti ilk kez büyük Hun İmparatoru Mete (Motun) (M.Ö. 209-174) sağlamıştı. Bölgede gittikçe güçlenen Hun devleti, 176 yılında sınırları içerisine Asya kıtasında yaşayan hemen bütün ulusları katmış ve bir bayrak altında toplamıştı. Mete'nin M.Ö. 176 tarihinde Çin İmparatoruna göndermiş olduğu bir mektupdan da anlaşıldığına göre, yalnız İç Asya Türk devletine bağlı kavim ve şehir devletçiklerinin sayısı 26 idi.⁽²⁹⁶⁾ Onlar iç işlerinde bağımsız hareket ediyor, dış münasebetlerde Hun devletine bağlı bulunuyordu.⁽²⁹⁷⁾ Bu durumda Çin devleti, büyük gelir kaynağı olan ihraç mallarına (ipek vb.) batıdaki ülkelerde yeni pazarlar bularak satışı artırmak amacıyla kendi ülkesinden oralara uzanan topraklardaki başka milletlere ulaşabilmek için Hunlarla uğraşması gerekiyordu. Bunun içinde Çine komşu devlet olan Hun İmparatorluğunun gücünün kırılması, Hun'un hakimiyeti altında yaşayan diğer ulusların Hun hakimiyetinden kopartılarak, Çin'in yüksek hakimiyetinin tanıtılması ve böylece ticaret yollarının kendi eli altında tutularak askeri güvenliği içinde bulundurulması için bu yolda bir siyaset izlenmesi gerekiyordu.⁽²⁹⁸⁾

Bu dönemde Çin İmparatorluğunun Hunlarla ilk ciddi ekonomik ilişkiye Han sülalesi (M.Ö.206, M.S.220)⁽²⁹⁹⁾ devrinde girdiğini görüyoruz. Batı memleketleri ile ilişkilerin gerekliliğine inanan⁽³⁰⁰⁾ ve bunu ilk kestiren önceki Han soyundan hükümdar Wu-ti (M.Ö. 141-189) olmuştur.⁽³⁰¹⁾ Batısındaki Hun Türkleri hakimiyetinin yıkılması

⁽²⁹⁴⁾ Grausset, R; **a.g.e.** s.62

⁽²⁹⁵⁾ Özergin, M. K; **a.g.m.** s.7

⁽²⁹⁶⁾ Eberhard, V; **a.g.e.** s.s.89,90, Kafesoğlu, İ; **a.g.e.** s.60, Rasonry, L; **Tarihte Türklük**, Ankara, 1988, s.66

⁽²⁹⁷⁾ Özergin, M. K; **a.g.m.** s.7

⁽²⁹⁸⁾ Eberhard, V; **Çin Tarihi**, s.87-90, Özergin, M. K; **a.g.m.** s.5-7

⁽²⁹⁹⁾ Eberhard, V; **a.g.e.** s.85

⁽³⁰⁰⁾ Ögel, B; **Hun Tarihi**, C.II, s.12

⁽³⁰¹⁾ Eberhard, L; **Çin Tarihi**, s.86, Özergin, M; **a.g.m.** s.7

yolunda geniş ölçüde çalışmalara giren Wu-ti, Hunlara karşı kendine müttefik aramaya koyuldu.

Bir çok tarihçi, İmparator Wu-ti'yi Fransız XIV. Lui ile kıyaslar.⁽³⁰²⁾ Wu-ti hükümdarlığını genişletmek, ticaret yollarından daha fazla faydalanmak ve batıdaki topraklardan vergi alabilmek için ilk defa Çin siyasetini değiştirdi ve yeni taktikler uygulamaya başladı. İmparator Wu-ti ilk defa kalabalık ordular teşkil ederek Hun hakimiyetinin yıkılmasını hedef tutan planlarını tatbik sahasına koydu.⁽³⁰³⁾ Propagandayı arttırdı, böylece Hun İmparatorluğunun hakimiyet sahasında bulunan ve Türk Yurtlarından geçmekte olan İpek Yolu için fiili mücadeleye başlamış oldu.⁽³⁰⁴⁾

Büyük tarihçi W. eberhard; İmparator Wu-ti'nin Hunlara karşı ilk defa topyekün bir saldırı başlatarak Orta Asya tarihinde yeni bir dönemi başlatmasının sebebini şu şekilde izah etmektedir;

"Bunun sebebi ve hedefi ise, bilhassa Orta Asya yoluyla gelen Ön Asya eşyaları yüzünden Orta Asya ile ticaretin artmış olması idi. Ticaret yolu batı Şhansi ve Kansudan doğu Türkistan'a gidiyordu. Bu sıralarda Hunlar Türkistan'a giden yollara hakimdiler ve ticaret yolunu değiştirebilir yahut kesebilirlerdi. Böylece Çin'in kervanlarının muntazaman vasıl olabilmeleri ve yağma edilmemeleri için, ticaret yollarını doğrudan doğruya kendi kontrolleri altına almakta büyük faydalar vardı. Böylelikle Çinlilerle Hunlar arasında M.Ö. 133'ten M.Ö. 119 yılına kadar inkıtasız olarak devam eden savaş devri başlamış oluyordu."⁽³⁰⁵⁾

Aslında Orta Asya ile yapılan ticaretten yalnızca tüccarlar değil, ticaret yollarının geçtiği yollardaki Çin memurları da büyük kazançlar elde ediyorlardı. Bundan başka Hunların Kansu'da siyasi bir iktidar kazanmaları da yine Çin için tehlike teşkil ediyordu. Çünkü bu suretle yine Çin için tehlike teşkil eden Tibet'lilerle birleşebilirler ve müştereken Çin'e hücum edebilirlerdi.⁽³⁰⁶⁾

B - ÇİNİN TÜRKİSTAN İLE KURMAK İSTEDİĞİ İLK SİYASİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİN BAŞLANGICI

Çin İmparatorluğunun Han sülalesi döneminde, komşuları büyük Hun devleti dışında kendisinden oldukça uzakta yer alan Türkistan bölgesindeki küçük şehir devletleriyle olan ilişkilerinin başlangıcı oldukça ilginçtir.⁽³⁰⁷⁾ Diplomatik, askeri ve

⁽³⁰²⁾ Boulnois, L; *The silk Road*, s.33

⁽³⁰³⁾ Kafesoğlu, İ; *Türk Milli Kültürü*, s.44

⁽³⁰⁴⁾ Boulnois, L; *a.g.e.* s.34

⁽³⁰⁵⁾ Eberhard, W; *a.g.e.* s.93-95, krş. Boulnois, L; *a.g.e.* s.35

⁽³⁰⁶⁾ Eberhard, W; *a.g.e.* s.95, Ögel, B; *a.g.e.* C.I, s.546, Kuanten, Lue; *İmperial Nomads*, Pansilvanya, 1979, s.15 vd. Boulnois, L; *a.g.e.* s.36, vd.

⁽³⁰⁷⁾ Onat, A; *a.g.m.* s.914

ekonomik alanlarda kurulan bu ilk ilişkilerin Çin ve Orta Asya Türk tarihine yeni bir sayfa eklediği söylenebilir.

Çin kaynaklarında "Hsi Yü" (Batı memleketleri) adı altında geçen Türkistan ve ona yakın bölgeler henüz, Çinlilerce tanınmamaktaydı. Çok sayıda şehir devletçiklerini barındıran bu bölge, siyasi birlikten yoksun ve sürekli olarak Hun ve Çin devletleri arasında büyük mücadelelere sahne olmuş, sık sık el değiştirmişti.⁽³⁰⁸⁾ Wu-ti'nin İmparator olduğu sırada bu batı memleketleri, Hunların hakimiyeti altında bulunuyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Mete'nin Çin İmparatoruna M.Ö. 176 yılında yazmış olduğu mektupta Hunlar bu bölgenin tek hakimi durumundaydı.⁽³⁰⁹⁾

M.Ö. 206. M.S. 220 yılları arasında, Çin'i yöneten Han sülalesi devri, özellikle Orta Asya ve Çin ile ilgili olarak sosyal, siyasi ve ekonomik yönlerden önemli gelişmelerin ortaya çıktığı bir dönemdir. Orta Asyada büyük bir siyasi ve askeri güç olarak karşımıza çıkan ve varlığı M.S. 200'lü yıllara kadar devam eden büyük Hun devleti de Han dönemiyle çağdaş kabul edilebilir. Tarihçilerin bildirdiklerine göre, her iki devletin arasındaki ilişkilerin tarihi geçmişi hakkında kesin bilgiler bulunmasa da, bu ilişkilerin denge bakımından, ilk önceleri Hunlar lehine gelişmiş, ancak Hun devletinin zamanla zayıflaması ile de Çin lehine gelişme göstermeye başlamıştır.⁽³¹⁰⁾

İmparator Wu-ti'nin başa geçmesiyle birlikte Çin'in iç ve dış politikasında büyük değişiklikler meydana gelmiş, böylece Wu-ti, Çin ve Orta Asya tarihinde yeni ve önemli boyutlar kazandırmıştır. İmparatorun Çin'in dışında, özellikle Türkistan bölgesiyle ilişki kurmaya çalışması, ona tarihte ayrı bir yer kazandırmıştır. Bu adımı atmasındaki en büyük etken, Hunlara karşı siyasal bir üstünlük kurmaktır. Çin ve Orta Asya tarihi açısından önem taşıyan bu politikasının nedenleri büyük tarihçi W; Eberhard, şu ana noktalarda toplamaktadır:

a- "Hükümet merkezine her taraftan nadide eşyalar geliyordu. Bilhassa Orta Asya yoluyla gelen ön asya eşyaları yüzünden Orta Asya ile ticaret artmıştı.⁽³¹¹⁾ Batı ticaretinin yoğunlaşması ile, Çin'in önünde yepyeni bir ufuk açılmıştı."⁽³¹²⁾

b- "Bu sıralarda Hunlar Türkistana giden yollara hakimdiler ve ticaret değiştirebilirler, veyahut da kesebilirlerdi. Bunun için Çin'in bu yolları kendi hakimi-yetine almalarında büyük menfaatleri vardı."⁽³¹³⁾

c- Hunlar sürekli olarak kuzeyden Çin başkentine kadar varan baskılar ve yağma akınları yapıyorlardı.

⁽³⁰⁸⁾ Ögel, B; a.g.e. C.I. s.441, Onat, A; a.g.m. s.915

⁽³⁰⁹⁾ Ögel, B; a.g.e. C.I. s.441, Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.60

⁽³¹⁰⁾ Togan, Z. V; *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.40, Onat, A; a.g.m. s.914, Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.59

⁽³¹¹⁾ Eberhard. W; a.g.e. s.93

⁽³¹²⁾ Ögel, B; a.g.e. C.I. s.546

⁽³¹³⁾ Ögel, B; a.g.e. C.I. s.546, Eberhard. W; a.g.e. s.95

d- Hunların Kansu'daki hakimiyetleri tehdit edici boyuttaydı. Eğer güneyleirn-deki Tibetlilerle de anlaşılırsa bu durum Çin için çok kötü sonuçlar doğururdu. Bunun için bu iki gücü birbirinden uzak tutmak gerekiyordu."⁽³¹⁴⁾

M.Ö. devirlerde Asyanın en güçlü devleti olan Hun devletinin baskısıyla yaklaşık M.Ö. 200 yıllarında Hun Hükümdarı Mete ile Çin İmparatoru Kao Tzu arasında Orta Asyanın ilk siyasi ve ekonomik anlaşması yapılmıştı.⁽³¹⁵⁾ Hunlarla yapılan bu anlaşma gereğince Çin tarafından Hun devletine verilen verginin miktarı artırılmış bu durum hem Çin için onur kırıcı bir durum ve hem de hazineye büyük bir yük getiriyordu.

Bütün bunlar Çin İmparatorluğunu Hun devletine karşı yeni tedbirler almaya zorladı. Han döneminin İmparatorlarından olan Wu-ti'nin ilk işi, Hunlara karşı kendisini destekleyecek ve yardım edebilecek bir müttefik aramak olmuştur. İşte bu amaçla ünlü Çin elçisi ve Seyyahı Chang Chien, Hun devleti tarafından bir kaç kez yenilgiye uğratarak, Türkistan'a yerleşmek zorunda kalan Yüeh Chi'lere gönderilmiştir.⁽³¹⁶⁾

Bu elçinin gönderilme olayı, Batı ile Çin'in ilk ilişkilerinin başlangıç noktasıdır denilebilir. Bu açıdan Chang Chien'in elçilik seyahati Çin ve Orta Asya tarihi bakımından yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilebilir.⁽³¹⁷⁾

a- Türkistanla Kurulmak İstenen Ekonomik Münasebetler

Türkistan ile kurulan ilk ekonomik ilişkiler, daha çok resmi bir nitelik taşımaktaydı. Türkistan ve buradaki devletlerin tanınmaya başlamasıyla bazı kişilerin, ticaret yapma yönünde çaba sarfettikleri görülmektedir. O zamana kadar dış ticaret çoğunlukla Orta Asyalı tüccarlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Çin'in batıya açılmasıyla Türkistan'ın değişik mallarıyla ilgilenen yalnızca İmparator Wu-ti olmamış aynı zamanda kâr etme amacıyla uzak bölgelere giden Çinlilere de rastlanmış olduğu ifade edilmektedir.⁽³¹⁸⁾ Sayıları önceleri fazla olmamakla birlikte, sonraki Han döneminde bu sayının oldukça artmış olduğu bilinmektedir.⁽³¹⁹⁾ Bu bakımdan daha sonraki dönemde gelişmiş olarak karşımıza çıkan bu ticaretin başlatılmasında, İmparator Wu-ti'nin büyük bir payı olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. O sıralarda çeşitli batı ülkelerinden gelen eşyalar, Çin sarayının ilgi ve beğenisini çekiyor ve bunların sağlanması için de büyük gayretler sarfediliyordu. Bunlar arasında İmparator Wu-ti'nin hakkında pek çok şey duyduğu Fergana'da yetişen "İlahi Atlar"⁽³²⁰⁾ sahip olma uğraşısı bilhassa dikkati

⁽³¹⁴⁾ Eberhard. W; a.g.e. s.95

⁽³¹⁵⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.59, Onat, A; a.g.m. s.914

⁽³¹⁶⁾ Eberhard. W; a.g.e. s.95, Ligeti, L; a.g.e. s.51, Onat, A; a.g.m. s.915, Boulnois, L; a.g.e. s.25,34,35, vd.

⁽³¹⁷⁾ Onat, A; a.g.m. s.915,

⁽³¹⁸⁾ Eberhard. W; a.g.e. s.96

⁽³¹⁹⁾ Onat, A; a.g.m. s.918

⁽³²⁰⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.25,26

çekmektedir. Fala inanan İmparatorun, bu "ilahi atlar"ın savaş aracı olmaktan ziyade, kendisini ruhlar dünyasına taşıması için getirtmek istediği yolunda da ilginç rivayetler bulunmaktadır.⁽³²¹⁾ Gelen raporlardan Wusunlar'dan⁽³²²⁾ Fergana'nın yetiştirdiği atların daha iyi ve dayanıklı oldukları öğrenildi.⁽³²³⁾ İmparator özellikle Fergana'dakilerin daha dayanıklı ve güçlü olduğunu duyunca, bunlara sahip olabilmek amacıyla, o ülkenin kralına bol miktarda altınla bir elçilik heyeti göndermişti. Ancak bu istediğini elde edememiş ve Fergana'ya karşı savaş açmıştı.⁽³²⁴⁾ Bu, Çin'in Orta Asya içlerine doğru ilk askeri hareketidir.⁽³²⁵⁾ Amacı savaş yoluyla istediği atlara kavuşabilmek ve bölgede prestij sağlamak, Hunlara karşı bir üstünlük kurmaktır.

Batıdan Çin'e getirilmek istenen yalnızca bu tür iyi cins atlar olmamış, bazı lüks sayılabilecek mallara karşı soylu, nüfuzlu ve zengin kişilerin ilgi gösterdikleri ve bunları temin etmek için girişimlerde bulundukları da bilinmektedir.⁽³²⁶⁾

b - Çin Elçisi Chang Chi'en'in Türkistan Seyahati

İsa'nın doğumundan tam 138 yıl önce, eski Han sülalesinden büyük imparator, Wu-ti, Chang Chien yönetiminde yüz kadar elçiyi Yüeh-chi (Yüeh-chih)'lere gönderdi.⁽³²⁷⁾ Wu-ti yönetiminde bulunan ve zaman zaman Hunlara karşı kullanılan bu topluluk, Mete Han tarafından batıya sürülünce, Ta-Yüan (Batı Türkistan)'a yerleşmişti.⁽³²⁸⁾ Hunlar Çinlilerin en tehlikeli düşmanları oluyordu. Wu-ti de gönderdiği elçilerle Yüecileri kendilerine dost edinmek niyetindeydi.⁽³²⁹⁾

Wu-ti'nin İpek Yolu üzerindeki memleket ve kavimleri öğrenmek ve Hunlara karşı bu kavimlerle işbirliği sağlamak maksadı ile batıya gönderdiği yüksek rütbeli bir asker olan Chang-Chien'in gizli vazifesini yaparken Hunlar tarafından yakalandığını⁽³³⁰⁾ başından sayısız serüvenlerin geçtiği ve Hunların yanında on yıl kadar tutuklu kaldığını ve hatta Hunların yanında kaldığı süre içerisinde evlendiğini ve bir de çocuğunun olduğunu biliyoruz.⁽³³¹⁾

Hunların arasında on yıl yaşadktan sonra bir gün bir fırsatını bularak kaçmayı başaran Chang-Chien, doğruca Fergana'da oturan Yüecilerin Hakanlarına gider. Hunlara karşı ortak hareket etmeleri yolunda Çin İmparatorunun teklifini iletir. Fakat

⁽³²¹⁾ Onat, A; *a.g.m.* s.919, Boulnois, L; *a.g.e.* s.25,26, vd.

⁽³²²⁾ Wusunlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ögel, B; "Çin Kaynaklarına Göre Wusunlar" DTCFD, C.6, s.4, Ankara, 1948

⁽³²³⁾ Boulnois, L; *a.g.e.* s.25,26, vd.

⁽³²⁴⁾ Eberhard. W; *Çin Tarihi*, s.96

⁽³²⁵⁾ Kafesoğlu, İ; *Türk Milli Kültürü*, s.63

⁽³²⁶⁾ Onat, A; *a.g.m.* s.919

⁽³²⁷⁾ Yüecilerle ilgili olarak bkz. Ögel, B; "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar, I. Yüeciler", DTCFD, C.15, s.1-3, Ankara, 1957

⁽³²⁸⁾ Kafesoğlu, İ; *a.g.e.* s.60,61,62

⁽³²⁹⁾ Kafesoğlu, İ; *a.g.e.* s.62

⁽³³⁰⁾ Ligeti, L; *a.g.e.* s.51-58, krş. Kafesoğlu, İ; *a.g.e.* s.62

⁽³³¹⁾ Eberhard. W; *a.g.e.* s.96, Ligeti, L; *a.g.e.* s.51-58, Boulnois, L; *a.g.e.* s.27,30,31, Koca, S; *a.g.e.* s.50,51, Hedín, S; *a.g.e.* s.223

yeni ülkelerinden memnun olan Yüeciler Hun meselesiyle ilgilenmemişler ve elçinin teklifini geri çevirmişlerdi.⁽³³²⁾

Chang-Chien, Hun topraklarında tutsak olarak bulunduğu on yıl sonunda Çin'e dönmüş (M.Ö. 126) ve edindiği bilgiyi, temaslarını ve hükumete tavsiyelerini ihtiva eden mühim bir raporu Çin İmparatoruna taktim etmiş, Çin İmparatoru bundan oldukça memnun olmuş ve Chang-Chien'in bu raporu Çinin bundan sonraki Türkistan siyasetinde bir rehber vazifesi görmüştür.⁽³³³⁾

Chang-Chien'in dediğine göre bugünkü Doğu Türkistan dolaylarında vahalar ve buralarda yaşayan toplumlar vardı. Hazar denizine kadar uzanan büyük ülkelerden ve Batının, Hindistanla, İrana giden yollarından sözedilmişti.⁽³³⁴⁾

Chang-Chien bu yolculuklarının sonucunda siyaset bakımından hiçbirşey elde edemedi. Fakat dönüşünde, tüccarların pek doğru olmayan raporlarından başka, haklarında hiçbirşey bilinmeyen uzak batı memleketlerine dair doğru haberler getirdi.⁽³³⁵⁾ Verdiği bilgileri büyük ilgi çekti ve Çin'in batıya uzanan yol boyunu, oradaki kavimleri, yaşayışlarını, üretimlerini, güçlerini öğrenmesini sağladı. Chang-Chien'in gerçekleştirdiği bu araştırma raporundan sonra Çin idaresi, dış siyasetinde İpek Yolu üzerinde ehemmiyetle durmaya başlayacaktır.⁽³³⁶⁾

İşte, M.Ö. II. yy.dan başlayan bir isyasetle Çin hükümetleri için bu yol üzerindeki hakimiyeti elde tutmak için yapılan mücadeleler askeri seferlerinin, savaşlarının, istilalarının gerçek sebebi olmuştur. İpek Yolu'nun içinden geçtiği Ko-çu ülkesi ile Altı-şehir bölgesi ilk kez M.Ö. son yüzyılın ikinci yarısında 40 yıl kadar Çin istilasına altındaydı.⁽³³⁷⁾ Çinliler Han sülalesi zamanında batı dünyasıyla ilişki kurmuş, artık ticaret ve fikir dünyasında yeni yollar, o tarihlerden itibaren doğudan batuya, batıdan da doğuya doğru açılmaya başlamıştır.⁽³³⁸⁾

Çin'in ünlü generali Chang-Chien'in Orta Asya gezisi ve bu geziye ilişkin imparatora sunmuş olduğu raporu ile ilgili olarak da, büyük Türk tarihçisi B. Ögel şu tesbitlerde bulunmaktadır;

"Orta Asya hakkındaki ilk bilgileri, Çinlilerin kendi dünyasının dışına açılmaları ile öğrenmeye başlıyoruz. Bu bilgileri de, ancak Batı Türkistanı gezerek, Çin'e dönmüş olan ünlü Çin seyyahı Chang-Chien'in raporlarından öğrenebiliyoruz. Bu ünlü seyyah, M.Ö. 838 yılında Çin'den yola çıkmış ve M.Ö. 125 yılında da Çin'e geri dönmüştür. Her gördüğü şeyi ve hatta, her bitkiyi bile değerlendiren bu büyük Çin'linin hatıraları ilk Çin tarihçisi olan Şici'nin eserinin 123. bölümünde yer almaktadır. Her şeyi görebilmiş

⁽³³²⁾ Grausset, R; **Bozkır İmparatorluğu**, s.51, Hedin, S; **a.g.e.** s.223, Ligeti, L; **a.g.e.** s.58, Boulnois, L; **a.g.e.** s.30, Ögel, B; **a.g.e.** C.I. s.177

⁽³³³⁾ Grausset, R; **a.g.e.** s.51

⁽³³⁴⁾ Ligeti, L; **a.g.e.** s.51-58, Kafesoğlu, İ; **a.g.e.** s.62, Boulnois, L; **a.g.e.** s.31

⁽³³⁵⁾ Hedin, S; **a.g.e.** s.224

⁽³³⁶⁾ Boulnois, L; **The Silk Road**, s.31

⁽³³⁷⁾ Özergin, M. K; **a.g.m.** s.7

⁽³³⁸⁾ Hedin, S; **İpek Yolu**, 224

ve değerlendirmiş olan bu gezgin, bize eski Orta Asya ve Hun tarihi hakkında bir çok değerli şeyler öğretmiştir."⁽³³⁹⁾

Aslında Chang-Chien'in Türkistan seyahatinin Çin'e kazandırdığı en önemli şey, eskiden beri Çinlilerin kendileri tarafından da, haberleri olamaksızın kullandıkları ticaret yolu (İpek Yolu) bulunmuştu.⁽³⁴⁰⁾ Çinliler kendi ülkelerinden ihraç ettikleri ipekli kumaşların ve çeşitli malların nerelere kadar ulaştıklarını bilmiyorlardı, İç Asya ticaret yollarının karakteristik sistemi yüzünden sevk olunan bu malların son durak yerinin neresi olacağı onlar içinde meçhuldü.

Ancak şimdi Çinliler, memleketlerinden İç Asyaya bir değil üç yol gittiğini ve bu yolların büyük şehirler, zengin kavimler ülkesi olan Türkistan'da tam bir yol şebekesi haline geldiğini iyice öğrenmişlerdi.⁽³⁴¹⁾ Ticaretin kan damarları mesabesinde olan bu yollar Çin'den İç Asya'ya oradan da Hindistan, İran ve batıya gidiyordu.

Şu bir gerçektirki, Chang-Chien'in Çin İmparatoruna sunmuş olduğu raporun, Çin sarayında büyük bir aks ve canlılık uyandıran en önemli ikinci bir kısmında ise, yalnız Çinle karlı ticaret yapılabilecek içinde savaşçı olmayan insanların yaşadığı zengin memleketlerin ehemmiyetli şehirlerinden ve onların vergiye bağlanabileceklerinden bahs olunmaktadır. Böylece büyük Çin İmparatoru onun raporunu yalnızca dinlemekle kalmamış, vermiş olduğu tavsiyelerini de tutmuştur.⁽³⁴²⁾

Çin'in İç Asya'ya yönelttiği akeri seferler ve Çin tarihinde, hemen günümüze kadar gelenekleşmiş olan Batıya doğru yayılma politikası böylece başlamış oldu.⁽³⁴³⁾ Değerli tarihçi Ligeti, L. Chang-Chien'in İç Asya seyahati hakkında önemli bilgiler vermekte ve "bu İç Asya Kristof Kolombus'u ve onun şahsı etrafında ve Çinde insanlar arasında onun için uydurulmuş bir efsane çevresi meydana geldi"⁽³⁴⁴⁾ demektedir. Chang-Chien' İç Asya'ya ve Batı Türkistan'a yapmış olduğu seyahati ve orada gördükleri ile ilgili olarak Boulnois, L. "**The Silk Road**" adlı eserinde özetle şunları söylemektedir.

"Chang-Chien'in Batı Türkistana yapmış olduğu seyahatin asıl amacı Fergana idi. Yani Chang-Chien asıl Ferganaya gitmek için yola çıkmıştı. Çünkü ilk çağlardan itibaren orta çağlar boyunca insanlığın medeniyet beşiği olan, tüccarlar şehri ve aynı zamanda da oldukça zengin bir ülke olan Fergana'nın zenginliğini duymuş ve çok merak etmişti. Chang-Chien Fergana'da aslında daha önce efsanevi bir şekilde ismini duyduğu "**ilahi atlar**"ıda görmek istiyordu. Efsaneye göre o atlar Altay dağlarında muhteşem kırsaklarla gökten inen "**göğün aygırları**" ile çiftleşiyor ve dolayısıyla ondan dünyanın en harika atları doğuyordu."

⁽³³⁹⁾ Ögel, B; a.g.e. C.I. s.177

⁽³⁴⁰⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.53

⁽³⁴¹⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.53

⁽³⁴²⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.53

⁽³⁴³⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.53, Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.62, Eberhard. W; a.g.e. s.96

⁽³⁴⁴⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.53

"İlk çağlardan beri Hunların Çin'e üstünlük sağlamalarının altında da aslında bu "kan terleyen (sweat blood) atlar"a sahip olmaları yatıyordu. "Chang-Chien'in dikkatini çeken bir başka şey ise bu bölgede kurulmuş olan 50'ye yakın küçük krallıkların bulunması idi. Aslında hepsi Hun devletine bağlı olan bu hanlıklar oldukça zengindiler. Hunlar ticareti bunlara bırakmış, sadece dış işlerinde Hun'a bağlı idiler." "Chang-Chien seyahati sonrasında imparatora sunduğu raporunda bu hanlık-ların güçlü olmayan askeri teşkilatlarından da bahsetmiş ve gördüklerini bir bir anlatmıştı."⁽³⁴⁵⁾

M.Ö. 138 yılında aslında Hunlara karşı Yüeçi (Yüehchih)'lerle bir anlaşma yapması için Orta Asya'ya gönderilen Chang-Chien on yıl sonunda ülkesine geri dönmüştü. Vakıa siyasi bakımdan hiç bir şey elde edememiş⁽³⁴⁶⁾ fakat, Uzak-batı memleketlerine dair birçok haberler getirmişti. Genellikle Orta Asya'daki Türk toplulukları hakkında çok geniş ve teferruatlı bilgiler verebilecek durumdaydı. Ayrıca ticaret yollarını da incelemiş Çin ticaret emtialarının, Doğu Türkistandan geçen kervan yolları ile her türlü ticari nakliyatla ilgili konular üzerinde derin bilgiler sahibi olmuştu.⁽³⁴⁷⁾ Henüz orta çağın en önemli ticaret yolu olan İpek Yolu teşekkül etmeden de bu istikamet üzerinde kervanlar bir ticari emtiayı Çin'den batıya, Ön Asya'ya kadar taşıyorlardı. Bütün bu ticaret yolları Hunların himayesinde bulunuyordu. Yolların gittikçe önem kazanması ile Çinlilerin Hunlara devamlı haraç verme mecburiyeti hasıl olmuş⁽³⁴⁸⁾ ayrıca bu uzak memleketlerle vasıtasız ve emin ticari münasebetlerin temini Çinlilerin arzusunu daha da kuvvetlendiriyordu.⁽³⁴⁹⁾

Çinlilerin Han dönemi İmparatorlarından Wu-ti'nin bir siyaset icabı Hun Türklerine karşı Yüeh-chi'lere elçi olarak gönderilen ve Türk Yurtları hakkında oldukça önemli bilgiler elde eden Chang-Chien'in, Yüeh-chi'lere yaptığı bu seyahati siyasi olarak belki de oldukça başarısız kalmış ve Çin İmparatorluk sarayı hayal kırıklığına uğramışlardı. Ama şu bir gerçektir ki Çin'in batı ile temasını, Çin kültürünün Akdenize kadar yayılmasını sağlamıştı.⁽³⁵⁰⁾

Çin'in siyasi nedenlerle Hunlara üstünlük kurma amacıyla başlattığı Batıya açılma ve Türkistan devletleriyle ilişki kurma politikası, her ne kadar tam bir başarıya ulaşamamışsa da ekonomik açıdan yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur.

Han devri İmparatorlarından Wu-ti (M.Ö. 141-89) ile başlayan bu yeni dönem, Hun ile Çin İmparatorlukları arasındaki, Türkistan devletleri üzerinde kurulmaya çalışılan hakimiyet mücadelesinin de bir başlangıcı kabul edilebilir.⁽³⁵¹⁾

⁽³⁴⁵⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.25-28

⁽³⁴⁶⁾ Eberhard. W; a.g.e. s.96, Ligeti, L; a.g.e. s.54, Boulnois, L; a.g.e. s.27

⁽³⁴⁷⁾ Diyarbekirli, N; Hun Sanatı, s.20, Eberhard, W a.g.e. s.96

⁽³⁴⁸⁾ Diyarbekirli. N; a.g.e. s.96

⁽³⁴⁹⁾ Eberhard. W; a.g.e. s.96

⁽³⁵⁰⁾ Özerdim, M; "Hsi-Yü Olarak Çin Türkistanının Tarihi Sınırlaması ve Tarihi Önemi", DTCFD, C.12, s.1-3, Ankara, 1957, s.212

⁽³⁵¹⁾ Onat, A; a.g.m. s.920

c - Chang Chien'in Elçi Olarak Gönderilmesinin Ekonomik Nedenleri ve Sonuçları

Chang Chien'in elçi olarak gönderilmesi olayı, yalnızca diplomatik açıdan değil, ekonomik gelişmeler yönündende büyük önem taşır. Çin elçisi'nin "**Batı memleketleri**" (Hsi-yü)⁽³⁵²⁾ni dolaştığı sıralarda, buralarda Çin mallarının özellikle ipek ve ipekli mamüllerin büyük bir ilgi ve rağbet gördüğü dikkatini çekmişti. Eğer Çin bu avantajı iyi kullanabilirse, hem diplomatik hem de ekonomik kazançlar sağlayabilir ve bir çok küçük devleti kendi tarafına çekebilirdi. İşte burada Çin'in yüzyıllarca uygulamaya çalıştığı bir sistem yani "**Haraç**" sistemi⁽³⁵³⁾ devreye girmektedir. Han döneminden itibaren bu sistem, dış politikada uygulanan önemli temel unsurlardan biri olmuştur.⁽³⁵⁴⁾

Çoğu zaman Çin'in Türkistana açılması ve gelişmesi, diplomatik ve askeri bir üstünlük kazanma olarak görülmektedir. Tabii ki bu inkar edilemez bir gerçektir, ancak mücadele içinde ekonominin etkinliğinin de önemli bir payı olduğu gözardı edilmemelidir. Chang Chien'den sonra bile batıya gönderilen elçilik heyetlerinin resmi olmamalarına rağmen her gidişlerinde yanlarına Çin'den aldıkları malları batıda satarak kar etmek amacını gütmüşlerdir. Sonraki Han dönemlerinde batıya daha çok sayıda bu tür elçilik heyetleri gönderilmiş, hatta bunlar arasında tüccar olanlar bulunduğu gibi, batıyla yapılan bir çok savaşta da Çin ordusunda tüccarlara rastlanmaktadır.⁽³⁵⁵⁾

Çin İmparatoru Wu-ti (M.Ö. 140-89) batı ile ilişkilerini geliştirmek için "**Haraç sistemi**"ni geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda ünlü Çin elçisi Chang Chien'in tavsiyesi üzerine Türkistandaki devletçiklerle daha çok hediye verme ve akrabalık kurma yollarına başvurmuştur.⁽³⁵⁶⁾ Kısa zamanda bunda muvaffak olan Çin İmparatoru böylece Türkistandaki devletçiklerin birçoğunu Çin'in dostu ve müttefiki yapmıştır. Hatta Hun devletinin son zamanlarında Batı Türkistan devletlerinden bir kaçının hükümdarının Hunlardan ayrılarak Çin hakimiyetine girmek istemeleri ve bunun için de Çin İmparatoruna başvurmaları bunu göstermektedir.

⁽³⁵²⁾ Onat, A; *a.g.m.* s.914

⁽³⁵³⁾ Haraç sistemiyle ilgili olarak bkz. İzgi, Ö; "**II. yy.a kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticari Münasebetler**", İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, s.9, İstanbul, 1978, s.87-106, Ö. İzgi'nin vermiş olduğu bilgilere göre, Çin kaynakları herhangi bir ülkeden gelen heyetlerin getirdiği ve Çin İmparatorlarına sunduğu mallar için "**Kung**" terimi kullanmışlardır. Bu terimin dilimizdeki karşılığı "**Haraç, hediye, hediye takdim etme ve mahalli ürünleri takdim etmek**" anlamlarındadır. Kung terimi esasında bir sistemin ismidir. Batıda yoktur, Osmanlılar döneminde gördüğümüz haraç verme işlemi bizim burada konu ettiğimiz haraç sisteminden tamamen farklıdır. Osmanlılar döneminde kendilerine verilen Haraç tek taraflı olduğu halde, Orta Asya Türklerinin Çinlilere verdikleri haraç çok değişik bir şekilde idi. Burada verilen haraç ticaretin yapılabilmesi için bir vasıta olmuştur. Yani haracı Türkler Çinlilere ticareti yapabilmek için vermişlerdir.

Orta Asya Türklerinin Çinle yaptığı ticaret hakkında daha geniş bilgi için bkz. Çavdaroglu, G; "**Uygur-Çin İktisadi, Münasebetleri (At-İpek alışverişi)**" İ.T.Ü.E.D. s.34, İstanbul, 1984, s.73

⁽³⁵⁴⁾ Onat, A; "**Çin Türkistan İlişkileri**", s.916, Ögel, B; *a.g.e.* C.II. s.54

⁽³⁵⁵⁾ Eberhard. W; *Çin Tarihi* s.95, karşı. Onat, A; *a.g.m.* s.917

⁽³⁵⁶⁾ Eberhard. W; *a.g.e.* s.93,95,96

Daha önce Wusun'larla ve Yüehchi'lerle ⁽³⁵⁷⁾ gerçekleştirilemeyen dostluk ve kardeşlik anlaşması da elçi Chang Chien'in ölümünden bir kaç yıl sonra gerçekleştirilmiştir. Bu tür bir uygulama çoğu zaman en etkili silah niteliğinde olabiliyordu. Böylece Türkistandaki Hunların hakimiyeti zayıflatıldığı gibi, Çin'e karşı durabilecek güçlü bir birliğin de önüne geçilmiş oluyordu.⁽³⁵⁸⁾

Çin İmparatoru Wu-ti Yüecilerden sonra ikinci teşebbüsünü, yine Hunların eski komşuları ve sonradan batıya yerleşen Wusun'lara karşı yapmıştır. İmparator, Wusun kralına gönderdiği elçilik heyetiyle birlikte hanedandan bir prenseside önermiştir. Karşılığında Hunlara saldırıya geçerek, onların nüfuz ve güçlerini kırmalarını istemiştir. Chang Chien Wusun devleti ile anlaşma yapmak üzere bir kez daha görevlendirilmişse de, bu ilişki kurma çabaları da bir sonuç vermemiştir. Buna da sebep, devletin içindeki bazı iç meselelerden ötürü, Wusun kralı yakınlaşma teklifini ilk etapta çevirmiştir.⁽³⁵⁹⁾

Nitekim Çin'in batıdaki hakimiyeti Çin'deki Wang Maug döneminin başlama-sıyla sona ermiş ve bölge yeniden Hun devletinin hakimiyeti altına girmiştir.⁽³⁶⁰⁾ Çin'in Türkistandan çekilmesine neden, Türklerin Çin yönetimine isyan etmiş olması idi. Türkistanda Wang Mang döneminde büyük bir isyan çıktığını görmekteyiz. Aslında buna da sebep Çin'in batı memleketlerine uyguşadığı "Haraç sistemi" idi.⁽³⁶¹⁾ Bu sisteme göre Türkistandaki devletlerin Çin'lilere karşı yerine getirmeleri gereken bazı yükümlülükleri vardı. Öyle oluyordu ki, zaman zaman Çinlilerin verdikleri aldıklarından fazla oluyordu. Bu uygulama çerçevesi içerisinde, Türkistan devletlerini rahatsız eden diğer bir nokta da, gelen Çin heyetlerinin sıklığı ve büyüklüğüydü. Bir yıl içerisinde, Çin sarayının 5 ile 10 arasında değişen heyetler yollaması adet halini almıştı. Sayı bakımından en küçüğü 100 dolaylarında iken, en kalabalığı 100'leri aşmaktaydı.⁽³⁶²⁾

Çinle Hun Türklerinin Türk Yurtlarından geçmekte olan İpek Yolu ticareti için yapmış oldukları mücadeleler, Hunların yıkılışı (M.S. 220)'na kadar devam etmiştir. Bu mücadelede askeri yönden elde edemediklerini sinsice politikalarla yani Hunları içten çökerterek elde eden Çinlilerin en önemli başarıları belki de bu olmuştur. Çin İmparatorluğunun Türklere karşı takip ettiği ve binlerce yıl aynı şekilde devam edecek olan "divide et impres" (ayır ve hükmet) siyasetinin ana hatlarını ihtiva eden nazır Çang-Sun Çing'in meşhur raporunda özetle Türklerle ilgili olarak:

"Çinliler sakın dursalar dahi, Türkler bize düşman kalacaklardır. Onları tedip için askeri kuvvetlerin teşkiline durum elverişli değildir. Eğer Türkler rahat bırakılacak olurlarsa, onlar bize karşı hücumla geçeceklerdir. İşte bundan

⁽³⁵⁷⁾ Ögel, B; *Çin Kaynaklarına Göre Wusunlar*, s.259-278, Özerdim, M. N; "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanının Şehirleri", DTCFD, C.9, s.1-2, Ankara, 1951, s.105-166

⁽³⁵⁸⁾ Eberhard. W; *a.g.e.* s.96, Kafesoğlu, İ; *a.g.e.* s.62, Onat, A; *a.g.m.* s.917

⁽³⁵⁹⁾ Ögel, B; *a.g.e.* s.259-278, Onat, A; *a.g.m.* s.916, Eberhard. W; *a.g.e.* s.96

⁽³⁶⁰⁾ Eberhard. W; *a.g.e.* s.104

⁽³⁶¹⁾ İzgi, Ö; *Orta Asya Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticari Münasebetler*, s.97-106

⁽³⁶²⁾ Onat, A; *a.g.m.* s.918

dolayıdır ki, (Türkleri) tedricen defetmek için gizli vasıtalarla başvurmak gerekiyor."⁽³⁶³⁾ demektedir.

Türklerin savaş yoluyla hakimiyet altına alınamıyacağını çok iyi bilen Çinliler, ince siyaset ve hilekarlıklarını işletmesini ve Türklerin en zayıf noktalarını bulup oradan vurmayı çok iyi bilmişlerdir. Çinlilerin Türklere karşı uygulayacağı politikayı belirleyen ve bunun büyük bir gizlilik içerisinde yürütülmesi gerektiğini ileri süren Çin nazırı Çang-Sun Çing Türklerle ilgili görüşlerinde şunlara da yer veriyordu:

"Dış görünüşte onlar hep beraber gibi iseler de, içten birbirlerine karşı düşman-lık hissini beslerler, bu düşmanlıkları ve onların ihtirasları körüklenirse harbe turuşmak-ta gecikmeyeceklerdir. Kuvvetliler arasında ayrılık tohumu ekilmeli ve zayıf olanlar kuvvetliye karşı birleştirilmelidir."⁽³⁶⁴⁾

Türk milletini bu şekilde parçalıyarak yok etmek isteyen Çinliler, çoğu zaman bu politikalarında oldukça başarılı da olmuşlardır. Çünkü Orta Asyada çok büyük imparatorluklar kurmuş olan Türk milleti, kurmuş olduğu bu imparatorluklarını Çinliler değil, yine kendileri yıkmışlardır.

Orhun yazıtlarında Türklerin içine düştükleri bu kötü durumları ve Türk milletinin düşmanları tarafından esir edilişi şu sözlerle ifade edilmektedir.

"... küçük kardeşleri kağan olmuş ve tabi oğulları, yeğenleri kağan olmuşlar. Ondandır küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmamış. Oğul babası gibi yaratılmamış ve şüphesiz kötü kağanlar tahta çıkmışlar. Buyrukları (yüksek memurlar) da kezalik her halde cahil imişler. Beylerle halk arasındaki nifak ve Çinlilerin kurnazlık, hilekarlık ve şirretliği dolayısıyla ve küçük kardeşlerle büyük kardeşleri birbirleri aleyhine kıyam ettirdikleri ve beylerle halk arasına nifak tohumu ektikleri için, (Türk Tanrısı) Türk milletinin atalardan kalma ülkesini zevale yüz tutturmuş ve meşru kağanlarını sükuta uğratmış."⁽³⁶⁵⁾

"Türk beylerinin oğulları Çinlilere köle ve pak kızları halayık oldular... Onun için doğuda gün doğusuna, değin sefer açtılar; batıda Demirkapıya değin sefer ettiler; Çin İmparatoru buraların memleket ve devletlerini hükümleri altına aldılar."⁽³⁶⁶⁾

Çinlilerle Türkler arasında Türk Yurtlarından geçen tarihi İpek Yolu için mücadeleler M.S.ki yüzyıllar içerisinde de devam etti.

Türkistandaki bir çok küçük devletlerin bir kısmı Çin'le dost oldukça daima ticaret kervanları için yol açık oluyordu. Bu Türkistan'da büyük bir ordu tutmaktan daha ucuz ve faydalı idi. Fakat Türkistan büyük bir devletin hakimiyeti altına girerse, o

⁽³⁶³⁾ Kurat, A. N; **Göktürk Hakanlığı**, s.16

⁽³⁶⁴⁾ Kurat, A. N; **a.g.m.** s.17

⁽³⁶⁵⁾ Orkun, H. N; **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, 1987, s.31,32

⁽³⁶⁶⁾ Orkun, H. N; **a.g.e.** s.32, krş, Tekin, T; **Orhon Yazıtları**, Ankara, 1989, s.9,10

zaman devlet ticaret inhisarını kendi üzerine alacak, en iyi malları kendi çekecek ve Çin içinde artık iyi ticaret imkanları kalkmış olacaktı. Bu sebeplerden dolayı M.S.ki ilk yüzyıl içerisinde Çinin Türkistana yapmış olduğu askeri seferlerinde, bilhassa Çin şef muavini Pan Ch'ao'un maharetiyle kısa bir zamanda başarılar elde edildi ve bütün Türkistan zaptedildi. (M.S. 73-89)⁽³⁶⁷⁾

C - KUŞANLAR VE AKHUNLARLA ÇİNLİLER ARASINDAKİ MÜCADELELER

M.S. II.yy.ın başlarında, Çin istila ordusu Doğu Türkistan'dan çekildi ve oradaki Türk beylikleri bağımsızlıklarını bir kez daha kazandılar. Büyük Hun İmparatorluğunun siyasi zaafiyete uğramasıyla birlikte Orta Asya steplerinde bir başka Türk İmparatorluğunun, Kuşanların tarih sahnesine çıktığını ve M.S. 120 yıllarında Kuşanların kudretli İmparatoru **Kanişka I.**'in kalabalık ordusu ile Altı şehir bölgesi denilen Türkistan İpek Yolu güzergahında yer alan zengin şehirlerini zaptettiği ve bu bölgeden Çin hakimiyetini söküp attığını görüyoruz. İpek Yolunun Kuşanların eline geçmesiyle, Çin'in Türkistan ve Yakındoğu ülkeleriyle ticari ve siyasi temasları, bilhassa bu iki yüzyıl içerisinde oldukça genişledi.⁽³⁶⁸⁾

Batı Türkistan'ın orta kesiminde kurulan bu Kuşan devleti, değil daha sonraki yüzyıllar miladın ilk yüzyıllarından itibaren bile Güneye doğru yayılmasını ve güçlenmesini gerçekleştirmiş, özellikle imparator **Kujula Kadphises I.**(M.S. 25-65) zamanında sınırları bir hayli genişlemişti.⁽³⁶⁹⁾

Böylece kervanlar Roma İmparatorluğu ile ticari mübasetelerde bulunmuşlar, İpek Yoluna hakimiyetleri nedeniyle Çin ile batı arasındaki ticari münasebetlere aracılık etmişler, dorudan aldığı malları batıya aktararak İra üzerinden Suriye'ye kadar ulaştırmıştır.⁽³⁷⁰⁾

III. yy.ın başlarında batı komşusu Sasaniler'in yüksek hakimiyetini tanıyan Kuşan devletinin yüzyılın sonunda bütünüyle çökmesi üzerine⁽³⁷¹⁾ Çin hakimiyeti genişlemeye başlamış ve İpek Yolunun kuzey ile orta kolları tamamen Çin'in hakimiyeti altına girmişti. Bu sıralarda, artık dağılan Hun boy birliğinden Yüeban boyu, batıya göçerek Kuçar yöresine yerleşti. Koçu yurdunda ise, Ting-ling Türklerinden Kao-ch'e (Koçuğ) devleti bulunuyordu.⁽³⁷²⁾

⁽³⁶⁷⁾ Eberhard. W; a.g.e. s.108,109

⁽³⁶⁸⁾ Daha geniş bilgi için bkz. Konukçu, E; **Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi**, Ankara, 1979, s.23, vd.

⁽³⁶⁹⁾ Konukçu, E; a.g.e. s.19, Özergin, M. K; a.g.m. s.8

⁽³⁷⁰⁾ Özergin, M. K; a.g.m. s.7,8

⁽³⁷¹⁾ Konukçu, E; a.g.e. s.34-36

⁽³⁷²⁾ Eberhard. W; "Muahhar Han Devrinde Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", Belleten, C.4, s.16, Ankara, 1940.

Çin'den sonraki Han sülalesinin yıkılışından sonra Çin büyük karışıklıklar içine girmiş ve Çin'de üç devlet kurulmuştu.⁽³⁷³⁾ Bu üç devletten Orta Asyaya yakın olanı da Wei sülalesinin kurmuş olduğu devlet idi. (M.S. 220-240) Bu nedenle Wei sülalesinin Orta Asya ile çok yakın ilişkileri olmuştur.⁽³⁷⁴⁾ Münferid bir takım çabaların dışında pek de sağlıklı olmayan Çin'in batı politikası, öyle anlaşıyor ki M.S. 265-289 yılları arasında egemen olmuş Chin sülalesi İmparatoru Wu'nun ilk yıllarına kadar devam etmişti. İmparator Wu'nun kendini batıya tanıtmamasıyla bir adım atılmıştı. Nitekim, Karaşar ve Fergana'dan 270 yılında Çin başkent'ine ilk elçiler gitmiş ve bunun diğer batı Türkistandaki Semerkant bölgesinden elçiler takip etmiştir. Fakat, 289 yılında bu ünlü imparator ölünce, batı ile ilişkiler kesilmiştir.⁽³⁷⁵⁾

D - GÖKTÜRKLERİN İPEK YOLU İÇİN MÜCADELESİ

VI. yy.ın ortalarında eski Hun devletinin Gök-Türk Aşina obası, yeni bir Türk devleti kurmayı başardı.Gök-Türk (veya Kök-Türk)⁽³⁷⁶⁾ diye tarih sahnesine çıkan bu devlet hızla doğu ile batı Türkistan'da yayıldı.Sonraki ikiyüz yıl boyuca İpek Yolu artık onların topraklarından geçecekti.Devletin batı kanadı boyundaki. İstemi Han (552-576) giriştiği fetihlerle hakimiyetini büyük bir alana yayarak kısa zamanda Altay dağlarının batısını Isık Göl ve Tanrı Dağlarına kadar hakimiyetine aldı.

a- Sasanilerle Kurulan Siyasi İttifak ve Ak-Hunların Yıkılması

Geniş çapta askeri ve siyasi faaliyetleri neticesinde temas kurduğu Sasani ve Bizans İmparatorluğu gibi orta çağın en büyük iki devletini Gök-Türk politikası izinde yürütmek suretiyle Türk hakanlığını bir cihan devleti payesine yükseltti.⁽³⁷⁷⁾ Sasani hükümdarı **Şehinşah Anuşirvan Adil** (331-579) ile anlaşarak⁽³⁷⁸⁾ (556) ipek transit ticaretini elinde tutan Ak-Hun Eftalit devletine karşı Sasani imparatorluğunu tabii müttefik olarak yanına aldı ve bu vesile ile Anuşirvan ile evlenen kızı İran sarayına imparatoriçe oldu.⁽³⁷⁹⁾ Müttefikler arasında sıkıştırılan Ak-Hun Eflatit devleti yıkıldı ve top-

⁽³⁷³⁾ Eberhard. W; *Çin Tarihi* s.225

⁽³⁷⁴⁾ Ögel, B; *a.g.e.* C.II. s.457

⁽³⁷⁵⁾ Ögel, B; *a.g.e.* s.457

⁽³⁷⁶⁾ Kafesoğlu, İ; *Türk Milli Kültürü*, s.79, Kurat, A. N; *a.g.m.* s.15, Ögel, B; "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, C.21, s.81, Ankara, 1957, s.81-137

⁽³⁷⁷⁾ Kafesoğlu, İ; *a.g.e.* s.80

⁽³⁷⁸⁾ Konukçu, E; *a.g.e.* s.98,99, Kafesoğlu, İ; *a.g.e.* s.80, Kitapçı, Z; *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, s.77

⁽³⁷⁹⁾ el- Mesudi, *Müruc*, I. Beyrut, 1973'den naklen Kafesoğlu, İ; *a.g.e.* s.81, el-Belazuri; *Fütuhu'l-Buldan*, (çev. M. Fayda) Ankara, 1984, s.280, el-Belazuri'nin bildirdiğine göre İran hükümdarı Anuşirvan Türk Hükümdarıyla aralarındaki savaşı sona erdirmek için bir anlaşma teklif etti. Sulh içinde olmayı ve işlerinin birlik ve beraberlik içinde olmasını istedi. Dostluğunu göstermek için de kızı Liyunseyi onunla evlendirmeyi ve böylece onunla akrabalık kurmayı arzu ettiğini belirtti. Ancak O, Türk Hükümdarına karılarından birisinin evlat edindiği hizmetlisini gönderdi. Ve ona kızım diye bildirdi. Türk Hükümdarı da ona kızını hediye etti.

rakları Ceyhun (Amu-Derya) sınır olmak üzere iki devlet arasında paylaşıldı.(557)⁽³⁸⁰⁾

b-İpek Yolu Türklerin Eline Yeniden Geçiyor

Aşağı Türistan, Fergananın bir kısmı Batı Türkistanın güneyi, Kongar, Hoten vb. yerler Gök-Türklerle intikal etti.⁽³⁸¹⁾ Bu suretle İpek Yolu'nun Çin sınırından Amu-Derya ırmağı kıyısına kadar ulaşan pek uzun kesimi Gök-Türk Hakanlığı ülkesi içinden geçmekteydi.Böylece İpek Yolu Hunlar ve Yüecilerden sonra üçüncü defa Türklerin eline geçmiş oluyordu.⁽³⁸²⁾ Bu nedenle Türk tüccarları bu yolun sağladığı iktisadi ve ticari imkanlardan yeteri kadar istifade etmişlerdi.Hatta Türk tüccarlarında tıpkı diğer tüccarlar gibi ipeğin anavatanı olan Çin'e kadar giderek Çinli ihracatçılardan aldıkları ipek ve diğer ticari emtiayı kervanlarına yükleyip tam bir emniyet ve güven içinde İran'ın iç kısımlarına,hatta Medaine kadar ulaştırıyorlardı. Türk tacilerinin İran'ın belli başlı şehirlerinde yaptıkları bu alış verişten büyük kazançlar sağladıkları bir gerçektir.⁽³⁸³⁾

Aslında Türk tüccarlarının Çin'e daha yakın olmaları nedeniyle diğer tüccarlardan çok daha avantajlı bir durumda olduklarını görüyoruz.Nitekim Çin kaynaklarından **Tou-Men** adındaki bir Türk beyinin bir çok taraftarları ile birlikte ipek satın almak için Çin hudutlarına kadar geldikleri ve fazla miktarda ipek aldıkları bildirilmektedir.⁽³⁸⁴⁾

c - Sasanilerin Türk Tüccarlarına Takındıkları Olumsuz Tavırlar

Fakat Türk tacirlerinin İpek Yolu ile yapmış oldukları bu tür ticaretlerine İranlıların zaman zaman engel olmaya çalıştıkları, Türk tüccarlarının faaliyetlerine müdahale ettiklerini kaynakların rivayetlerinden anlıyoruz.Yine tarihi kaynaklar İranlıların Türk tacirlerine karşı takınmış oldukları bu olumsuz ve sert tavırların bir neticesi olsa gerek Gök-Türk Hakanlığı devrinde Türkler İran'a hücum etmişler Soğd ülkesini istila ettikleri gibi ,İran'ın içlerine Medaine kadar da ilerleyerek İran'ın büyük bir bölümünü idareleri altına almışlardır.⁽³⁸⁵⁾ Ayrıca Türk Hakanlığı, İran

el-Belazurinin bu ifadesini teyit eden Cahız da ifadesinde Hüsrev Perviz Hakanın kızıyla evlendi, bu evlilikten sonraları Sasani Hükümdarı olan Şiraveyh (629. M.) doğmuştur. İbnü'l-Esir ise Şiraveyh'in anasının Mauriciun'un kızı Meryem (Maria) olduğunu kaydetmektedir.

Bundan başka M. 629 senesinde Sasani tahtına çıkan Hüsrev III. Türk illerinde yetişmişti. Türkler Sasani İran mukadderatına bu derece mühim tesirliydiler. Şeşen, R; Eski Araplara Göre Türkler, s.13

⁽³⁸⁰⁾ Özergin, M. K; a.g.m. s.8, Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.80

⁽³⁸¹⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.81

⁽³⁸²⁾ Koca, S; a.g.e. s.70,71, Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.81

⁽³⁸³⁾ Kitapçı, Z; a.g.e. s.74,75, Kitapçı, Z; Hadislerde Türk Varlığı, s.66

⁽³⁸⁴⁾ Asım, N; Türk Tarihi, İstanbul, 1916, s.42

⁽³⁸⁵⁾ Welhausen, J; Arap Devleti ve Sükutu, (çev. F. Işıltan). Ankara, 1963, s.206, Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.83, Vasiliev, A. A; Bizans İmparatorluğu Tarihi, I. s.251

hükümdarlarından Medyalılara ipek satmak üzere Türk tacirlerinin İran'a serbestçe geçmelerine mücade edilmesini de istemiş ve bu yolda bir de antlaşma yapmışlardır.⁽³⁸⁶⁾

Bütün bunlara rağmen İran Şahı Anuşirvan, Eftalitlerin devletine son vermede her ne kadar cüzi miktarda katkıda bulunmasına rağmen "arslan payını"⁽³⁸⁷⁾ almış ancak bundan pek de memnun olmamıştı. Onun için İpek Yolunun Aşağı Türkistandan Çine kadar olan güzergahını da eline geçirmek istiyordu. Bu maksatla, kendi ülkesinden Akdeniz limanlarına ve Bizansa yapılmakta olan ipek nakliyatını durdurdu. Böylece hem ipek ticaretinin ünlü kervancıları olan ve Aşağı Türkistan hareketinden sonra Gök-Türklere bağlanan Soğd⁽³⁸⁸⁾ ahalisinin faaliyetini baltalıyarak huzursuzluk çıkartmak ve hem de Türkleri ipek transit rüsumu (geçiş bacı) gibi yüksek bir gelirden mahrum etmek istiyordu. Öte yandan böylelikle ezeli düşmanı Bizansda kendisine baş egebilirdi.⁽³⁸⁹⁾ Bunun içinde İran şahı Türk kervanlarının İran'a getirmiş olduğu malları yaktırdığı gibi, bütün bunları protesto etmek için Hakan'ın İran şahı Hüsrev Pervize göndermiş olduğu elçileri de hile ile öldürttü.⁽³⁹⁰⁾

E - İRANLA SİYASİ MÜNASEBETLERİN KESİLMESİ VE BİZANSLA İRANA KARŞI OLUŞTURULAN DİPLOMATİK İLİŞKİLER

İran ile uzlaşma ümidini kesen istemi, Bizans'la birlikte hareket etmek için İstanbul'a Soğdlu ipek taciri ve aynı zamanda diplomat **Maniakh** başkanlığında bir heyet gönderdi. Tarihte bu, Orta Asyadan doğu Roma imparatorluğunun başkentine giden ilk resmi heyet idi.⁽³⁹¹⁾ İstemi Han Ticaretin durmasından zarar gören bu devleti yanına çekmeyi başardı. Göktürklerin doğu kolu Çin ile mücadele ederken, Batı Gök-Türkler Sasani İran'la eski İran-Turan mücadelesini sürdürdüler ve Bizans ile İran'a karşı dostça münasebetlere girdiler.⁽³⁹²⁾

Bizanslıların "**Sizabulos**"⁽³⁹³⁾ Arapların ise **Sincibu**⁽³⁹⁴⁾ dedikleri Batı Gök-Türk hakanı istemi Han tarafından Eftalitlerin daha önceleri sahip olduğu İpek Yolunun büyük bir bölümüne ve İran'ın kuzeyinde bulunan bütün memleketlere Türklerin hakim olması üzerine⁽³⁹⁵⁾ İran geçit için eskiden beri gösterdiği kolaylığı artık göstermiyordu. Sasani hükümdarları bu cihangir milletin komşuluğundan kendi

⁽³⁸⁶⁾ Kitapçı, Z; a.g.e. s.75, Asım, N; a.g.e. s.42

⁽³⁸⁷⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.81

⁽³⁸⁸⁾ Eberhard, W; "Orta ve Garbi Asya Hakları", s.146, vd.

⁽³⁸⁹⁾ Özergin, M. K; a.g.m. s.8

⁽³⁹⁰⁾ Asım, N; a.g.e. s.42, Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.81, Kitapçı, Z; a.g.e. s.75

⁽³⁹¹⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.81, Ligeti, L; a.g.e. s.58

⁽³⁹²⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.59, vd. Özergin, M. K; a.g.m. s.8, Öztuna, Y; Devletler ve Hanedanlar, C.III, Ankara, 1990, s.143

⁽³⁹³⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.60

⁽³⁹⁴⁾ Grausset, R; Bozkır İmparatorluğu, s.96

⁽³⁹⁵⁾ Barthold, W; Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s.109,110

gelecekleri için son derece endişe ediyorlardı. Bir Türk istila ordusu -daha önceleri olduğu gibi- Türk kervanlarının ardından İran topraklarına kolayca giremezmiydi? Bu her zaman mümkündü. Onun için de Türk kervanlarına ve Türklerin hakimiyetinde bulunan Soğdlu tüccarlara ülkelerinde ipek satışını yasakladılar.⁽³⁹⁶⁾ Çünkü Anuşirvan'ın memleketi oldukça geniştir. Hazer denizinde bir takım limanları vardı. Bundan dolayı tebasının bu ipek ticareti için donattıkları gemiler vasıtasıyla Çin'den alabilirlerdi. Daha çok kendi tebasının ticaretini himaye ve kolaylaştırması gerekiyordu. İpeği Türkler aracılığı ile alırsa yolun daha kısılacacağı şüphesizdi. Fakat o zaman ipek değişik kavimlerin elinden geçecekti. Bunlarla İranlıların ve umumiyetle batı kavimlerinin kara yoluyla bu ticareti bizzat yapmalarına eskiden beri mani olmuşlardı. Bu yolla yapılan ticarete zarar ve kazanç pek azdı. Anuşirvan şüphesiz kendi tebasının ticaretini himaye edip arttırmak için Türk ve Soğlu tüccarları ülkesine sokmak istemedi.⁽³⁹⁷⁾

a - Türk devletinden Bizansa Gönderilen İlk Diplomatik Elçilik Heyeti

Türk ve Soğd tacirlerinin isteği üzerine, Türk İmparatorunun Batı kısmı Hükümdarı, Çinlilerin Titöpuli⁽³⁹⁸⁾ Bizanslıların **Dizabulos** veya **Silzibulos**, Arapların ise **Sincibu**⁽³⁹⁹⁾ dedikleri büyük Türk Hakanı bu ticaret kopukluğuna bir son vermek ve ipek ticaretine başka ülkelerde pazar bulmak ve müşterek düşmana, yani, İran'a karşı bir ittifak teklifinde bulunmak üzere adamlarını Bizans İmparatoruna yollamıştı. Heyetin başında bulunan Türk değil Soğdlu bir tüccar olan Mani akh idi.⁽⁴⁰⁰⁾

Aslında Gök-Türklerle Bizans'ı ve Soğluları bir araya getiren şey ne kaderin garip cilvesi ve ne de büyük Türk Hükümdarı İstemi Han'ın alicenaplığı idi. Ta Bizans kapılarına kadar gelip dayanmış olan şey, uzak doğuda hüküm süren bir fırtınanın dalgalarıydı. Türkleri ilgilendiren tek şey İran'ın küstahça Türk tacirlerini ve elçilerini öldürmüş olması sonucunda ortaya çıkan siyasi ve askeri krizdi. Bu ittifakın yalnız askeri ve siyasi yanı sadece Türkleri ilgilendirdiği gibi, aynı zamanda İpek Yolu'ndan elde edilen çok büyük gelirler de yine Gök-Türk İmparatorluğunu ekonomik yönden mühim etkiliyor ve ilgilendiriyordu. Şu halde yeni Türk İmparatorluğu, Çin'le İran arasına girmiş önemli bir köşe teşkil ediyordu. Çinden batıya doğru sevk edilen bütün mallar zorunlu olarak bu imparatorluk topraklarından geçecekti.⁽⁴⁰¹⁾ İran'ın durumu Çin İmparatorluğunu da oldukça rahatsız etmekte idi. Bunu Çin hududu valisi P'ei chü

⁽³⁹⁶⁾ Hedin, W; **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, s.18

⁽³⁹⁷⁾ Deguienes, J; **Büyük Türk Tarihi**, C.II, İstanbul, 1976, s.577

⁽³⁹⁸⁾ Hedin, W; **a.g.e.** s.18

⁽³⁹⁹⁾ Grausset, R; **a.g.e.** s.96

⁽⁴⁰⁰⁾ Ligeti, L; **a.g.e.** s.59

⁽⁴⁰¹⁾ Hedin, W; **a.g.e.** s.14,15

(Pei kou) tarafından VII. yy. başlarında Orta Asya ticaret yollarının durumu hakkında sunulan rapordan çıkartıyoruz.⁽⁴⁰²⁾

Gök-Türkler için en iyisi, Sasani ülkelerine uğramadan, ipek ticaretini daha uzakta bulunan Bizans İmparatorluğuyla dostluk kurarak, Bizans pazarında yapmaktı. İpek ticareti bakımından bu daha karlı olduğu gibi, askeri bakımdan da karlı olurdu. Zira Bizans pazarlarında bu mallara olan ihtiyaç ve istek daha fazla olduğu gibi, Bizansla kurulacak dostluk askeri bakımdan da faydalı olabilirdi, zira Bizanslılarla Acemlerin arası zaten eskiden beri açıktı.

İşte bütün bu olaylar sonucu Göktürk hakanının Bizans İmparatoru II. Justinus'a gönderdiği Maniahk başkanlığındaki elçilik heyeti yola çıkmıştı. Bizans tarihçilerinin yazdığına göre bu yolculuk uzun sürmüş Aşağı volga ve Kafkasya'ya⁽⁴⁰³⁾ oradan da Mütad yoldan kolayca Bizans'a varıncaya kadar çok memleket geçmişti.⁽⁴⁰⁴⁾

b - Türk Elçilik Heyeti İstanbul'da

O sıralarda tahtta bulunan İmparator II. Justin⁽⁴⁰⁵⁾ Türk elçisinin teklifleriyle çok ilgilenmiş olmalı ki, Sizobulos'un yolladığı "İskit harfleriyle" (Türk harfleri)⁽⁴⁰⁶⁾ yazılı mektubu tercümanlarına okutmuş ve Maniakhin ağzından Türk teşebbüsünün ciddiliğini anlamıştı. Saray adamlarından ise, adetleri üzere onların sadece ne iş için geldikleri bakımından değil, o uzak memleketlerin teşkilatı ve siyasi durumları hakkında da sorguya çekmelerini istedi.⁽⁴⁰⁷⁾ Bizanslı tarihçiler bundan dolayıdır ki, daha o zamana kadar Orta Asya ve doğu halkları, onların kültür ve yaşayışları hakkında bilgiler bulunmuyordu. Bu elçilik heyetinden Türkler ve Türk ülkeleri hakkında bilgi edindiler.

Aslında İranlılara karşı bir ittifak teklifi sunmak amacıyla Bizans'a giden ve Türklerin şimdiye kadar az bilinen güçlerini etrafa yayan elçileri, aynı zamanda Orta Asyanın diğer teba devletleri hakkında da açıklamalarda bulunmuşlardı. Resmi görevliler açısından bir çok değişikliklerin olduğu son on yılda Türkler ve Bizanslılar birbirlerini iyice tanımışlardır. O devirde Yunan yazarları, Orta Asya devletleri ve Türkler hakkında çok az şey biliyorlardı.⁽⁴⁰⁸⁾

Göktürk elçileri ile Bizanslılar arasında bir ittifak anlaşması yapılması için çalışmalar başladı ve sonunda bir anlaşma yaptılar. Buna göre;

⁽⁴⁰²⁾ Eberhard, W; a.g.e. s.194

⁽⁴⁰³⁾ Grausset, R; a.g.e. s.96

⁽⁴⁰⁴⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.62

⁽⁴⁰⁵⁾ Ostrogorsky, G; **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan), Ankara, 1991, s.73

⁽⁴⁰⁶⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.322, **İskitlerden Maksat Göktürklerdir**. Y.B.

⁽⁴⁰⁷⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.62

⁽⁴⁰⁸⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.134, vd.

a- Onlara sınırlarına yakın olan bütün düşmanlar tarafından (acemler kastedilmiş olmalı) Bizans'a karşı ortaya çıkabilecek her hangi bir saldırıda Göktürkler Bizansın yanında yer alacak.⁽⁴⁰⁹⁾

b- Yeni anlaşmaya göre Bizans, herşeyden önce ipek ticaretinde öncelik hakkı istiyordu.

c- Maden tesfiyeciliği ile mütehassıs olan Türkler, Soğdlulara aynı zamanda iyi kalite demir de tedarik edeceklerdi.⁽⁴¹⁰⁾

Türk elçilik heyeti başkanı anlaşmayı ellerini göğsüne kaldırarak yemin etmek suretiyle mühürlemiş, bu tahhütleri yerine getirmeyecek olursa kendisinin en korkunç belalara uğramasını dilemişti.⁽⁴¹¹⁾

Göktürkler ve diğer doğu devletleriyle yapılan bütün görüşmelerde, Bizanslılar ticari çıkarlarını hiç bir zaman unutmazlardı, hatta çıkarlar görüşmelerin başlıca konusunu teşkil ederdi. İmparatorlar, özellikle II. Justinion devrinden itibaren Türklerle ve İranla yapılan sınır ticaretinde sınırlarda **Commerciari ve Comites Commerciorum** denen memurlar imparator adına ipek ve diğer doğu mallarını bizzat satın alarak saraya gönderirlerdi.⁽⁴¹²⁾

İran aleyhine Bizansla bir ittifak yapmak için gelmiş olan Göktürk heyeti bizansın ilk ipek mahsüllerini görünce hayret içinde kalmışlardı. Fakat bütün bunlara rağmen Bizansın Orta Asyadan gelecek olan ipek ve ipeklilerine şiddetle ihtiyaçları vardı. Çünkü o devir, Şarki Türkistan modalarının Garb kıyafetine hakim olduğu devirdi.⁽⁴¹³⁾

Göktürk elçileri Bizansın ilgisini fazlasıyla çekmiş olacaklar ki, bunlar derhal bu dostluk ziyaretini iadeye karar verdiler. Hem de böylelikle Göktürklerin kudretleri ve zenginliklerini gözleriyle görme imkanını elde edeceklerdi.

c- Bizans Elçilik Heyeti Türk Yurtlarında

Nitekim yol hazırlıkları tamam oluncaya kadar Göktürk heyeti de bekletildi. Büyük bir hazırlıktan sonra bir yıl sonra 568 yılının Ağustos ayında Bizans İmparatoru, Kilikyalı Zemarchurc başkanlığında bir grup elçiyi, Maniahk'a geri dönüş yolculuğunda eşlik etmeleri ve İstemi Han'a dilediklerini iletmeleri amacıyla gönderdi.⁽⁴¹⁴⁾

Türk elçileri ile birlikte Karadeniz - Kafkaslar - Hazar Denizi - Aral Gölü arasından Talas yolu⁽⁴¹⁵⁾ ile Soğdların memleketine vardılar.⁽⁴¹⁶⁾ Soğdların ülkesindeki ilk mola yerinde Türkler tarafından Bizanslılara demirden yapılmış ve onların hayatları

⁽⁴⁰⁹⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.63

⁽⁴¹⁰⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.135

⁽⁴¹¹⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.63

⁽⁴¹²⁾ Herdy, W; a.g.e. s.21-22

⁽⁴¹³⁾ Danişmend, İ, H; **Türklük Meselesi**, İstanbul, 1983, s.126

⁽⁴¹⁴⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.136

⁽⁴¹⁵⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.82

⁽⁴¹⁶⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.64

boyunca görmedikleri alet ve edevat satmak istemişlerdir. Türkler kendi ülkelerinde bu kıymetli madeni çıkarttıklarından bu madenden her türlü eşya yapımını da çok iyi bir şekilde biliyorlardı. Zemarkhos kafilesinin geçtiği bölgelerde demirin oldukça fazla miktarlarda çıkartıldığını ve Türklerin bunu Bizanslılara göstererek, birçok silah alet ve edavattan satmak isteklerini söylemişlerdi.⁽⁴¹⁷⁾

Yeniden teşkil edilen kabile çok geçmeden Sizabulosun oturduğu yere, "Ek-Tag"⁽⁴¹⁸⁾ adlı dağın yanında uzanan Yulduz vadisindeki yazlık merkezine vardılar.⁽⁴¹⁹⁾ Ek-Tag, Göktürklerin dilinde Altındağ demektir.⁽⁴²⁰⁾ Mevsimin yaz olması nedeniyle Gök Türk Hakanı Yulduz Yaylasında bulunan yazlık sarayında ikamet ediyordu.

Bizans İmparatorunun Türk Hükümdarına göndermiş olduğu elçi Zemarkhos bu hükümdarı çadırda bir iskemlenin üzerine oturmuş bir halde buldu. İskemle iki tekerleğe dayanıyordu.⁽⁴²¹⁾ İcabında önüne at koşularak çekilebiliyordu.⁽⁴²²⁾ Zemarkhos büyük Türk hakanı Sizabulos'u büyük bir saygı ile selamladı. İmparatorların hediyelerini verdi ve iki memleket arasındaki samimi dostluğu belirten kısa bir nutuk söyledi. Burada Hakana hitaben;

" - Ey Romalıları seven ve başarıları ile hoşnud olan, bu kadar çok milletlerin başkanı ve hakimi, Büyük İmparatorumuz size birçok mutluluklar temennisinde bulunmaktadır. Düşmanlarımızın tümüne Allah'ın izniyle galip geleceksiniz. Sizin hakkınızda Cenab-ı Hak'tan dilediklerimiz dostanedir. Türkleri ve onlara tabi kavimleri dostlarımız sayıyoruz. Böylece biz size karşı nasıl davranıyorsak, sizler de bize karşı öyle davranınız"⁽⁴²³⁾

İstemi Han buna aynı anlamda sözlerle cevap verdi.⁽⁴²⁴⁾ Bizans ile yapılan anlaşmayı onayladı ve Bizansı ipek ile donatma görevini de bizzat üstlendi.⁽⁴²⁵⁾ Türk hakanı ile Bizans elçisi arasında ortak düşmanları Sasanilere karşı sağlam bir ittifak tesis edilmişti. Böylece Türk Hakanı Sasanilere karşı savaş ilan etmişti. 572'de Bizanslılarda İran ile savaşa başlayacaklar ve bu savaş 20 yıl sürecektir.⁽⁵⁷²⁻⁵⁹¹⁾⁽⁴²⁶⁾

Böylece Türkler de 570 yılından itibaren batıda Azerbaycan'a kadar ilerlemişti.⁽⁴²⁷⁾ Aynı zamanda Batı Göktürkleri ile Bizanslılar arasında çok sıkı ilişkiler devam etmiştir. Zemarkhos aşağı Volga, Kafkasya yolu ile İstanbul'a geri dönerken

(417) Sümer, F; "Anadoluya Yalnız Göçebe Türklermi Geldi", Belleten, C.24, s.96, Ankara, 1960, s.567

(418) Esin, E; "Kün-Ay" (Ay-Yıldız) Motifinin Proto Türk Devrinde Hakanlılara Kadar İkonogra-fisi", VII. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri, I. Ankara, 1972, s.328

(419) Grousset, R; a.g.e. s.96

(420) Esin, E; a.g.m. s.567, Ligeti, L; a.g.e. s.64

(421) Deguienes, J; a.g.e. s.580

(422) Ligeti, L; a.g.e. s.65

(423) Deguienes, J; a.g.e. C.I. s.50

(424) Ligeti, L; a.g.e. s.65

(425) Boulnois, L; a.g.e. s.136, vd.

(426) Grousset, R; a.g.e. s.96, Ligeti, L; a.g.e. s.65

(427) Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.82

İstemi Han, Anakast adında ikinci bir elçiyi yola çıkarmıştı. Bizanslılarda ona arka arkaya Eutukios, Valentinus, Herodyen ve Kilikyalı Pavlov adlarındaki elçilerini göndermişlerdir.⁽⁴²⁸⁾

Başlangıçta, her iki tarafta yeni ilişkileri büyük çaba göstererek körüklediler. Türk İmparatorluğuna gitmek üzere İstanbul'dan elçi üzerine elçi hareket ediyordu. Dönüşlerinde büyük kervan silsilelerini getiriyorlardı. Şöyle ki, az zamanda İstanbul'da ticaret bahanesiyle yerleşen Türklerin sayısı bir kaç yüzü buldu.⁽⁴²⁹⁾

İstemi Han Bizans ile işbirliği yaparak Anuşirvan'ı İpek Yolunu açmaya zorlamak gayesi güden siyasetinde başarıya ulaşmış, 571 yılında Sasani-Bizans çatışması başlamış, hakimiyetlerini Harezm üzerinden Kafkasların kuzeyindeki Kuban ırmağının kuzeyine kadar yaymış olan Göktürkler, o sıralarda Azerbaycan'a da girmişlerdi.⁽⁴³⁰⁾

Zemarkhos'un seyahat raporu, İç Asyanın o zamanlar kudretinin doruğunda bulunan ve Çağdaşları iki büyük imparatorluğu (Bizans ve Sasani) siyasi yönden peşinden koşturacak kadar büyük bir cihan devleti olma yolunda bulunan bir kavmin, Göktürklerin,⁽⁴³¹⁾ daha doğrusu Orta Asya Türklüğünün medeni hayatı ve kudretini gözler önüne sermesi bakımından pek kıymetli bir vesikadır.⁽⁴³²⁾ Ne kadar kısa da olsa Zemarkhos'ın bu raporu bize hayli şey göstermektedir ve bu haliyle de VI.yy. İç Asyayı tanıtan en ciddi en fazla değer verilen kaynaklardan biridir. Çin tarihçilerinin aynı çağa ait notları bu kaynağı adeta noktası noktasına doğrulamaktadır.⁽⁴³³⁾

d - Bizansla Gök Türklerin Arası Açılıyor:

Türk Hakanı ile Bizans İmparatoru arasındaki iyi niyetli olarak yapılan ve Sasanilere karşı ittifakı amaçlayan bu anlaşma uzun sürmedi. Türklerle Bizanslılar arasına soğukluk karıştı, hatta bir birine karşı düşman durumuna girdiler. Zemarkhos'un şanlı elçilik seferinden ancak sekiz yıl geçmişti ki, Türkler, Bizanslı elçileri artık bambaşka bir tavırla karşılamışlardı. Bunun da nedeni;

Bizans tahtına yeni bir imparator, Tiberius (576-582) geçmişti ⁽⁴³⁴⁾. Bu Kayser daha saltanatının ikinci yılında Gök Türklerle olan ittifakın yenilenmesini, kuvvetlendirilmesini lüzumlu görmüştü bunda da kaygılanmakta haklıydı. Çünkü Bizans devleti bir yandan Gök Türklerle İran'a karşı anlaşma yaparken, diğer yandan da Gök Türklerin idaresi altından kaçan ve Gök Türklerin düşmanı olan Avarları himaye ediyordu ⁽⁴³⁵⁾. Halbuki daha önce Gök-Türk Kağanı İstemi, Türk iline gelen Bizans elçisi Zemark-

⁽⁴²⁸⁾ Grousset, R; a.g.e. s.96

⁽⁴²⁹⁾ Hedy, W; a.g.e. s.18

⁽⁴³⁰⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.96

⁽⁴³¹⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.68

⁽⁴³²⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.96

⁽⁴³³⁾ Ligeti, L; a.g.e. s.69

⁽⁴³⁴⁾ Ostrogorsky, G; a.g.e. s.73.

⁽⁴³⁵⁾ Kurat, A.N; Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavimleri ve .. s.24-30.

hos'a; "Avarların Türk hakimiyetinden kaçtıklarını" söylemiş, hatta Bizans'ın Avarlara sahip çıkmamaları için iki devlet arasında bir anlaşma dahi yapılmıştı ⁽⁴³⁶⁾.

576 yılında Bizans İmparatoru II.Tiberius yeniden Valentinus'u Batı Gök-Türklerine elçi olarak göndermişti. Fakat elçi Yukarı Yulduz'daki merkeze vardığında İstemi Han yeni ölmüştü (576). Oğlu ve halefi, Çinlilerin Tateu dedikleri hükümdar Tardu (575-603) elçiye karşı oldukça sert davranmıştı ⁽⁴³⁷⁾. Valentinus, kibirli Gök Türk Hakanını, Bizansın süslü ve yaltak diliyle selamladıktan sonra yeni Kayserdi Tiberius'un tahta çıktığını ve bu ziyaretinden amacının İstemi Han ile yapılmış olan siyasi ve askeri ittifakın yenilenmesi olduğunu bildiri. Bizanslıların amacı, Gök Türklerin İran üzerine hemen saldırması idi.

Gök Türk devletinin başına yeni Hakan olmuş; daha önce Bizans ile yapılan anlaşmaları, verilen sözleri hatırlayan ve bu anlaşmalara Bizans'ın ihanet ettiğini, böylece yalancılıklarını elçinin yüzüne vuran Tardu, şöyle diyordu:

"On türlü diliniz var ama, hileniz birdir. Kılıçlanarak değil, atlarımızın ayakları altında karınca gibi ezilerek öldürülmeyi hakeden bir kavme (Avarlara) sizler yardım ettiniz. Biz nasıl olsa o korkak kavmin hakkından geliriz" ⁽⁴³⁸⁾. Tardu daha da kızmış ve Bizans elçisine hem Bizans'ın bu ihanetinin hesabını sormak ve hem de Türkün cihan hakimiyeti mefkuresini belirtmek için **"Biz, Dinyeper'in, Tuna'nın ve Makedonya'daki Meriç'in nereden aktıklarını, Avarla-rın Bizans ülkesine ne taraftan gittiklerini bilmez değiliz. Bizanslılar şunu çok iyi bilmeliler ki, doğudan batıya kadar bütün kavimlerin efendisi Gök Türklerdir. Bunu iyice kafanıza koyun"** diyordu ⁽⁴³⁹⁾.

Anlaşmaya ihanetle suçladığı Bizansı cezalandırmak üzere Bohan diye bir komutanın emrindeki büyük bir Gök Türk birliğini Bizans'ın Kırım'daki mevkiine karşı yollamış, ancak Batı Gök Türkleri ile Bizanslılar arasındaki bu çatışmalar Gök Türklerin Sasanilere karşı sürdürdükleri savaşa ara vermişti ⁽⁴⁴⁰⁾. **Tardu Kağan** İran'a karşı büyük başarılar kazanmış, Hoten bölgesini hakanlığına bağlamış, **Şehinşah Orumuzd IV. "Türk-Zade"** (579-590) ⁽⁴⁴¹⁾ zamanında, Bizans-Sasani savaşlarında, İran içlerine müdahale etmişti. Bir Hazar Türk Başbuğu Derbend'i kuşatırken, diğer Gök Türk ordusu Herât, Bedgiç ⁽⁴⁴²⁾, Baktriya'yı ve Toharistan'ı işgal etmişti ⁽⁴⁴³⁾. Hatta Sasani kumandanı Bahram Çûpi'nin İran hükümdarı Ormuzd'ı tahttan indirerek yerine Husrev Perviz'i çıkartmasında Hakanın rolü olmuş, ancak, **Husrev Perviz'in** tahtı bırakıp kaçmasıyla Bahram kendini **"Şehinşah"** ilan etmişti. Bizansın müdahalesi

⁽⁴³⁶⁾ Kurat, A.N; a.g.e. s.24.

⁽⁴³⁷⁾ Grausset, R; a.g.e. s.97.

⁽⁴³⁸⁾ Ligeti, L; a.g.e., s.72, Kafesoğlu, İ; a.g.e., s.96.

⁽⁴³⁹⁾ Ligeti, L; a.g.e., s.72.

⁽⁴⁴⁰⁾ Grausset, R; a.g.e., s.97.

⁽⁴⁴¹⁾ Anuşirvan'ın oğlu olup, Göktürk Prensesi'nden doğduğu için **"Türk Zade"** diye anılmaktadır.

⁽⁴⁴²⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e., s.103.

⁽⁴⁴³⁾ Grausset, R; a.g.e., s.97.

ile mağlup edilen Bahram ise kaçarak Hakana sığınmıştı. Yeniden İran tahtına sahip olan II.Previz Bizans devleti ile İran Ermenistanının bir kısmını Bizanslılara terkeden bir barış anlaşması imzaladı ⁽⁴⁴⁴⁾).

Her halûkârda, 597-598 yıllarında, Belh ve Kunduz gibi memleketleriyle birlikte bu ülkenin artık İran'a değil Batı Gök Türk'lerine ait olduğunu ⁽⁴⁴⁵⁾ ve aynı zamanda İran üzerinde Tardu'nun nüfuzlu bir durum kazanması, onun, 598 yılında Bizans imparatoru Maurikios'a gönderdiği mektubun başlığında ifadesini bulan azametini göstermektedir: **"Dünyanın yedi ırkının büyük başbuğu ve yedi ikliminin hükümdarı Hakan'dan Roma İmparatoruna..."** ⁽⁴⁴⁶⁾.

Çin kaynaklarına göre, bu tarihlerde Tardu, Ötüken, Kuzeybatı Moğolistan, Aral gölü havalisi, Kaşgâr, Aşağı Türkistan (İslami kaynaklarda Maverâünnehir) ve Merv'e kadar Horasan sahaları üzerinde hakim bulunmakta ve ulu Hakan olarak "Bilge Kağan" ünvanını taşımakta idi ⁽⁴⁴⁷⁾. Nitekim 630'da Gök Türklerin ülkesini ziyaret eden bir Çin hacısı olan Hüen-Chang'ın belirttiğine göre Toharistan, Kunduz'da oturan ve Batı Gök-Türklerin Kağanının oğlu olan bir Teğiz'in hakimiyeti altındaydı ⁽⁴⁴⁸⁾.

Bu dönemde Gök Türk imparatorluğunun sınırları oldukça genişlemiş ve bir asır sonra yazılacak olan Kuşo-Saydam'daki **Kül-Tegin yazıtları** en yüksek noktasına çıkmış Türklüğün büyüklüğünü destani bir ifade ile kutlamaktadır: **"Yukarda mavi gök ve aşağıda yağız yer yaratıldığında bunların arasında insanoğlu da yaratılmıştı. İnsanoğlunun üzerinde de atalarının Bumin Kağan ve İstemi Kağanlar yükseliyordu. Hükümdar olduktan sonra Türk soyunun törelerini ve devletini kurdular ve hüküm sürdüler. Dünyanın dört bir yanında çok düşmanları vardı, fakat orduları ile üzerlerine yürüyerek dünyanın dört bir köşesindeki pek çok kavmi yendiler ve barışa kavuşturdular. Onların başlarını eğdirdiler ve dizlerini çöktürdüler. Bizî doğuda Kadirhan ormanına (Kıngan dağları) geride, (batıda) Demir Kapıya (Aşağı Türkistan) kadar götürdüler. Birbirinden bu kadar uzak bu iki uç arasında Gök Türkler hakimdi. Bunlar Bilge Kağanlar, Kahraman Kağandılar, bütün buyruk ve beyleri, kavm, (bodun) hep bilge ve cesur imiş..."** ⁽⁴⁴⁹⁾.

Bu meşhur efsanevi yazılarda sergilenen manevi ve ahlaki fikirlerini değerlendirilmesi ve tartışılması bizim konumuz dışındadır. Ancak bu fikirler yüzlerce yıl varlığını devam ettirecek olan Türk devletlerinin temelini teşkil eden fikirler olacak,

⁽⁴⁴⁴⁾ Ostrogorsky, G; **Bizans Devleti Tarihi**, s.73. Honigman, E; **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (Çev.F.İşiltan), İstanbul, 1970, s.26,27.

⁽⁴⁴⁵⁾ Grausset, R; **a.g.e.**, s.97 vd, Kafesoğlu, İ; **a.g.e.**, s.103.

⁽⁴⁴⁶⁾ Kafesoğlu, İ; **a.g.e.**, s.103.

⁽⁴⁴⁷⁾ Togan, N; **a.g.m.**, s.21-64.

⁽⁴⁴⁸⁾ Çin kaynaklarına göre Hakanlığın genişliği Doğudan Batıya 10 bin "Li" ve Kuzeyden Güneye 5-6 bin "Li" idi. Takriben 10,5 milyon km² civarındadır.

⁽⁴⁴⁹⁾ Orkun, H.N; **Türk Yazıtları**, Doğu satırı, 2-3.

onlara ışık tutacak ve ebediyete kadar ilahi bir düstur gibi Türklüğün önünde meşale olacaktır.

e- Sasanilere Karşı Savaş İttifakı

Şibi Hakan devrinde (603-619) Göktürkler Sasanilerle iyi geçindiler. Bundan istifade eden Hüsrev Perviz'in orduları bütün Ön Asya'yı ve Mısır'ı işgal etti. Avrupa'ya gelmiş olan Avarlar ise sanki İran'la ittifak etmiş gibi Bizans üzerine çullanmıştı. 619'da İran orduları Kadıköyü'ne kadar gelmişti ⁽⁴⁵⁰⁾. Hz.Peygamber'in mübarek mektubunu yırtan da bu mağrur Sasani hükümdarı idi ⁽⁴⁵¹⁾.

Orta çağların en büyük iki devleti arasında geçen bu mühim hadiseyi seyrederken, bu iki ülkenin bir biri aleyhine siyasi üstünlük sağlamış olması belki Arab yarımadasında siyasi bir değişiklik arzetmezdi ama, Sasani hakimiyetine karşı düşman vaziyeti alan müslüman Araplar bu savaşları dikkatle takip ediyorlar, İran ordularının bu kadar büyük muzafferiyetlerini büyük bir endişe ile karşılaşıyorlardı. Bu meselede Müslümanlar ehl-i kitap olan Bizans'ı, Mekke müşrikleri ise Mecusi İran'ı tutuyorlardı ⁽⁴⁵²⁾.

Bununla birlikte milletlerin, daha o devirlerde de mevcut olan birbirleri arasındaki bağılıklar, Kur'anı Kerim'in Mekki ayetlerinde şaşılacak telmihlerle bize hatırlatılmaktadır ⁽⁴⁵³⁾. Gerçektende 0, 30 sayılı ve "Rûm" adını taşıyan suresinde, Müslümanların bu olaylara dair besledikleri alakayı dile getirmekte ve bir kaç sene zarfında durumun tersine döneceğini evvelden haber vermektedir:

"...Yakın bir ülkede Rumlar mağlub oldular; onlar bu mağlubiyetlerinden sonra galip geleceklerdir: On sene içinde; evveli ve sonrası Allah'ın emrine bağlı olarak... O günde Müminler, Allah'ın yardımıyla feraha çıkacaklardır. Allah dilediğine yardım eder; o, çok kudretli ve çok merhametlidir." ⁽⁴⁵⁴⁾

Gerçekten de, olayın üzerinden dokuz sene geçmişti ki, Hicretten 6 yıl evvel "Ateşe tapanlar" (İranlılar), Mü'minler (Bizanslılar) karşısında Nineva şehri yakınında ağır bir mağlubiyete uğradılar; öylesine feci bir mağlubiyet ki, İran tahtını işgal edenler arasında çok sayıda ve kısa zaman aralıklarıyla değişiklikler husule geldi. İran bunun altından ebediyen çıkmasını bilememiştir.

Bütün bu gelişmelerde Hz. Muhammed (S.A.V.) ve Müslüman Araplar doğudan Gök Türklerin ve Batıdan da Bizanslıların İran üzerine müttefikane hareket etmeleri üzerine, Arap milli duygusu ile de mütenasip Türklere büyük bir sempati ile bakıyorlardı. Çünkü Orta Çağlarda güçlü bir imparatorluk olan İran mecusileri müşrik

⁽⁴⁵⁰⁾ Kurat, A.N; a.g.e., s.29, Honigman, E; a.g.e., s.1-35.

⁽⁴⁵¹⁾ Kitapçı, Z; Hz.Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, s.129.

⁽⁴⁵²⁾ Togan, Z.V; Umumi Türk Tarihine Giriş, s.73. Şeşen, R; "Eski Araplara Göre Türkler", s.13. Turan, O; Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s.212.

⁽⁴⁵³⁾ Hamidullah, M; İslam Peygamberi, C.I, İstanbul, 1991, s.14.

⁽⁴⁵⁴⁾ Kur'an-ı Kerim, XXX/2-5.

Araplarla ittifak etmişler ve İslam Peygamberini ve onun getirdiği akidelerini yeryüzünden silmek için çalışmaya başlamışlardı.

f- Kur'an-ı Kerim'in Mucizesi Gerçekleşiyor

Nihayet müslümanların beklediği bu gün çabuk geldi. Büyük Gök Türk İmparatoru Tung Yabgu (619-630) külliyetli bir ordu ile İrana girdi, Rey'i ve İsfahan'ı aldı ⁽⁴⁵⁵⁾. 623'te Bizans imparatoru Heraklius ile Gök Türkler ve 40.000 askerle Azerbaycan'a giren ve sonradan Gök Türklerin varisleri olan Hazarlar ⁽⁴⁵⁶⁾ müttefikane hareket ederek Sasani İran ordularını müthiş bir bozguna uğrattılar. Böylece müslümanlar Kur'an-ı Kerim'in mucizesi ve tebşiratının gerçekleştiğine şahit olmuşlardır ⁽⁴⁵⁷⁾.

Değerli İslam tarihçilerinden C.Zeydan ise bunu kendine has üslubuyla şöyle değerlendirmektedir; "Rumlar kendi memleketlerinden Irak cihetinde ilerliyorlardı. Türkler dahi Şimal ve Şarktan İran memleketlerine tecavüzatta bulunuyorlardı. O dereceki, az kaldı bütün memleket fatihlerin eline geçecekti" ⁽⁴⁵⁸⁾.

Bizans ordusu Herakliyus yönetiminde 627'de İranlıları, Hazarların da yardımıyla yenerek, Sasaniilerin başkenti ve orta çağın ticaret ve kültür merkezi Medain'e kadar ilerlemişler ve hatta hükümdar sarayını dahi zaptetmişlerdi ⁽⁴⁵⁹⁾.

Müslümanlar ve Hz.Muhammed (S.A.V.)'in Bizans ve Türk ordularının Mağrur Sasani İmparatorluğunu bu şekilde ezmesi hadisesi karşısında duyduğu sevinç oldukça büyük olmuştur. Araplar, Hz.Peygamber de dahil olmak üzere daha ilk çağlardan itibaren Şarktan ortadoğuya geleceği bildirilen Türkler hakkında mübalağalı tasavvurlarda bulunmuşlardır. Türk milletinin büyüklüğü ile mütenasip şiirler de dahil Arap toplumunda Türkler, onların sosyal ve fiziki yapılarıyla ilgili darb-ı mesellerin söylenmiş olması da aynı hissiyatın bir sonucu olsa gerektir ⁽⁴⁶⁰⁾.

Onun içindir ki, Medine'de yeni devletin temellerini atmış olan İslam Peygamberinin hadislerinde zikretmesi ve onların Şarktan Orta Doğuya gelerek her şeye hakim olacaklarını belirtmiş olması, yine bu necib milletin daha İslam'la şereflenmeden İslam'ın ve onun peygamberinin amansız düşmanı olan Sasaniilere karşı siyasi olarak Hz.Peygamberin yanında yer almaları, ilahi tecellinin zuhur etmesi bakımından ne kadar da manidardır ⁽⁴⁶¹⁾.

⁽⁴⁵⁵⁾ Öztuna, Y; *Türkiye Tarihi*, C.I, İstanbul, 1974, s.164.

⁽⁴⁵⁶⁾ Rasony, L; *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s.97. krş. Bayram, S; *Güneydoğu Anadolu'da Proto Türk İzleri*, Ankara, 1988, s.34. Bunyadov, Z; *VII. IX.Asır Azerbaycan*, Bakü, 1989, s.48,49.

⁽⁴⁵⁷⁾ Turan, O; *a.g.e.*, s.212. Kafesoğlu, İ; *a.g.e.*, s.83.

⁽⁴⁵⁸⁾ Zeydan, C; *İslam Medeniyeti Tarihi*, C.I, s.55.

⁽⁴⁵⁹⁾ Hedy, W; *a.g.e.*, s.20, Kafesoğlu, İ; *a.g.e.*, s.83.

⁽⁴⁶⁰⁾ Kitapçı, Z; *Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru*, s.8-21. Şeşen, R; *Eski Araplara Göre Türkler*, s.13-14.

⁽⁴⁶¹⁾ Bu konu ile ilgili olarak bkz. Kitapçı, Z; *Hız.Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar*, İstanbul, 1990. Prof.Dr.Z.Kitapçı hocamın çok değerli ve eşsiz çalışmalarından biri olan bu eserde ilk defa Resulullah (S.A.V.)'in Türklerle ilgili olarak

Daha İslamın ilk yıllarında Hz.Peygamber ve müslümanlar bir yandan Mekkeli müşriklerle çetinler çetini mücadelelerini sürdürürken, diğer taraftan da Sasanilere sınır olan ve çok sıkıntı çeken Arapların Sasani devletine başkaldırarak Sasani kuvvetlerini Dhigar mevkiinde mağlup etmeleri ve bunu da daha Bedr Savaşı'ndan beş ay gibi kısa bir zaman sonra, yani 624 senesi Temmuz'unda gerçekleştirmeleri çok önemli idi. Bu olay Sasanilerin ihtişam ve azametinin yalnız görünüşten ibaret olduğunu gösterdiği gibi, bu devletin topraklarının bir gün müslümanların eline geçeceği fikrini doğuran büyük hadise, yani Dhigar zaferi, azametli Gök Türk hükümdarı Tung Yabgu'nun orduları ve Bizanslılar ile müttefikler Horasan'dan ve Kafkasya üzerinden İran içlerine girmesinin neticelerinden biri olarak izah edilebilir ⁽⁴⁶²⁾.

İşte bu hadiseden sonra; yani Gök Türklerin Bizans ile müttefikler İran Sasanilerine indirdiği büyük darbeden sonra bin yıllık mağrur Sasaniler bir daha belini doğrultamamış, İslamın karşısında en büyük düşman olarak duran ve İslamın yayılmasını engelleyen bu önemli mani, Türkler tarafından bertaraf edilmiş oluyordu. Nitekim Sasani devleti ile birlikte Zerdüşt dini de yıkılıp tarihe karışınca İranlılar, bir takım yıkıcı dini hareketlere rağmen, İslam dünyası ve medeniyetinin başlıca rükünlerinden biri haline gelmiştir ⁽⁴⁶³⁾.

Çin vakanüvisleri Ko-su-ho, yani Husrev-Perviz'in öldürülüp yerine Şe-li yani Şiruya'nın getirilmiş olduğunu Gök Türk hükümdarı Tung yabgunun işi olarak göstermişlerdir ⁽⁴⁶⁴⁾. Artık bundan sonraki Sasani hükümdarlarının bazıları Türklerin elinde oyuncak olmuşlardı. 629'da tahta çıkan Kharhan ve onun halefi Husrev III hakkında Türk memleketinde yaşayan Sasani prenslerinin oğulları olup, Türkler tarafından tahta getirildikleri rivayet olunuyor. Kharhan'ın babası ve dedesi "**Arslan ibn Buyunçur**" diye tam Türkçe isimler taşımışlardır ⁽⁴⁶⁵⁾.

Türklerin İran Sasanilerine karşı Hz. Peygamberin yanında yer alarak, böylece İran'ın iki kuvvetli kısıp Türk-Arap kısıpı arasına alınmış olması Sasani hükümdarlarının fazla kırıdamalarına da meydan vermemiştir.

Nitekim bütün bunları tarihi perspektif içerisinde değerlendirerek bir sonuca varan büyük tarihçi Z. Kıpçı şöyle söylemektedir: "Bütün bu tarihi gelişmeler, Arapların Türklere karşı çok daha bi taraf ve müsamahalı bir politika takip etmelerini tavsiye eden Hz. Peygamberin "**Türklere dokunmayınız**" hadisi ile ne kadar büyük bir

söylemiş olduğu bir çok hadisi derli toplu ele alınmış ve bir tarih objektifinde yorumlanarak Türkün İslami şahsiyeti ortaya konulmuş, hadislerin ilmi kriterler içerisinde çok geniş bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Y.B.

⁽⁴⁶²⁾ Hamidullah, M; **İslam Peygamberi**, C.I, (Çev.M.S.Mutlu), İstanbul, 1972, s.257, Togan, Z.V; **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.73-74.

⁽⁴⁶³⁾ Turan, O; a.g.e. s.212

⁽⁴⁶⁴⁾ Chovannes; **Documents**, s.171

⁽⁴⁶⁵⁾ Togan, Z. V; a.g.e. s.74, Kıpçı, Z; a.g.e. s.129-130

gerçeği ifade ettiğini ortaya koymaktadır. O bu hali ile dahi ne kadar uzak görüşlü bir devlet adamı olduğunu isbat etmektedir." (466).

g- Son İran Şahı'nı Türkler Öldürüyor

Gök-Türk-İran, İran-Bizans ve diğer taraftan Gök Türk-Bizans, İran-Arap münasebetlerinin Sasanileri fena bir akibete sürükleyen bir şekilde son bulması, Arapların Sasaniler lehine gelişerek onların ülkelerini zaptetmeleri, hatta Şehizşah'ı takip ederek Horasan ve oradan Amuderya sahillerine kadar ilerlemeleri şüphe yokki Türk yurtlarında bundansonraki İpek Yolu mücadelelerini bir başka platforma çekecek ve artık Türk yurtları Türk - Arap mücadelelerine sahne olacaktır.

İran'ın müslümanlar tarafından fethi üzerine kaçan İran kralı III. Yazdi Cerd daha önce mücadele ettiği Türklerin hükümdarı olan Nizek Tarhan'dan yardım istedi. Nizak Tarhan'ın İran kralı Yazdi Cerd'in kızıyla evlenmek istemesi ve Şehin Şah'ın da buna karşı çıkması üzerine Nizek Tarhan Araplarla birlik olup Yazdi Cerd'i el-Cünabiz'de yenmiş ve adamları öldürülen İran şahı, Merv'e kaçmıştı. Ancak buranın halkı şehrin kapılarını açmadı. Bir rivayete göre onun el-miğrab ırmağı kenarında bir değirmende gizlendiğini haber alan Türk hükümdarı Nizek Tarhan adamlarını ona gönderdi ve onlar da III.Yazdi Cerd'i değirmencinin evinde öldürdüler (467). Böylece İslamın en büyük düşmanı ve Hz.Peygamberin mektubunu yırtarak küstahça hakarete bulunanların öldürülmesi yine Türklerle nasip olmuştur.

III.Yezdicerd, 12 asırlık koskoca bir imparatorluğun bu talihsiz hükümdarı hiçte asaletine lâyık olmayan bir şekilde ölmüş (468) ve artık bu imparatorluğun yıkılmasıyla Çin'den gelip Orta Asya Türk topraklarından geçen ve Ortadoğuya uzanan tarihi ticaret İpek Yolu'nun Ortadoğu bölümü müslüman Arapların eline geçmiş oluyordu. Aslında Araplar bununla da yetinmeyecek İpek Yolu'nun Türk yurtlarından geçen kısmına da sahip olmak için Türklerle mücadeleye girişeceklerdir.

Buraya kadar yapmış olduğumuz izahlardan, doğudan Büyük Gök Türk İmparatorluğunun VII.yüzyılın ilk yarısında çökmeye başlaması ile birlikte artık bir müddet İran'ın İpek Yolu ticaretini serbest bıraktığını, Bizans'ın ise bu mücadeleler sonucunda İpek Yolu ticaretinden doğrudan bir kazanç elde edememiş olsa da, bu serbestlikten ancak bir kaç sene yararlanabildiğini ve Türklerle doğrudan doğruya olan ilişkilerinden uzak doğu milletleri, uygarlıkları, gelenek ve görenekleri, sanayileri ve ticaretleri hakkında daha doğru bilgi edindiklerini görüyoruz.

Ayrıca Arapların; İran-Türk, Türk-Bizans ve Bizan-İran mücadelelerinden en kârlı bir şekilde çıktığını, bunun da İpek Yolu ticaretinin ve bu ticareti ellerinde tutabilmek için uzun bir süre Türk yurtlarında mücadeleye girişeceklerini göreceğiz.

(466) Kitapçı, Z; a.g.e. s.130

(467) el-Belazuri; a.g.e., s.454.

(468) Hitti, P.K; İslam Tarihi, C.I, s.240.

Bundan sonraki sayfalarda bu konu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacaktır. Şimdi biz yeniden VII.yüzyıl başlarından Talas meydan muharebesi (751) ne kadar Türk yurtlarında Çinlilerle yapılan İpek Yolu mücadelelerine dönelim.

II.Gök Türk devletinin kuruluşundan itibaren Çin ile Orta Asya ticari münasebetleri Gök Türk devletinin yıkılmasından sonra da devam etmiş ve bu münasebetler Çinlilerin 751'de Araplar tarafından Türkistan'dan çıkarılmalarına ve hatta daha da sonraya Uygurların yıkılışına kadar devam etmiştir.

II. GÖK TÜRKLER DEVRİNDE ÇİNİN AŞAĞI TÜRKİSTAN HAREKATI

Orta Asya Türk devletlerinin Çin'le yaptığı ticari münasebetlerin en canlı olduğu zaman T'ang sülalesinin (618-907) sonları ile Sung sülalesi (960-1279) zamanlarında olmuştur. Çin'in komşuları ve diğer uzaktaki ülkelerle yapmış olduğu ticaret -bilhassa ipek ticareti- kervanlarla yapılmıştır. Bu ticaret şekli T'ang sülalesinin kurulmasından sonra en yüksek noktasına erişmiştir. Çin'in komşuları ile yaptığı ticarete her iki ülkenin mallarının değiştirilmesindeki gelişmeyi görmek mümkündür ⁽⁴⁶⁹⁾.

Orta Asya'da Gök Türk İmparatorluğunun parlak bir devir yaşandığı bu yıllarda, Gök Türklerin başında daha önce isminden bahsettiğimiz Tung Yabgu bulunuyordu.

Tung Yabgu'nun başta olduğu bu yıllarda Gök Türk devleti Çin ile dostane ilişkiler kurmuş ve ticaretin gelişmesi için barış ortamını hazırlamıştı. Hatta bu çağda Çin'den Hindistan'a gitmek üzere Gök Türk İmparatorluğu'nu bir baştan bir başa geçerek yollar, şehirler, gören ve hatta Orta Asya'nın dini ve kültürel hayatı ile ilgili çok çekici bilgiler veren Çinli budist rahip Hiuen-Tsang, Tung-Yangu'yu da ziyaret etmiştir ⁽⁴⁷⁰⁾.

630 senesi Gök Türk tarihinin karanlık yıllarıdır. Artık bu tarihten itibaren içeride devlete karşı yapılan başkaldırmalar nedeniyle, hem Doğu Hakanlığı ve hem de Batı Hakanlığı Çin'e boyun eğmek zorunda kaldı.

Çin'de Tang sülalesi iktidara geldikten (618) ve idaresini güçlendirdikten sonra Batı ile olan ticaretini siyasetinin ilk planına almıştı. Gök Türklerin zayıflamasından sonra Doğu Türkistan ile yeniden ilgilenmeye başlayan Çin, Gök Türklerin iç mücadelelerinden de yararlanarak güçlü bir orduyu 640 yılında Turfan üzerine gönderdi ⁽⁴⁷¹⁾. Turfan Kuzey İpek Yolu üzerinde bulunduğundan önemli bir stratejik yere sahipti. Turfan'dan batıya ilerliyerek, orta yol üzerindeki Karaşar, Kuçar, Kaşkar'ı

⁽⁴⁶⁹⁾ İzgi, Ö; *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara, 1987, s.31-32. İzgi, Ö; "Türk Devletlerinin Çin İle Ticareti", s.102. İzgi, Ö; *Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s.94.

⁽⁴⁷⁰⁾ Togan, N; *a.g.m.*, s.21-64. Ligeti, L; *a.g.e.*, s.69-86. Kafesoğlu, İ; *a.g.e.*, s.104.

⁽⁴⁷¹⁾ Eberhard, W; *Çin Tarihi*, s.204.

aldı ve güneye dönüp Hoten ile Yarkent'i istila etti. İç savaşlar ve Çinlilerin Türkistan'a doğru ilerlemeleri ile Türklerin kuvvetleri azalmaktaydı ⁽⁴⁷²⁾.

Fakat bu istilalar ile Türkistan'daki Türklerin sayıları hiç bir surette azalmamıştır ⁽⁴⁷³⁾. Çin'in Orta Asya'da başlatmış olduğu bu hareket sonucunda Müslüman ülkelerinden ve Soğdiyana'dan Çin'e ticaret kervanları akın ederek çok miktarda lüks eşya getiriyorlardı. Bu suretle Çin'in hükümet merkezinde çok büyük ticaret evleri açılıyor ve bazı mahallerde yabancılar kendi memleketlerinde olduğu gibi yaşıyorlardı. Hatta ilk müslümanlara da bu zamanlarda tesadüf edilir. Bunlar, Çin'den ipekli kumaş alıyorlar ve bulabildikleri bütün kıymetli eşyaları topluyorlardı ⁽⁴⁷⁴⁾.

Bu müddet zarfında Batıda Türklerin kuvveti çok azalmış, bundan başka Batı Türklerinin dikkatleri şimdi kendileri için yeni bir tehlike teşkil eden İslamiyetin intişarından sonra Arapların Türk yurtlarına yapmış oldukları fetih hareketleri nedeniyle batıya dönmek zorundaydı ⁽⁴⁷⁵⁾. Çin hükümeti ise bir kez daha işgal ettiği bu yerlerde bir takım köklü düzenlemeye girişti. Karaşar, Kuçar, Kaşgar ve Hoten şehirlerine kalabalık askeri birlikler yerleştirerek, "Dört Garnizon" denilen bir savunma zinciri kurdu ⁽⁴⁷⁶⁾.

A - ÇİNİN TÜRK YURTLARINDA OLUŞTURDUĞU ASKERİ TEŞKİLAT (DÖRT GARNİZON)

658 yılında Batı Gök Türk Devleti yıkılınca ⁽⁴⁷⁷⁾ Çinliler Türk topraklarını doğrudan kendilerine bağladılar, ve orada mahalli hükümetler kurdular. Dört garnizon adı ilk defa bu sene duyuldu. Bu tabir o sıralarda Kuça, Hoten, Kaşgar ve Tokmak şehirlerini içine alıyordu ⁽⁴⁷⁸⁾.

Çin İmparatorluğu Dört Garnizon adı verilen askeri hattı, kendi batısındaki sayıları 20'yi aşkın ülkelere karşı kurmuştu ⁽⁴⁷⁹⁾. Batı Gök Türk devletinin yıkılmasıyla (658) bölgede kurulan Sarı ve Kara Turgış devletine karşı takınmış olduğu tavrılar, diğer ülkelere karşı tavrı menfaati icabı değişik olan Çin İmparatorluğu, elbetteki güçlü Türk devletlerine karşı özel ilgi gösteriyordu. Türk yurtlarından büyük gelirler elde

⁽⁴⁷²⁾ Eberhard, W; a.g.e., s.204.

⁽⁴⁷³⁾ Eberhard, W; a.g.e., s.203.

⁽⁴⁷⁴⁾ Eberhard, W; a.g.e., s.205., ayrıca bkz. İzgi, Ö; "Çinde İslamiyetin Yayılması ve Gelişmesi", Milli Kültür Dergisi, C.II., S.I., Ankara, 1980, s.58-61.

Hamidullah, M; "Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları", (çev.Y.Z.Kavakçı) İ.T.E.D. C:VI. Cüz, 1-2, İstanbul, 1975, s.139-146. Köymen, M; "Tang Sûlalesi Zamanında Orta Asya ve Ön Asya ile Yapılan Ticaretin Çin Masallarına Tesiri", Sinoloji Araştırmaları, İstanbul, 1941.

⁽⁴⁷⁵⁾ Kitapçı, Z; Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler, Eberhard, W; a.g.e., s.206.

⁽⁴⁷⁶⁾ Özergin, M.K; a.g.m., s.9.

⁽⁴⁷⁷⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e., s.105.

⁽⁴⁷⁸⁾ Salman, H; "Çin İmparatorluğunun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askeri Hat (Dört Garnizon), s.921.

⁽⁴⁷⁹⁾ Salman, H; a.g.m., s.922.

edeceğini çok iyi bilen Çin İmparatorluğu'nun kurmuş olduğu bu dört garnizon, Batı ülkelerine karşı takip ettiği menfaat politikasının bir ürünüdür, daha doğrusu bu politikanın sonuçlarından biridir. Dört Garnizon'un kuruluş sebeplerini açıklamaya girmeden önce Dört Garnizon'un kurulduğu bölgenin coğrafi, askeri ve ulaşım durumunu göz önüne alarak bölgenin jeopolitik mevkiine bakmamız gerek.

Batı ülkelerine yönelik olarak kurulmuş olan bu askeri tesisatın iki aşamada ele alınması çok daha faydalı olur. 719'a kadar olan birinci bölümde Dört Garnizon Tokmak, Kaşgar, Hoten ve Kuça şehirlerinden ibaretti ⁽⁴⁸⁰⁾. Kara Türgiş devletinin kurucusu olan Sou-lou (Sulu) Kağan'ın 719'da Tokmak'ı zaptıyla burada bulunan Çin askeri garnizonu Karaşar'a taşındı ⁽⁴⁸¹⁾. Bu şehirlerden Tokmak Tanrı dağlarının kuzey batısında yer alıyordu. Ulaşım bakımından büyük önem arzetyekte olup tarihi kuzey İpek Yolu buradan geçmekte idi ⁽⁴⁸²⁾. Ayrıca Tokmak Gök Türk Hakanlığı'nın kışlık şehirlerinden biri idi ⁽⁴⁸³⁾.

Bu şehirlerden Kaşgar orta ve güney İpek Yolunun başlanğıç yeri oluyordu. Çinlilerin Su-le dedikleri Kaşgar Çin idaresindeki "**Dört Garnizon**"dan biri oldu ⁽⁴⁸⁴⁾. Muhtelif Çin kaynaklarının Kaşgar hakkında şu bilgileri verdiğini öğreniyoruz: "Kaşgar halkı, darı, mısır, pirinç ve kenevir eker. Ekilebilen toprakları pek azdır. Fakat, altın, gümüş, demir ve kükürt pek boldur ⁽⁴⁸⁵⁾. Orta çağda Orta Asya'ya bir seyahat yapmış olan Çin'li Budist hacısı Huen-Çang da Kaşgar ile ilgili çok enteresan bilgiler vermiştir ⁽⁴⁸⁶⁾.

Yine bunlardan Hoten güney İpek Yoluna hakim olan bir şehirdi. Dört Garnizon'un merkezi olan Kuça ve yakınındaki Karaşar şehirleri ise Tanrı dağlarının hemen güneyinde yer almakta olup İpek Yoluna hakim olan şehirlerdi ⁽⁴⁸⁷⁾.

Çin askeri uzmanları tarafından her üç İpek Yolu (kuzey, orta ve güney)'nün emniyetini Çinliler açısından sağlamak için Türkistan'a yerleştirilen Dört Garnizon'da 240.000 asker ve 2700 at bulunuyordu ⁽⁴⁸⁸⁾. Chavennes'in meşhur eserinde 692 yılında Tibetlilerin bölgeye hakim olmak için yapmış oldukları savaştan sonra Çin'in Kuçaya 30.000 kişilik bir askeri birlik yerleştirdiği kaydedilmektedir ⁽⁴⁸⁹⁾.

(480) Salman, H; a.g.m., s.922.

(481) Sulu Han ile ilgili olarak bkz.Kitapçı, Z; Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler, s.53-56. Kitapçı, Z; Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları, İstanbul, 1988, s.82,vd. Kurat

(482) Salman, H; a.g.m., s.922.

(483) Kafesoğlu, İ; Türk Milli Kültürü, s.309.

(484) Özerdim, M; "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", DTCFD. C.VIII, s.1-2, Ankara, 1950, s.106.

(485) Özerdim, M; a.g.m., s.107.

(486) Togan, N; a.g.m., s.54.

(487) Özerdim, M; a.g.m., s.163,164,165,166. Salman, H; a.g.m., s.922.

(488) Salman, H; a.g.m., s.924.

(489) Chavennes; Documents sur Lestou-Kiue (Turks) Occidentaux, Paris, 1900, s.119.

Yukarıda da görüldüğü gibi 658 yılında Gök Türk devletinin yıkılmasından sonra Türkistan bölgesini ve İpek Yolunu elinde tutmak için Çin'in bu bölgede kurmuş olduğu askeri hat, 787 yılına kadar tam 129 yıl Çin İmparatorluğu'nun emperyalist emellerine hizmet etmiştir.

Çin İmparatorluğunun kendi memleketinden yüzlerce kilometre uzakta bulunan bu askeri hattı niçin kurduğunu, onu buna zorlayan sebepleri T'ang Hanedanının devlet ileri gelenlerinden ve aynı zamanda Dört Garnizon kumandanlığı yapmış bulunan Koyo-Yuentchen bize şu şekilde açıklamaktadır ⁽⁴⁹⁰⁾:

- a- Barbar krallıkları içerisindeki önemli pozisyonları yakalamak.
- b- Barbar krallıklarının kuvvetlerini bölmek.
- c- Barbar krallıklarının kendi aralarında askeri güçlerini birleştirmelerine engel olmak.
- d- Bu yerin (Dört Garnizon) çeşitli krallıklara giden ana yol üzerinde bulunması.

e- Barbar krallıklarının doğuya (Çin) akın yapmalarına mani olmak.

Ancak, biz bu konuyu biraz daha da açacak olursak, bu sebeplerin en başında ve birinci derecede Çin'in ticari menfaatlerinin önde geldiğini müşahade etmiş oluruz. Meseleyi daha ilk çağlardan itibaren ele alıp irdelediğimizde, ticari menfaat ve onun temel unsurlarından biri olan İpek Yolu'na sahip olma arzusu bize göre Çin İmparatorluğu açısından öyle tahmin ediyoruz ki, yukarıdaki sebeplerden daha da önemli idi. Çünkü Türkistan bölgesinde kurulmuş olan Çin'in askeri garnizonlarının hemen hepsinin ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerde kurmuş olmaları bunun en büyük delilidir ⁽⁴⁹¹⁾.

658 yılından 787 yılına kadar Orta Asya'nın en önemli dört şehrinde (Tokmak, Kaşgar, Hoten ve Kuça) faaliyet gösteren Dört Garnizon, dikkat edilirse, dört büyük şehirden geçmekte olan İpek yolu güzergahına hakim durumda bulunuyordu. İpek yollarına bağlanan diğer tali ticaret yollarını da hesaba katacak olursak, VII. asrın ikinci yarısında Çin İmparatorluğu'nun Balkaş gölünden Hindikuş dağlarına kadar uzanan çok geniş bir sahayı ve binlerce kilometrekarelik bir bölgeyi böylelikle kendi kontrolünde ve himayesinde tutmayı amaçladığı görülür.

⁽⁴⁹⁰⁾ Chavennes; a.g.e., s.181.

⁽⁴⁹¹⁾ Türk Yurtlarından geçen ve Türkistan'ın şehirlerini adeta bir ağ gibi bir birine bağlayarak Batıya, Akdeniz sahillerine kadar uzanan İpek Yolu güzergahı ve bunun önemi ile ilgili olarak bundan önceki bölümlerde oldukça teferruatlı bilgiler verildiğinden, burada İpek Yolu ve önemi üzerinde yeniden durulmayacaktır. Ancak bu bölgelerden geçen bütün yollarla ilgili olarak İslam kaynakları üzerinde ciddi bir inceleme yapan Barthold, W; in "Moğol İstilasına Kadar Türkistan", İstanbul, 1990 ile, Çin kaynakları üzerinde ciddi bir çalışma yapmış ve eşsiz bir eser ortaya koymuş olan Chavennes'in "Documents Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux", Petersburg, 1903 adlı eserleri eşsiz ve enterasan bilgilerle doludur. Ne yazık ki, Chavennes'in eseri henüz Türkçe'ye çevrilerek araştırmacıların istifadesine sunulmuş değildir. Biz bunu Türk tarihi ve tarihçiliği adına büyük bir eksik ve ayıp olarak görmekteyiz. Y.B.

Çin'in Batıda kurmuş olduğu bir kontrol mekanizmasını sadece ticari amaçla yaptığını savunmak biraz tarihi realiteye de ters düşer kanısındayız. Onun için Çin'in diğer amaçlarının ne olduğunu ve bunların altında yatan gerçekleri de ortaya koymak mecburiyetindeyiz. Bunlar:

Stratejik mecburiyet, jeopolitik durum, kültürel etki ve büyük bir devletin Türkistan'ı ele geçirmesini önlemek gibi sebeplerdi ⁽⁴⁹²⁾.

Biz bunlardan en önemli gördüğümüz ve hem Çin açısından ve hem de Türkistan açısından hayati önem taşıyan ikisi üzerinde durmak istiyoruz.

a-Kültürel Etki: Türk yurtlarından tarih boyunca sadece göçmen kabileleri, ticaret malları ve onları taşıyan kervanlar geçmediler. Fikirler, dinler, bunları yayan misyonerler ve bilginler de İpek Yolu güzergahını kullanmışlardır. Mesela bunlardan 626'da Hintli din adamı Prabhakava Mitra, 630'da Çin'li budist Hacı Hiuen-Tşang, 631'de sihirbaz Horlou ve 635'te Nasturi keşiş A-lo-pen bu Türk yurtlarını batıdan-doğuya, doğudan-batıya katettiler ⁽⁴⁹³⁾ Orta çağda Türk Yabgularının ve Hakanlarının izni ile yapılan bu seyahatler bir nevi kültür alışverişi niteliğinde olup, Türkistan bütün bu kültürlerle bir köprü vazifesi görevini görmüştür.

b-Büyük bir devletin Türkistan'ı ele geçirmesini önlemek: Çin İmparatorluğu'nun eski çağlardan itibaren sürekli bir şekilde Batı memleketlerine açılmak için yapmış olduğu ve Türklerle yaklaşık 1000 yıl süren mücadelesinin ana politikasını elçi Chang-Chien'in M.Ö.138 yılında Çin İmparatoru'na verdiği ve Batı ülkelerinin özelliklerini konu alan raporu oluşturmuştur ⁽⁴⁹⁴⁾.

Batı memleketlerinin zenginliklerini ve tarihi ticaret yolu, İpek Yolunu ele geçirmek için bir çok defalar Türkistan'a asker gönderen Çin İmparatorluğu, hem ipek ticaretini kendi insiyatiline almak ve hem de Akdeniz'e kadar uzanan yol güzergahında kendi kültürünü yaymak için, Batı memleketleri dediği Türkistan'a, yani Türk yurtlarına mutlaka hakim olmak istiyordu. En azından Türkistan'daki bir çok küçük devletçikler Çin'le dost oldukça ticaret kervanları için yol daima açık olurdu. Şayet Türk yurtlarına ve İpek Yolu'na büyük ve güçlü (Çin'den başka) herhangi bir devlet hakim olursa, hakimiyetini bu bölgeye kurarsa, şayet Türkistan büyük bir devletin hakimiyeti altına girmiş olursa o zaman bu devlet ticaret inhisarını kendi üzerine alacak, en iyi malları kendi çekecek ve Çin için de artık ticaret imkanları ortadan kalkmış olacaktı. Bu sebeplerden dolayı "Dört Garnizon"un kuruluşunu gerektiren sebeplerden diğer en önemlisinin ilk çağlardan itibaren bu düşünceyi, yani büyük bir devletin Türkistan'ı ele geçirmesine engel olmak için olduğunu da ileriye sürebiliriz.

⁽⁴⁹²⁾ Salman, H; a.g.e., s.930.

⁽⁴⁹³⁾ Hedin, S; **İpek Yolu**, İstanbul, 1974, s.227.

⁽⁴⁹⁴⁾ Eberhard, W; a.g.e., s.96.

B-DÖRT GARNİZONUN ORTADAN KALDIRILMASI VE TALAS SAVAŞI

Önceki sayfalarda Dört Garnizon'un 787 yılında ortadan kalktığını söylemiştik. Ancak şunu hemen belirtmeliyiz ki, Dört Garnizon'un Batı Türkistan'dan ve Türk yurtlarından tedrici olarak varlığının sona ermesi 751 Talas Savaşı sonucunda başlamıştır ⁽⁴⁹⁵⁾.

Çin tarihçilerinden Liu En-Lin Talas Savaşı'nın sebeplerini ve Çin'in bu savaştan sonra Türk yurtlarından tamamen elini çekmek mecburiyetinde kaldığını şu satırları ile ifade etmektedir.

"Taşkent'in Türk Hakanı veya «Tudun»u bir çok defalar Çin'e hürmetlerini iletmişti (743-747-749). Buna rağmen 750 yılında, Kuça'da imparatorluk valisi olarak bulunan Kore menşeli Kono Sientche ⁽⁴⁹⁶⁾. Taşkent'e gitmiş ve Tudun'un kafasını vurdurmuş, hazinesini de ele geçirmişti. Bu durum batının ayaklanmasına sebep oldu. Katledilen Taşkent hükümdarı Tudun'un oğlu, Çin'den intikam almak için komşu devletlerden yardım istemiştir. Çinlilerin haksız olduğuna kanaat getiren komşu devletler, yardım hususunda birleşmişlerdir. Ayrıca Kuça, Karaşar, Hoten ve Kaşgar şehirlerine karşı yapmayı tasarladıkları sefer için Araplarla da anlaşmışlardır. Bundan haberdar olan Kao Çien-tche büyük bir ordu ile Arapları karşılamak üzere harekete geçmiştir"⁽⁴⁹⁷⁾. Buhara'da bir ayaklanmayı bastırmaktan dönen Ziyad İbni Salih güneyden gelirken Karluk Türkleri de kuzeyden iniyorlardı. 751 Temmuz'unda Kao Sien-tche bu birleşik kuvvetlerin karşısında Talas ırmağı kıyılarında, şimdiki Ulyeata yakınında ezilmişti. Söylendiğine göre Ziyad İbni Salih Semerkand'a binlerce Çinli esir getirmişti ⁽⁴⁹⁸⁾.

Barthold'un işaret ettiği üzere bu tarihi gün Orta Asya'nın kaderini de çizmiştir. Böylece olayların gelişiminin Orta Asya'nın Çinlileşeceğini gösterdiği bir anda bu ülke İslamlaşmıştır ⁽⁴⁹⁹⁾.

751 Talas Savaşı'ndan sonra Karluklar başta olmak üzere bir çok Türk boyunun Batıya doğru göç etmesiyle birlikte, Türkler için Batı bölgeleri cazip hale gelmişti. Özellikle Karahanlı, Selçuklu ve daha sonra da dünyanın en büyük imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'nin kurucuları Türkler, artık buralardan Batıya doğru göç ederek gittikleri yerlerde devletler ve medeniyetler kurmuşlardır.

⁽⁴⁹⁵⁾ Salman, H; **a.g.m.**, s.933.

⁽⁴⁹⁶⁾ Eberhard, W; **a.g.e.**, s.210.

⁽⁴⁹⁷⁾ Liu-En-Lin; **"Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme"**, VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 1972, s.414-420. Gibb, H.A.R; **a.g.e.**, s.80.

⁽⁴⁹⁸⁾ Grausset, R; **a.g.e.**, s.127,128. Eberhard, W; **Çin Tarihi**, s.210.

⁽⁴⁹⁹⁾ Barthold, W; **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s.212, Gibb, H.A.R., **a.g.e.**, s.80. Yıldız, H.D; **"Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler"**, İstanbul, 1973, s.80.

Ayrıca Türk boylarının yaşadıkları araziden, Türk yurtlarından geçen İpek Yolu bu savaş sonucu yine Türk boylarının kontrolüne geçti. Bu yolun sağladığı ekonomik imkanlar ve bu yoldan geçen kervanlardan alınan vergiler (yol bacı) ile başta Karluklar olmak üzere Türk boylarının iktisadi hayatlarında çok büyük ve önemli gelişmeler görüldü. Daha sonra kurulan Türk Devletleri Karahanlılar (840-1212) ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157) bu yol güzergahlarına ve ülke içine kervansaraylar kurarak İpek Yolu'nun emniyetini arttırdığı gibi, ticaretin de daha kolay ve emniyetli bir şekilde yapılmasını sağlamışlardır.

Böylece iktisadi hayatın gelişmesine paralel olarak daha önce birer küçük yerleşim alanı olarak kurulmuş olan şehirler hızla gelişmiş ve Ortaçağlarda özellikle Yengikent, Sığrak, Sabran ve Faryab gibi daha bir çok yeni şehirler de kurulmuştu. Dolayısıyla Türkler yerleşik hayata geçiş yolunda oldukça önemli adımlar atmışlar ve şehircilikte de büyük gelişmeler sağlamışlardır.

Türk bölgelerinden geçen İpek Yolu güzergahı üzerinde bulunan bir çok Türk şehirleri Orta çağlar boyunca büyük ticaret ve sanayii kentleri oldukları gibi, Orta çağın İslami Türk kültür ve medeniyetinin de birer beşiği durumuna gelmişlerdir. Buralarda yetişen müslüman Türk alimleri akli ve nakli ilimlerde dünyanın en büyük alimleri olma özelliğini asırlarca sürdürmüşler, onların arkalarında miras bıraktıkları ünlerini geride kalanlar haklı olarak günümüze kadar ellerinde bir meşale gibi tutmuşlardır. Aynı zamanda bu bölge İslamın Orta Asya ve Çin'e kadar yayıldığı bir üs vazifesini de görmüştür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜSLÜMAN ARAPLARIN İPEK YOLU VE
TÜRK YURTLARINA
HAKİMİYETİ MÜCADELESİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I - TÜRK YURTLARINDA İPEK YOLU MÜCADELESİ VE MÜSLÜMAN ARAPLAR

A-İPEK YOLU VE ARAPLAR

Arabistan tarihin ilk çağlarından itibaren coğrafi yapısı dolayısı ile Hind, Çin, İran, Mezopotamya, Roma, Bizans, Suriye, Mısır ve Habeşistan ile devamlı bir ticari faaliyet içerisinde bulunmuştur.

İslamiyetten önce Arap Yarımadasının ticari rolü özellikle Yemen'de bulunan devletlerin varlıklarını kaybetmeleri ile birlikte önemli derecede gelişmişti. Özellikle Çin'den Akdeniz limanlarına ve hatta Kızıldeniz sahillerine kadar uzanan İpek Yolu ticareti Arap Yarımadası için her çağda önemini ve değerini muhafaza etmiştir.

Ancak şu da bir gerçektir ki, İslamiyetten önceki çağlarda Ortadoğunun can ve kan damarı mesabesinde olan İpek Yolu ticaretinin kontrolü İran'ın elinde bulunması, Arap Yarımadasının bu önemini büyük ölçüde azaltmıştır. Çok eski çağlardan beri Arapların insiyatifinde bulunan Orta doğu ticareti daha ziyade kuzeyde Basra Körfezi ile Akdeniz limanları arasındaki bölgelere, Sasanilerin hakim olması ve daha sonraları ise bölgenin hakimiyetinin Bizanslıların eline geçmesi, Arapların ticari faaliyetlerini oldukça etkilemiştir⁽⁵⁰⁰⁾.

Böyle olmakla birlikte, yüzlerce yıldır ticaret geleneğini ellerinde tutan Arapların, bilhassa Mekke, Medine ve Taif halkının büyük bir kısmı geçimini yine bu yolla yani ticaretle sağlıyorlardı⁽⁵⁰¹⁾. Mukaddes kitaplardan Tevratın bir çok bölümlerinde Arap Yarımadasında, özellikle Hicaz bölgesinde yaşayan kabilelerden Adnaniler ve İsmaililerin İslam öncesi çağlarda ticaret faaliyetlerini sürdürdüklerinden bahsedilmektedir⁽⁵⁰²⁾. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de de Arap Yarımadasında yaz ve kış mevsimlerinde kervan seferlerinin devamlı işlediği zikredilmektedir⁽⁵⁰³⁾.

Şüphesiz ki bu çağlardaki ticari faaliyet, Mekke'de bulunan Kâbe başta olmak üzere, diğer kutsal yerlerde kurulan panayırlar yoluyla geliştirilmiş olması elbette ki bilinen bir gerçektir. Ancak Mekke'nin; Arabistan'ın dış ülkelere bağlanan ana ticaret yollarının Orta Arabistan'da bir odak noktası olması, bölgenin önemini daha da arttırmıştı. Geniş manada ifade edilecek olunursa, Mekke'nin güneyinde Yemen, kuzeyinde Şam, doğusunda Basra Körfezi limanlarına açılan eski ticaret yolları kuşağında olması onu, Bizans, İran ve hatta Orta Asya gibi dünyanın en büyük ticaret

⁽⁵⁰⁰⁾ Çağatay, N; *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara, 1989, s.152.

⁽⁵⁰¹⁾ Kitapçı, Z; *Saadet Asrında Türkler*, s.29.

⁽⁵⁰²⁾ Çağatay, N; *a.g.e.*, s.153.

⁽⁵⁰³⁾ *Kur'an-ı Kerim*, 106/1-4.

merkezlerine bağlıyordu (⁵⁰⁴). İslam tarihçilerinin ifadesiyle bu yollar, asırlar boyunca insanlığa kollektif ticaretin artması, refah ve servetin gelişme ve yayılmasında adeta bir can ve kan damarı rolünü oynamıştır (⁵⁰⁵).

Arap yarımadasını ve dolayısıyla Mekke'yi dünyanın önemli ticaret merkezlerine bağlayan diğer yollar ve bunların Arap yarımadasına sağladığı yararlar elbette ki çok büyüktür. Ancak onun kuzey yolu istikametinde uzayıp giden bir yol, Rum vadisinden geçerek Basra körfezini takiben Sasaniler ülkesine girer ve Sasanilerin başkenti olan, aynı zamanda Orta Asya'da getirilen mallar için bir Antrepo görevini yapan Medaine varır ve Orta Asya'nın en büyük ve en gelişmiş ticaret yolu olma mesabesinde olan «İpek Yolu» ile birleşirdi (⁵⁰⁶).

a - İpek Yolu ile Orta Doğuya Gelen Ticaret Malları

Çok eski çağlardan beri bölgenin iktisadi refah ve kalkınmasında çok büyük önemi olan uzakdoğu Çin malları (ipek ve ipekli mamuller) ile, Orta Asya Türk bölgesinin çeşitli malları (hatta köleler) malum İpek Yolu vasıtası ile başta Ortadoğu olmak üzere, Basra Körfezi ve Bahreyn limanlarına kadar ulaşıyordu (⁵⁰⁷). Hatta o çağlarda bu sahil limanlarından biri olan Şohar'a Mukaddesi'nin "Çin Kapısı" denildiğini kaydettiği bilinmektedir (⁵⁰⁸). Diğer taraftan M.Hamidullah'ın belirttiğine göre söz konusu körfez limanlarına çok eski çağlardan beri uzakdoğu ve Çin'in bir çok zenginliklerinin taşındığı ve bu ticaretin daha ziyade gemilerle, denizyoluyla yapıldığı biliniyordu (⁵⁰⁹).

al-Mesu'di, Çinli tüccarların ticari mallarını yelkenlilerle doğu Arabistan'a kadar getirdiklerini, Umman limanlarını ziyaret ettiklerini ve Uballa'ya kadar mallarını yükleyip taşıdıklarını kaydeder (⁵¹⁰). M.Hamidullah, daha eski bir müellif olan ibn al-Kalbi'nin Umman'daki panayırlar hakkında çok mühim ve dikkate değer rivayetini vermekte ve onun şu satırlarını aktarmaktadır; «Arap Yarımadasında ticari manada bir çok panayırlar kurulurdu. Bu panayırlardan biri Arabistan'ın iki büyük limanından biri olan Daba panayırı idi, Sind'den, Hint'den, Çin'den, (Türkistan'dan) tacirler, doğu milletleri ve batı halkı hep oraya gelirdi... al-Culanda ibn al-Müstakbir gerek orada ve gerekse Suhar Panayırında gümrük aşarını (vergisini) toplar ve başka yerlerin krallarının davrandıkları gibi davranırdı...» (⁵¹¹).

(⁵⁰⁴) Kitapçı, Z; a.g.e., s.29.

(⁵⁰⁵) Kitapçı, Z; Hz.Peygamberin Hadislerinde Türkler, s.18.

(⁵⁰⁶) Çağatay, N; a.g.e., s.153, Kitapçı, Z; Yeni İslam Tarihi ve ... s.248, Necib, Asım; a.g.e., s.43, Bekin, A.R; İpek Yolu, Ankara, 1981, s.18, Eberhard, W; "Eski Çin Kültürü ve Türkler", (çev.İ.Berk) DTCFD, Ankara, 1943, C.I., s.14, s.19,20.

(⁵⁰⁷) Hamidullah, M; Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları", (çev.Y.Z.Kavakçı), İTED, C.IV, Cüz, 1-2, s.139,140.

(⁵⁰⁸) De Goje, M.J; Arabistan Mad. İ.A. C.I., s.473.

(⁵⁰⁹) Hamidullah, M; a.g.m., s.139.

(⁵¹⁰) Hamidullah, M; a.g.m., s.140.

(⁵¹¹) Hamidullah, M; a.g.m., s.140.

Bundan dolayıdır ki, Doğu Arabistan'ın bu körfez şehirlerinde dünyanın her tarafından ticaret maksadıyla gelmiş çok çeşitli din ve milletlere mensup insanlarla karşılaşmak imkan dahilinde idi. Bu çeşitli milliyetten insanlar arasında elbette ki Türk tacirlerinin de olabileceği ihtimali oldukça yüksektir.

b - Türk Tacirleri Orta Doğuda

Bilindiği gibi Hz.Peygamberin çağdaşı olan Büyük Gök Türk İmparatorluğu döneminde Türk yurtlarından geçen ve İran içlerine kadar uzanan İpek Yolu tamamen Türklerin kontrolünde idi. Welhausen'in de belirttiği gibi, «bu devirde Türkler, sevkettikleri akınlar sayesinde çok uzak mesafeler katetmişler ve bir çok vesile ile İran şehirlerine yerleşmişler, Sasani imparatorlarının taht değiştirmelerine karıştıkları gibi, hatta oralarda hanedanlıklar kurarak bölge halkından vergi almaya bile başlamışlardı»⁽⁵¹²⁾.

Gök Türk Hakanlığının bölgeye ve özellikle İpek Yolu'na sahip ve hakim olması Türk tacirlerinin işine yaramış, bundan büyük ölçüde yararlanan Türk ticaret kervanları Çin'den bizzat temin ettikleri ipek ve diğer ticaret mallarını tam bir emniyet ve güven içinde İran'ın iç kısımlarına, hatta Medain'e kadar ulaştırıyorlardı. Z.Kitapçı bu konuda daha da ileri giderek özetle şunları söylemektedir: «Türk tacirlerinin İran'ın belli başlı şehirlerinde yaptıkları bu alışverişten büyük kazançlar sağladıkları da inkar edilemez bir gerçektir.»⁽⁵¹³⁾.

Büyük Gök Türk İmparatorluğu'nun her şeye hakim olduğu bu dönemde, bu durumdan oldukça çok iyi faydalanan Türk tacirlerinin İpek Yolu'nun nimetlerinden daha fazla yararlanmak için Orta Çağlarda Orta Doğu'nun en işlek ticaret limanlarından birisi olan Basra körfezi kıyılarına kadar ulaşmış olmalarının akla daha uygun olabileceği iddia edilmektedir⁽⁵¹⁴⁾. Eğer bu doğruysa, ki doğru olmaması için hiç bir sebep yoktur, o dönemlerde Orta Doğu'nun tüccar milletlerinden olan Araplarla ve özellikle de, Peygamberliğinden önce Arabistan dışına müteaddit defalar ticari seferlerinin olduğunu bildiğimiz Hz.Peygamber'le Türk tüccarlarının karşılaşmış olabileceği ihtimali kesinlik kazanmaktadır.

Çin'de, Hindistan'da ve diğer uzak doğu memleketlerinde, Mezopotamya ve Ortadoğu memleketlerinin halkının muhtaç olduğu ürünler çoktu⁽⁵¹⁵⁾. İpek Yolu'ndan yalnız büyük kervanlar vasıtasıyla Uzakdoğu ve Çin'in çeşitli malları değil, İç-Asya Türkistan bölgesinin Türk ürünleri, mesela, kılıç, demir, zırh⁽⁵¹⁶⁾, deri ve kürkler yanı sıra, Semerkant, Buhara ve Baykent gibi zengin şehirlerden elde edilen mallar

⁽⁵¹²⁾ Welhausen, J; *Arap Devleti ve Sükutu*, s.206.

⁽⁵¹³⁾ Kitapçı, Z; "Müslüman Arapları Türk Yurtlarını Fethe Zorlayan Amiller", Diyanet Dergisi, Ankara, 1979, s.325-342.

⁽⁵¹⁴⁾ Kitapçı, Z; *Hız.Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı*, s.64.

⁽⁵¹⁵⁾ Çağatay, N; *a.g.e.*, s.29.

⁽⁵¹⁶⁾ Ögel, B; "Türk Kılıncının Menş ve Tekamülü Hakkında", DTCFD, C.VII/2, s.431.

(köleler dahil) naklediliyor ve bu ticari faaliyet Ortadoğu ve Arap Yarımadasının iktisadi kalkınmasının yanısıra, bölgeye önemli ölçüde de refah ve bereket sağlıyordu (⁵¹⁷).

B - ARAPLARIN İPEK YOLU TİCARETİNE VERDİKLERİ ÖNEM

Uzun yıllar Mekke'li tüccarlar, Hz.Peygamberin ailesi de dahil bu ticaret işine büyük sermayeler yatırmışlar ve hatta İslamiyetten önce Hz.Peygamberin dedesi Abdülmuttalib (Şeybe)'nin babası Haşim'in ticari faaliyeti hakkında L.Caetano'nun ilginç rivayetleri bulunmaktadır (⁵¹⁸).

İslamdan önce Hz.Ebu Bekir'in ve Hz.Ömer'in İran pazarlarına, Suriye ve Yemen pazarlarına gidip geldiklerini bildiğimiz gibi (⁵¹⁹), Hz.Peygamber'in de bizzat kendisinin uzun yıllar ticaretle uğraştığını ve onun da ticaret amacıyla Arabistan'ın bir çok yerlerini gezip gördüğünü, hatta İran'ın başkenti Medain'e kadar gitmiş olabileceğini tahmin ediyoruz (⁵²⁰).

a - Muhammedü'l-Emin Olarak Hz.Peygamber'in Ticari Faaliyetleri

Bilindiği gibi Hz.Peygamberin ilk gençlik yılları çok faal bir ticaret hayatı içinde geçmiştir. Dedesi Abdülmuttalib (Şeybe)'nin ölümünden sonra, amcası Ebu Talib'in yanında daha çocuk denilebilecek yaşlarda Arabistan'ın çeşitli şehirlerine ticaret kervanları ile bir çok seferlerde bulunmuştu. Hatta onun Hz.Hatice (R.A.) ile izdivacında şüphesiz ki, çok dürüst ve başarılı bir ticaret adamı olmasının da önemli rolü vardır. O peygamber oluncaya kadar geçen 28 yıllık ticari hayatında Arabistan'ın çevresindeki ticaret merkezlerine bir çok seferlerde bulunmuştu (⁵²¹). Hz.Peygamber'in bu dönemde Basra körfezi ve Bahreyn'e de bir çok defalar seyahatlerde bulunduğunu, nitekim onun son dönemlerinde bu bölgeden gelen heyetlerle yapmış olduğu çok ilginç konuşmadan anlıyoruz.

M.Hamidullah'ın bildirdiğine göre, büyük muhaddis ibn Hanbel bu münasebetle şu teferruatı vermektedir (⁵²²):

«A'bd al-Kays kabilesinden Hz.Peygambere gelmiş bulunan delegeler heyetine Hz.Peygamber çok ilginç sualler sormuş ve heyet üyelerinden al-Aşacc hayretler içinde kalmış ve şöyle demişti:

(⁵¹⁷) Kitapçı, Z; Saadet Asrında Türkler, s.30.

(⁵¹⁸) Caetano, L; İslam Tarihi, C.I., (Çev:H.Cahid), İstanbul, 1924, s.257, vd.

(⁵¹⁹) Çağatay, N; a.g.e., s.155.

(⁵²⁰) Kitapçı, Z; Hz.Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, s.67. Hamidullah, M; a.g.m., s.140,141.

(⁵²¹) Kitapçı, Z; a.g.e., s.65.vd.

(⁵²²) Hamidullah, M; a.g.m., s.140.vd.

-Anam babam sana feda olsun, şehirlerimizi bizden daha iyi biliyorsun.

H.z.Peygamber cevap verdi:

-Hakikaten ben sizin memleketinizi gezdim ve bana çok geniş gezme imkanı verildi...», demişti.

Diğer taraftan İslamiyetin zuhurundan önce Arabistan'ın önemli ticaret limanlarında ve büyük şehirlerinde, İran'da, Basra körfezi ve Bahreyn'de Arap tacirlerinin devamlı uğradığı, Ortadoğunun ticari hayatına bereket ve canlılık kazandıran ve yılın belirli mevsimlerinde kurulan büyük ticaret fuarları açılıyordu. Muşakkar, Daba, Uballa vb. gibi fuarlar da işte bunlar arasında idi.

H.z.Ömer'in komutanlarından olan Utba b.Gazvan hicri 14. (M.636) tarihinin Ramazan ve Şaban ayında Uballa (Eski Basra)'yı fethedince Halife Ömer'e şöyle bir rapor göndermişti:

« ... Emma ba'd; Umman'dan, Bahreyn'den, Fars'tan, Hind'den ve Çin'den gelen yelkenlilerin uğradıkları deniz limanı bulunan Uballa'yı bizim elimize nasib ettiğini, Allah'ın bize onların altınlarını ve gümüşlerini, kadınlarını ve çocuklarını verdiğini bil ve bunun için ona hamdet. İnşallah ben bunun tafsilatını size yazacağım...» (523).

Utba b.Gazvan'ın mektubunda da belirttiği gibi, bölge büyük bir ticaret merkezi olup, buraya dünyanın dört bir yanından tüccarlar akın akın geliyorlar ve ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bir nevi açık pazar olan bu liman ve fuarlara sadece Araplar değil bir çok yabancılar da katılıyordu. Bu değişik insan grupları arasında Türk tacirlerinin de bulunması gayet tabiidir.

İpek Yolu'nun İran, Basra ve Bahreyn'den geçerek Arabistan'ın ortalarına kadar devam ettiğini ve hatta Mekke'den geçen bir ticaret yolunun İran'ın başkenti Medain'e kadar uzandığını söylemiştik (524). İpek Yolu'nun Orta Asya'dan geçen kısmının kontrolü H.z.Peygamber'in çağdaşı olan Gök Türk Hakanlığının kontrolünde bulunuyordu. Gök Türklerin bu hakimiyet ve ihtişamından yararlanan Türk tacirleri ise İpek Yolu'nun nimetlerinden oldukça faydalanmışlardı.

b - H.z.Peygamberin Türk Tacirleriyle Ticari Münasebeti

Orta Asya'nın engin bozkırlarında tarihin ilk çağlarından itibaren büyük devletler ve imparatorluklar kurarak dünya tarihinde ve milletler camiasında boy gösteren Türk milleti; Hun İmparatorluğu Çinlilerin bin bir türlü hile ve desiseleri sonucu iç karışıklığa düşüp yıkılmalarından sonra (M.557), bu bereketli topraklarda Türk militarizminin ruhunu yenileyen, adeta şaha kaldıran bir devleti yeniden teşkilatlandıracaklardır. Kendilerinden önce bu topraklarda at koşturmuş ataları "Büyük

(523) Hamidullah, M; a.g.m., s.139.

(524) İhsanoğlu, Ekmeleddin; "Arap Maddesi", Türkiye Diyanet Vakfı İ.A., C.III, İstanbul, 1992, s.272-324.

Hun" İmparatorluğundan sonra, her bakımdan temsil ettiği Türk kültürü itibariyle "2.Süper" Türk İmparatorluğu niteliğinde olan Gök Türk Hakanlığını VI.asırda kurarak tarih sahnesine yeniden çıkmışlardır (⁵²⁵).

Türk sözünü ilk defa resmi devlet adı olarak benimsemekle bütün bir millete ad verme şerefini kazanmış, Doğu Sibiry'a'daki Yakut Türkleri ile batıda Ogur (Bulgar) Türklerinin bir kısmı dışındaki Türk asıllı bütün kitleleri kendi idaresinde birleştirmiş olan Gök Türkler; Kara Denizin doğu kıyılarından başlamak üzere, Çin Seddine kadar yayılan çok geniş bir sahada, askeri nizam ve intizama dayanan büyük bir cihan imparatorluğu vücuda getirmişler, neticede Orta çağların ekonomik yönden refah, zenginlik ve bereket kaynağı olan tarihi İpek Yolu'na da tamamen hakim olmuşlardır (⁵²⁶).

Bütün bunlardan başka Orta çağlarda dünyanın en güçlü imparatorluğunu kurmuş olan Gök Türklerin, akıncıları vasıtasıyla sık sık İran'ın içlerine kadar daldıkları ve hatta kudretli Gök Türk Hakanı Tardu Kağan (582-600)'ın önceleri İran'a bağlı olan Hoten bölgesini kendisine bağladığını ve Şehinşah Ormuzd IV. "Türk Zade" (579-590) zamanında İran'ın iç işlerine de müdahale ettiğini görüyoruz (⁵²⁷). Zira bu devirlerde İran topraklarına sık sık akınlarda bulunan Türk başbuğları (Hazar Yabgusu 588-9 gibi) daha da ileri giderek İran şehirlerine yerleşmişler ve buralarda askeri aristokrasiye dayanan bir idare sistemi de kurarak bölge halkından vergi dahi almaya başlamışlardır (⁵²⁸).

Bu durumdan çok büyük bir şekilde yararlanma imkanı bulan Türk tacirleri, kafil ve kervanları ile bizzat Çin'den almış oldukları malları tam bir emniyet ve güven içinde İran'ın iç kısımlarına hatta Medain'e kadar getiriyorlar ve Türk tacirleri İran'ın belli başlı ticaret merkezlerinde yapmış oldukları bu ticaret sayesinde büyük kazançlar da elde etmiş oluyorlardı (⁵²⁹). Öyle anlaşıyor ki Türk tacirleri, özellikle Gök Türk İmparatorluğunun bu parlak devrinde İpek Yolu'nun nimetlerinden daha fazla miktarda yararlanabilmek için Orta doğunun en önemli ticaret merkezleri ve ünlü panayır yerleri olan Basra ve Bahreyn'e kadar da ulaşmışlardır (⁵³⁰).

Öte yandan ticaretle uğraşan Arap Tacirleri ve dolayısıyla Hz.Peygamber'in ailesi ve bizzat Hz.Peygamber'in kendisi ticaret amacıyla Sasanilerin başkenti Medain'e kadar gittikleri ve burada bir çok milletten tüccarlarla ticari münasebette bulundukları

(⁵²⁵) Göktürkler hakkında geniş bilgi için bkz. Kafesoğlu, İ; **Türk Milli Kültürü**, s.89. Grousset, R; **Bozkır İmparatorluğu**, s.94.vd. Barthold, W; **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, s.96-103. Von Gabain, A; **"Göktürklerin Tarihine Bir Bakış"**, (çev.S.S.Çağatay) DTCFD, Ankara, 1943, C.II, S.V.s.685-695, Kurat, A.N; **"Göktürk Kağanlığı"**, DTCFD, C.X, S.1-2, Ankara, 1952, s.1-56, Toğan, Z.V; **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.49, Eberhard, W; **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara, 1942, s.86,90 vd.

(⁵²⁶) Kitapçı, Z; **Saadet Asrında Türkler**, s.34.

(⁵²⁷) Kafesoğlu, İ; **a.g.e.**, s.103.

(⁵²⁸) Grousset, R; **a.g.e.**, s.97.

(⁵²⁹) Necib Asım; **a.g.e.**, s.42.vd.

(⁵³⁰) Kitapçı, Z; **a.g.e.**, s.34.

rivayeti sonucunda⁽⁵³¹⁾ bunların arasında Türk asıllı tacir veya Türk asıllı bir çok kimselerin bulunması ihtimali neden gözardı edilsin. Hz.Peygamberin bizzat Türklerle temaslarda bulunmuş olabileceği ihtimali akla daha yatkın gelmektedir. Yoksa Hz.Peygamber (S.A.V.)'in Türkler hakkında şaşılacak derecede bilgi veren bu hadislerin, kaynağının İran'dan alınan bilgiler olabileceği görüşü biraz zayıf bir ihtimaldir ⁽⁵³²⁾.

Z.Kitapçı'nın da dediği gibi; «Mamafih, Türkler hakkında çok az bir millete nasip olan ve böylesine geniş bilgiler veren Hz.Peygamberin bu malumatının çok sağlam ve tabii kanallarının olması gerekmektedir. Bütün bu sosyal ve siyasi realitelere bir de O'nun bu kabil meselelere hiç bir ufuk tanımayan nübüvvet gözü ve risalet dürbünü ile bakmış olduğu ve bir kısım hakikatleri gereği ve yeteri kadar dile getirdiği ve ümmetine haber vermiş olduğunu da ilave etmemiz gerekmektedir.» ⁽⁵³³⁾.

Bütün bunlardan anladığımız kadarıyla, Hz.Peygamberin nübüvvetinden önce ticaretle meşgul olduğu dönemlerde ticaret amacıyla yapmış olduğu seyahatlerinde Türklerle karşılaşmış, onlarla bizzat görüşmüş ⁽⁵³⁴⁾ ve hatta biz daha da ileri giderek diyoruz ki, Resulullah (S.A.V.) onlarla dostluk bile kurmuştur. Çünkü, Hz.Peygambere candan yakınlaşan, güçlü, kuvvetli, her biri yürüyen birer dağ andıran bu yiğit yapılı, yağız çehreli Türk cengaverleri ⁽⁵³⁵⁾ millet olarak Hz.Peygamberin sempatisini kazanmış ve onlar hakkında daha detaylı bilgi edinmesine neden olmuştur.

c - Türk Tacirleri Hz.Peygambere Bir Çadır Hediye Ediyor

Hz.Peygamberin Türklere karşı duymuş olduğu sempati, Onun Türklere karşı gösterdiği özel tutumu ve bir teveccüh olarak Türk Milleti hakkında ortaya koyduğu duygu ve düşünceleri dünyada hiç bir millete nasip olmayan bir büyük tezahür olarak nitelenebilir.

Yukarıda İslam Tarihçilerinin rivayetlerinden elde ettiğimiz sonuçlardan Hz. Peygamberin Arabistanın birçok yerlerine, özellikle ticaret merkezlerine yapmış olduğu seyahatlerinde, buralarda kurulan panayırlara bir çok milletten (Çin, Hind, Türk vs.) tüccarlarla karşılaşmış, onlarla sohbetlerde bulunmuş, sosyal ve ticari münasebetleri yanı sıra onların milli özellikleri ile ilgili bilgi de almıştır.

Hz.Peygamber bu temaslarda özellikle Türklerle ayrıca ilgilenmiş, hatta öyle tahmin ediyoruz ki, Resulullah'ın özel eşyaları arasında yer alan Türk çadırı

⁽⁵³¹⁾ Kitapçı, Z; **Hz.Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı**, s.66.

⁽⁵³²⁾ Kitapçı, Z; **a.g.e.**, s.79-87, **Z. Kitapçı'nın bu değerli eseri İslami Türk tarihimiz açısından ele alınmış, Kitapta Kütüb-ü Sitte diye bilinen otantik hadis kitapları taranmış ve onların Türkler hakkında naklettikleri hadisler senetleriyle birlikte nakledilmiş ve Türk tarihi açısından da çok geniş bir değerlendirilmesi yapılarak tarih literatürüne kazandırılmıştır.** Y.B.

⁽⁵³³⁾ Kitapçı, Z; **Saadet Asrında Türkler**, s.35.

⁽⁵³⁴⁾ Kitapçı, Z; **a.g.e.**, s.57,58.

⁽⁵³⁵⁾ Kitapçı, Z; **a.g.e.**, s.57.

H.z.Peygambere bu Türk tüccarları tarafından hediye edilmiştir. Bu konuda bugüne kadar yapılan değerlendirmeler göz önüne alındığında, bizim milli tarihimiz açısından oldukça önemli açıklamalarda bulunan ve haklı olarak Türk'ün on asırlık İslami şahsiyetini ortaya koyan değerli İslam tarihçimiz Prof.Z.Kitapçı; «H.z.Peygamberin zati eşyaları arasında bir Türk çadırı ve Türk zırhının bulunduğunu, Resulullah'ın zati eşyaları arasında yer alan bu çadırın O'nun hayatında çok önemli bir yerinin olduğunu, Türk kültür ve medeniyetinde çok önemli bir yer tutan bu çadırın nasıl olup ta H.z.Peygamber (S.A.V.)'e kadar ulaştığı» (536) hususunda önemli ve bir o kadar da çarpıcı bilgiler vermektedir.

Allah Resulü'nün eline geçen bu Türk çadırının Türk yurtlarından Medine'ye kadar gelişi ile ilgili olarak yapılan rivayetler arasında, H.z.Peygamberin Arabistan sınırlarını aşan ticari seyahatleri sırasında Orta Asya'dan İpek Yolu vasıtasıyla gelen ve Ortadoğu'nun büyük ticaret merkezlerine kadar ulaşan Türk tüccarları H.z.Peygamber'le bizzat karşılaşmış ve bu karşılaşmada kurulan dostluklar sonucu H.z.Peygambere bu çadırın hediye edilmiş olabileceği de söz konusudur (537).

Bütün bu rivayetler henüz tam olarak isbatlanmış değildir. Ancak gerçek olan bir şey var ki, o da Allah Resulü'nün bu Türk çadırından çok hoşlanmış olması ve bunu bir çok özel günlerde kullanmış olmasıdır.

H.z.Peygamberin şahsi eşyaları arasında yer alan ve O'na Türkler tarafından hediye edilmiş olabileceği rivayet edilen bu Türk çadırı ile ilgili olarak merhum tarihçi İ.H.Danişmend, haklı olarak biraz daha ileri gitmekte ve milli gururumuzu okşayıcı yorumlarıyla bunu H.z.Peygamberin Türk milletine karşı duymuş olduğu yakın ilgi ve alakanın bir teveccühü olarak kabul etmekte ve şöyle demektedir;

"Bu teveccüh o kadar büyüktür ki, H.z.Peygamber bir Kadir gecesini içinde geçirmiş olduğu keçeden bir Türkmen çadırında iktifa çekilmiş ve bu suretle Türk kavmine verdiği ehemmiyeti göstermiştir." (538).

İbni Fadlan'ın vermiş olduğu rivayete göre ise «Bu çadırlara yurt, daha büyüklerine "hangah" da denilirdi. İçinde icabı halde 500-1000 kişi istirahat edebilir ve oturabilirdi.» (539).

H.z.Peygamber, kullanımı bu kadar rahat olan, bir insanın her türlü medeni ihtiyaçlarını görmeye yarayan bu Türk çadırını hem Hendek Harbi'nde hem Mekke'nin fethinde ve hem de bir Ramazan ayında onda iktifa çekilecek kadar çok sevmiştir.

Nitekim değerli Türk-İslam tarihçisi Prof.Dr.Z.Kitapçı, «H.z.Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı» adındaki büyük eserinde konuyla ilgili olarak, büyük hadis otoritelerinden İmam-ı Müslimin meşhur eseri olan Sahih-i Müslimin «Kitab-ı'es

(536) Kitapçı, Z; **H.z.Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı**, s.57.

(537) Kitapçı, Z; **a.g.e.**, s.58.

(538) Danişmend, İ.H; **Türklük ve Müslümanlık**, İstanbul, 1959, s.144.

(539) **İbni Fadlan Seyahatnamesi**, (Çev.R.Şeşen), İstanbul, 1957, s.37-55.

Sıyam-Oruç-bahsinde Ebu Said el-Hudariden» naklettiği bir hadisinden bahsetmekte ve bu hadisin metnini aynen vermektedir. Buna göre; «Said el-Hudari demiştir ki, Hz.Peygamber, Ramazan'ın ilk on gününde iktifa çekildi. Sonra ortasındaki on gününde keçeden mamul Türk çadırında iktifa buyurdu. Çadırın giriş kapısı yerinde bir hasır asılmış bulunuyordu. Ebu Said diyor ki, Hz.Peygamber bu hasırı eliyle aldı ve çadırın bir tarafına koydu. Sonra başını çıkartarak konuşmaya başladı. Mescidde bulunan cemaat da ona yaklaştı ve dinledi.»⁽⁵⁴⁰⁾.

Hız.Peygamberin Türkler hakkındaki fikrini ve dolayısı ile hadislerini değerlendiren Prof.Dr.Z.Kitapçı, meseleye çok daha objektif olarak yaklaşmakta ve bizim asıl üzerinde durduğumuz İpek Yolu ticareti ve bu İpek Yolu'nun iki toplum arasındaki münasebetlerin gelişmesi açısından ne denli önemli bir rol oynadığını vurgulamakta ve aynen şöyle demektedir;

«Hz.Peygamberin Türklerle ilgili hadislerine konu olan bu kadar ayrıntılı bilgilerin kaynağı O'nun Mekke'de yaşamış olması ve Mekke'nin de Uzakdoğu yani Orta Asya, Çin ve Hindistan'la olan ticari ilişkileri açısından yaklaşmak her halde en tatmin edici yol olsa gerektir.»⁽⁵⁴¹⁾. Mamafih O'na göre Arabistan ve dolayısıyla «Ortadoğu Orta çağlar boyunca doğuyu batıya ve buralardaki bir çok önemli siyaset, kültür ve ticaret merkezlerini büyük şehirlerini birbirine bağlayan ve çok hayati bir önemi haiz olan kara ve deniz yolları (İpek Yolu) orta doğuda düğümlenmekte idi. Bu yollar, asırlar boyunca bizim milli tarih ve kültürümüz açısından haklı olarak gurur duymamıza neden olabilecek bir çok özellikleri Orta Doğuya taşımada rol oynamıştır.»

Gerek Hız.Peygamberin hadislerine konu olması ve gerekse şahsi eşyaları arasında bir Türk çadırının ve zırhının bulunması, orta çağların devletler ve milletlerarası ilişkilerinin bugünkü gibi gayet canlı ve dinamik olduğunu göstermektedir. Yani bir büyük ilim adamımızın dediği gibi dünya o zaman da milletler arası münasebetlerin kurulması bakımından büyük değildi. Hız.Peygamber (S.A.V.) ile Türkler arasındaki münasebetler, yaşadıkları çağın gereği siyasi, sosyal ve ekonomik yönlerden diğer milletlerden belki de daha ileri olmuştur.

Hız.Peygamberin yıllar sonra risaleti, peygamber olarak Medine'de yeni İslam devletinin ilk temellerinin atılması, müslümanların süratle gelişmeleri ve Resulullah tarafından çevre hükümdarlara İslama davet mektuplarının gönderilmesi, İran kırsasının Hız.Peygambere ve İslama düşmanlığı, İran ve Bizansın bizzat Allah Resülü tarafından müslümanlara boy hedefi olarak gösterilmesi, Hız.Peygamberin gönlünde "Doğu Türklüğüne" karşı bir sempati uyandırmıştı.

Hız.Peygamber zamanındaki sosyal ve siyasi gelişmeler makul ölçülerle değerlendirildiğinde, İslamın devlet başkanının "Doğu Türklüğüne" karşı siyasi tutumu

⁽⁵⁴⁰⁾ Kitapçı, Z; **Hız.Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı**, s.59. Ayrıca hadisin metni, **İbn-i Sahih-i Müslim**, (Çev:A.Davudoğlu), İstanbul, 1977, C.VI., s.246.

⁽⁵⁴¹⁾ Kitapçı, Z; **a.g.e.**, s.64.

ve davranışlarında büyük bir basiret ve uzak görüşlülüğün hakim olduğu görülür. İslam Peygamberi, İranlıların aksine onların geleneksel bütün insanlığa, kollektif ticaretin artması, refah ve servetin gelişme ve yayılmasında adeta bir can ve kan damarı rolünü oynamıştır. ⁽⁵⁴²⁾.

d - Hz.Peygamberin Şahsi Eşyalarından Türk Zırhı

Hız.Peygamberin şahsi eşyaları arasında yer alan Türk çadırından başka, bu Türk çadırı gibi üzerinde durulması gereken diğer bir eşyası daha vardır ki, o da O'nun harplerde giymiş olduğu bir çok zırhları arasında yer alan «Türk Zırhı»dır ⁽⁵⁴³⁾.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre Hız.Peygamberin harplerde üzerine giydiği bir çok zırhı vardı. Bu zırhlarının sayıları hakkında değişik rivayetler olup, kaynaklarda umumiyetle bu zırhların sayılarının yediye ulaştığı bildirilmektedir ⁽⁵⁴⁴⁾. Bu zırhları ayrı ayrı isimlendirilmekte ve bunlardan birine de "es-Soğdiyye () denilmekte idi ⁽⁵⁴⁵⁾. Bu zırhın Hız.Peygamberin eline nasıl ve ne zaman geçmiş olabileceği hususunda bir takım rivayetlerin bulunduğu işaret edilmektedir. Buna göre «Hız.Peygamberin zırhları arasında bulunan ve "Soğdiyye" denilen bir zırhın Türk hakanlarından birine aid olmasa bile Türk aristokrat muhاریplerinden birine aid olduğu akla çok uygun bir ihtimal olarak gelmektedir. Bu zırh muhtemel Türklerle Sasaniler arasında çıkan harplerden birinde Farsların, onlardan da Arapların eline geçerek Medine'ye ve en sonunda da Hız.Peygamberin eline kadar ulaşmıştır. Nitekim O'na aradan uzun seneler geçtikten sonra bile hala "e-Soğdiyye" denilmesi bunun en kıymetli delillerindendir» ⁽⁵⁴⁶⁾ deilmekte ve Resulullah (A.V.S)'ın İran'ın hasımı olan Türklerle dost olmayı ve

⁽⁵⁴²⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.18.

⁽⁵⁴³⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.60.

⁽⁵⁴⁴⁾ İbni İshak; Siyer, (çev:S.Özel), İstanbul, 1988, s.383.

⁽⁵⁴⁵⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.60.

Soğdiana: Aşağı Türkistan'da geniş bir coğrafi bölgenin adıdır. Değerli tarihçi W.Barthold, Soğdiana'nın Türklerin egemenliğinde kalmış ve yüzyıllardır Türk hakimiyeti ile Türkleşmiş bir bölge olduğunu, Soğdluların Orhun abidelerinde Suğdak diye adlandırıldığını, Semerkant ile Buhara arasındaki Soğdak halkının Türk giyim ve geleneğini kabul ettiğini (Türkleştiğini) yazmaktadır. Barthold, W; Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara, 1975, s.51,53,54, 66,109.

Değerli Türk tarihçisi A.Sayılı ise, "Soğd'dan bahseden en eski tarihi vesikalar, eski İran kitabeleri olan Bisûtin ve Nakşi Rüstemdir, fakat bunlarda Soğd'un coğrafi vaziyeti ve sınırları tasrih edilmiyor. Daha sonra, Yunan yazıcıları da Soğd'un hudutlarını çizmiyorlarsa da bunların Soğdla kasteddikleri mıntıkların aşağı yukarı Seyhunla Ceyhun arası olduğu anlaşılıyor. Arapça ve diğer bir takım kaynaklarda Soğd ve Soğdluların yaşadıkları coğrafi yer olarak Aşağı Zerefsan üzerinde küçük bir bölge gösterilmektedir" demektedir. Sayılı, A; "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", Belleten, C.10, Ankara, 1946, s.115.krş. Welhausen, J; Arap Devleti ve Sükutu, Ankara, 1963, s.205.

Onbirinci asırda yaşamış olan Kaşgarlı Mahmud, Soğdluların Balasagun, Talas ve İsficab şehirlerine yerleşmiş olduklarını, fakat bu şehirler halkının Türkçe konuştuklarını söylemektedir.

Divan-ı Lügatü't-Türk, C.I., İstanbul, 1917, s.30. Ayrıca bkz. Eberhard, W; "Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", TM., C.VIII., s.145.

⁽⁵⁴⁶⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.61.

Arapların Türklerle dostane ilişkiler içinde bulunmasını istemiştir. Bu bir bakıma yeni kurulan İslam devletinin emniyet ve istikbali idi. Böylece İran iki kuvvetli kıskaç [Türk-Arap] kısıkaçı arasına alınmış olacak ve Sasani hükümdarlarının fazla kıpırdanmalarına meydan verilemeyecekti. Nitekim o devirde İranlılarla Araplar arasında İslam devlet başkanına endişelerini haklı çıkaracak olaylarda olmuştu. Ancak daha sonra bir yandan Gök Türklerin ve bir taraftan da Bizans'ın sıkıştırmalarıyla Hz.Peygamber'in mübarek mektubunu yırtarak Allah Resulüne küstahça hakaretlerde bulunan mağrur Sasanilerin hükümdarı Hüsrev Perviz (590-625) büyük bir yenildiye uğramış ve Bizans İmparatoru Herakle 624 yılında Sasanilerin başkenti Medain'e kadar ilerlemişti ⁽⁵⁴⁷⁾. Diğer taraftan büyük bir ordu ile harekete geçen Gök Türk Hakanlığının kudretli hükümdarı Tung Yabgu (619-630) İran'a girmiş, Rey ve İsfahanı ele geçirmiştir. Dikkat edilirse bütün bu gelişmeler müslümanların lehine sonuçlanmış ve Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın Rum Suresi'nde müslümanlara vaad ettiği, «Rumlar yenildiler. Yakın bir yerde onlar bu yenilgilerinden sonra bir kaç yıl içinde mutlaka galip geleceklerdir» müjdesi ile Kur'an'ın mucizesi ve tebşirâtı da gerçekleşmişti.

Arap toplumu ve Hz.Peygamber (S.A.V.)'in de bu toplumun bir ferdi olması münasebetiyle Türkler ve Türk yurtları hakkında elde etmiş oldukları bilgileri ve bu bilgiler sonucu onda oluşan olumlu kanaatlerin nasıl oluştuğunu ve buna İpek Yolu'nun etkisi üzerinde durduk. Özellikle Hz.Peygamber'in nübüvvetinden sonra Medine'de kurmuş olduğu İslam devletinin devlet başkanı sıfatıyla, bilhassa İslama ve Allah Resulüne amansız düşman İran'a ve daha sonra İslam dininin yayılmasını ve gelişmesini engelleyecek olan Bizans'a karşı alternatif bir güç dengesi olarak Türkleri müslümanların yanına çekmeye çalışması O'nun Türk milletine gösterdiği teveccühün bir nişanesidir.

Daha nübüvvetinin ilk günlerinde kendi kavmi tarafından yalanlanan, kendi akrabaları tarafından horlanan ve eğer peygamberlik davasından vazgeçmezse "Türk Yurtları"na kadar çekip gitmesi istenen ⁽⁵⁴⁸⁾ Allah Resulü elbette ki Türkler ve Türk Yurtları hakkında oldukça olumlu bilgilere sahipti. O biliyordu ki, puta tapanlar İslamı yok etmek için top yekün savaş açsalar da, Allah (c.c.)'in inayetiyle Türk milleti çok yakın bir gelecekte müslüman olacaklar ve onun dinini ebediyete kadar canları ve kanlarıyla savunacaklardı. Onun içindir ki, Hendek muharebesi esnasında Medine etrafına hendekler kazılırken, Bizans ve İran müslümanlara bizzat Allah Resulü tarafından boy hedefi olarak gösterilirken, "Türkler için, onlar size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız" demiştir.

Biz Arap Yarımadası ve dolayısıyla Arap toplumu için ticari ve ekonomik açıdan İpek Yolu'nun çok önemli bir yeri olduğunu biliyoruz. Bu yol adeta

⁽⁵⁴⁷⁾ Kramers, J.H; **İslam Medeniyet, Tarihinde Coğrafya ve Ticaret**, (çev:Ö.Rıza), İstanbul, 1934, s.31.

⁽⁵⁴⁸⁾ İbni Hişam; **es-Siretü'n-Nebeviyye**, (çev:İ.Hasan, N.Çağatay), Ankara, 1992, s.171.

Ortadoğu'nun can ve kan damarı mesabesinde idi. Hatta o kadar ki, Hz.Peygamberin nübüvvetinden çok daha önce, Arap tüccarlarının ticari faaliyetler için ticaret kervanlarının başında Asya steplerini geçerek Çin'e kadar gittikleri de bilinmektedir. Böyle olunca ortaçağda hem ticari ve hem de kültürel açıdan milletleri birbirine yaklaştıran İpek Yolu, hem Arapları ve hem de Türkleri sosyal ve ekonomik yönden etkilemiş, iki toplumun zaman zaman -aralarında binlerce kilometre mesafe olmasına rağmen- yaklaşımlarına neden olmuştur. Bu da ileride müşterek bir kültür ve medeniyetin temellerinin daha o zamanda atılmasına vesile teşkil etmiş olacaktır.

III-ARAPLARIN TÜRK YURTLARINI FETHİ SEBEPLERİ

A-ARAPLARI TÜRK YURTLARINA ÇEKEN EKONOMİK NEDENLER

a-Türk Yurtlarının İktisadi Yönden Zenginliği

Buraya kadar Arapların İpek Yolu ticaretine verdiği önem ve Hz.Peygamberin nübüvvetinden evvel Muhammed'ül-Emin olarak ticari münasebetleri sonucu Türkler ve Türk yurtları hakkında elde ettiği bilgiler üzerinde durmaya çalıştık.

Hatta ilk çağlardan itibaren ticari münasebetler dolayısıyla Türkler ve Türk yurtları hakkında bilgi sahibi olan Arap toplumu, daha İslamın ilk dönemlerinden itibaren Türklerle münasebetlerine çok büyük önem vermişler ve özellikle Hz.Peygamber tarafından Türklerin Ortadoğu ve Arap toplumu üzerinde etkili olacağı açık açık çeşitli vesilelerle vurgulanmıştır.

Hızla gelişen Arap İslam İmparatorluğu daha Hz.Ömer devrinde (634-644) sınırları İran'la Turan arasında yüzlerce yıldır geleneksel bir sınır olan Ceyhun nehrine kadar ulaşmıştı. Her ne kadar Hz.Ömer'in ileri görüşlülüğü ve büyük bir siyasi deha olması münasebetiyle Arap askerlerinin Ceyhun nehrini geçmesi yasaklanmış ise de, daha sonraları Hz.Osman devrinden itibaren Türk yurtlarına yönelik Arap akınlarının başladığını ve çok uzun yıllar da devam ettiğini görüyoruz.

Hızla gelişen Arap İslam İmparatorluğu daha Hz.Ömer devrinde (634-644) sınırları İran'la Turan arasında yüzlerce yıldır geleneksel bir sınır olan Ceyhun nehrine kadar ulaşmıştı. Her ne kadar Hz.Ömer'in ileri görüşlülüğü ve büyük bir siyasi deha olması münasebetiyle Arap askerlerinin Ceyhun nehrini geçmesi yasaklanmış ise de, daha sonraları Hz.Osman devrinden itibaren Türk yurtlarına yönelik Arap akınlarının başladığını ve çok uzun yıllar da devam ettiğini görüyoruz.

Hızla gelişen Arap İslam İmparatorluğu daha Hz.Ömer devrinde (634-644) sınırları İran'la Turan arasında yüzlerce yıldır geleneksel bir sınır olan Ceyhun nehrine kadar ulaşmıştı. Her ne kadar Hz.Ömer'in ileri görüşlülüğü ve büyük bir siyasi deha olması münasebetiyle Arap askerlerinin Ceyhun nehrini geçmesi yasaklanmış ise de, daha sonraları Hz.Osman devrinden itibaren Türk yurtlarına yönelik Arap akınlarının başladığını ve çok uzun yıllar da devam ettiğini görüyoruz.

Hızla gelişen Arap İslam İmparatorluğu daha Hz.Ömer devrinde (634-644) sınırları İran'la Turan arasında yüzlerce yıldır geleneksel bir sınır olan Ceyhun nehrine kadar ulaşmıştı. Her ne kadar Hz.Ömer'in ileri görüşlülüğü ve büyük bir siyasi deha olması münasebetiyle Arap askerlerinin Ceyhun nehrini geçmesi yasaklanmış ise de, daha sonraları Hz.Osman devrinden itibaren Türk yurtlarına yönelik Arap akınlarının başladığını ve çok uzun yıllar da devam ettiğini görüyoruz.

(549) Kitapçı, Z; **Yeni İslam Tarihi ve Türkler**, s.202.

aleyhine olarak süratle değişmiş ve artık Türk yurtları Arapların tecavüzkar akınlarıyla karşı karşıya kalmıştır.

Prof.Z.Kitapçı'nın da ifadesiyle "Türkistan'ın Baykent, Buhara, Semerkant gibi zengin ve müreffeh şehirleri bir kan ve ateş kasırgası içinde birbiri arkasından birer birer fethedilmiş ve Arap hakimiyeti bu bölgeye yerleşmiştir ⁽⁵⁵⁰⁾.

Bu büyük ve bir hayli de uzun süre devam eden fetihlerin gayesi gerçekten de İslam dinini Türk yurtlarında yaymak ve Allah'ın dinini bütün cihana yayarak onun evrensel bir din olmasını sağlamak mı idi? Yoksa Araplar bir takım sosyal, siyasi ve ekonomik olarak kendi ihtiyaçlarını gidermek için siyasi Arap hakimiyetinin sınırlarını imkan dahilinde genişletmek ve böylece de hem müslüman Arap toplumunun o gün içinde bulunduğu siyasi kargaşayı bir nevi yatıştırabilmek, içerdeki bir takım karışıklıkları ve siyasi kırılganlıkları unutturabilmek için dikkatleri dışarıya çekmek, aynı zamanda da ekonomik olarak Arap toplumunu daha varlıklı bir hale getirmekmiydi? veyahut da her türlü zevk ve eğlence ile hilafet saraylarında bin bir gece masallarını aratmayacak bir şekilde sefihat ve israfa düşmüş olan Emevi halifelerine yeni yeni gelir kaynaklarını temin etmeye yönelik bir hareket mi idi?⁽⁵⁵¹⁾. Bunun ortaya konulup etraflıca bir tahlilini yaparak konuyu elden geldiğince aydınlatmaya çalışacağız.

b - Türk Yurtlarının Ticari ve Ekonomik Özellikleri

Büyük yolların (İpek ve Hind Baharat Yolu) kavşağı ve bir çok din, dil, kültür ve medeniyetlerin binlerce yıl birbirleriyle mücadele ve karşılıklı olarak sürekli temas noktası olmuş olan Türk yurtları, bir çok milletlerin olduğu gibi müslüman Arapların da dikkatini çekmiştir.

Burada yüzlerce yıl çeşitli diller, dinler ve medeniyetler mütemadiyen birbirleriyle sürekli mücadele etmişler, fakat neticede burası bir Türk yurdu olarak kalmıştır. Hz.Peygamberin vefatından sonra, özellikle Hz.Ömer devrinden itibaren zaferden zafere koşan Arap orduları ilk defa olarak, bu bölgede durdurulmuşlar ve bir müddet için ilerledikten sonra, Türklerin inanılmaz karşı koymaları ve hücumları ile geri atılmışlardır ⁽⁵⁵²⁾.

Nitekim Gibb'in de ifade ettiği gibi "Araplar Türk Yurtlarını tamamıyla taht-ı inkıyada almak (yani fethetmek) için tam bir asır uğraştılar" ⁽⁵⁵³⁾.

Şimdi biz bir de madalyonun öbür yüzüne bakalım. Türk yurtlarına yönelik İslamı fetih hareketleri başladığında (VII.asır) bölgenin iktisadi ve sosyal refah durumu oldukça yüksekti. Türk yurtları diğer memleketlere nazaran iktisadi yönden zengin ve fevkalade müreffeh bir vaziyette idi. Bunun en önemli sebebi ise kuzey kürk yolu ve

⁽⁵⁵⁰⁾ Kitapçı, Z; "İlk Türk Arap Münasebetlerinin Ekonomik Anatomisi", s.4.

⁽⁵⁵¹⁾ Kitapçı, Z; a.g.m., s.4.

⁽⁵⁵²⁾ Daha geniş bilgi için bkz. Frye, R.N; Sayılı, A; a.g.m., s.97.

⁽⁵⁵³⁾ Gibb, H.A.R., a.g.e., s.11.

Hind Baharat Yolu ile birlikte İpek Yolu gibi üç büyük ticaret yolunun Türk yurtlarından geçmiş olması idi. Böylelikle tarihin ilk devirlerinden itibaren insanların bu yol üzerinden kuzeyden güneye, doğudan batıya yapmış oldukları ticari faaliyetleri sonucu bölgeyi iktisadi ve sosyal yönden kalkındırmış olmalarıydı. Ayrıca Türk yurtlarında çıkartılan ve o zamanın demir, altın, gümüş vs. bu madenleri diğer bir kısım ihraç malları ile birlikte (misk, deri, kağıt vb.) diğer komşu ve ortadoğu ülkelerine yapmış oldukları ihracatlarda oldukça önemli bir paya sahipti ⁽⁵⁵⁴⁾.

Gerçekte İslamiyetten önce bile Türk yurtlarında ticari münasebetlerde bulunan, İpek Yolunu takip ederek Çin'e kadar giden Arap kervanları ⁽⁵⁵⁵⁾ ve dolayısıyla kervan sahibi Arap tüccarları hem Çin'e gelirken hem de memleketlerine dönerken büyük ölçüde Türklerle meskûn bölgelerden yani Türk yurtlarından geçiyorlardı. Değerli bir tarihçimizin de işaret ettiği gibi, «haddizatında bu yolun çok büyük bir kısmı Asya Türk Hakanlığının kontrolü altında bulunan bölgelerden geçmekteydi. Buralardan geçen kervanlar Türk ülkelerinin zenginlikleri, iktisadi, ticari, dini, sosyal ve kültürel özelliklerini görüyorlar ve onlar hakkında geniş bilgiler elde ettikleri gibi, Orta Asya'da meydana gelen sosyal ve siyasi değişiklikler hakkında da bilgi sahibi oluyorlardı" ⁽⁵⁵⁶⁾. Şüphesiz bu bilgileri memleketlerine de aktaran tüccarlar bir nevi gelecekte Türk Yurtlarının Araplar tarafından fethinde önemli rol oynamışlardır.

Bundan başka İslam coğrafyacıları eserlerinde Türk Yurtları ile ilgili bir çok konular üzerinde durmuşlar, buraların ticari, dini, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgi vermişlerdir.

Ayrıca bu coğrafyacılar eserlerinde bölge halkının yaşayışları ile ilgili bilgiler de aktarmışlardır. Bununla birlikte İslam coğrafyacıları, diğer hususları da ihmal etmemişlerdir. Türk Yurtlarından ihraç edilen tekstil mamülleri, demir, silah, kılıç, altın, gümüş gibi daha bir çok madenleri yanı sıra, özellikle Semerkant, Buhara ve diğer Türk bölgelerinden Ortadoğuya gönderilen Türk köle ve cariyeleri, kıymetli taşlar, misk, deri, çeşitli giyim eşyaları, hayvansal besin ürünleri ile kağıt ve ipekli dokumalar gibi dış ticarete önemli ölçüde pazar bulan ve aranan ticaret malları hakkında da uzun uzadıya bilgi vermişlerdir ⁽⁵⁵⁷⁾.

Türk Yurtlarının bunca zenginliği elbetteki müslüman Arapların dikkatinden hiç bir zaman kaçmamıştır. Hatta bu durum, Arapları Türk yurtlarında fetih hareketlerine sürükleyen çok önemli bir faktör olarak da karşımıza çıkmaktadır.

⁽⁵⁵⁴⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.205.

⁽⁵⁵⁵⁾ Hamidullah, M; a.g.m., s.139-146.

⁽⁵⁵⁶⁾ Kitapçı, Z; Hz.Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, s.66.

⁽⁵⁵⁷⁾ Konuyla ilgili olarak R.Şeşen tarafından hazırlanan ve çok kıymetli bir eser olan "İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri" özellikle kıymete değer bir çalışmadır. Ayrıca bkz. Sayılı,A; a.g.m. s.99., Kurat,A.N; "Kuteybe b.Müslimin Harizm ve Semerkantı Zaptı", DTCFD. C.IV.. S.5, s.390. Kitapçı, Z; Yeni İslam Tarihi ve Türkistan, s.206.

H.z.Peygamberin Medine'de kurmuş olduğu küçük bir şehir devleti (City State) niteliğinde olan İslam Devleti, onun vefatından (632) çok kısa bir süre sonra sınırları oldukça genişlemiş ve büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Özellikle H.z. Ömer devrinde Arap İslam orduları tarafından üç büyük savaş (Kadisiye 636, Cebula 637, Nihavent 642) ile bin yıllık mağrur İran İmparatorluğu yerlebir edelirken, İslam İmparatorluğunun sınırları Ceyhun nehrine kadar dayanmış, hatta Ahmet b.Kays tarafından nehir geçilerek Türk yurtları alınmak istenmişse de bu, Halife Ömer tarafından kesin olarak engellenmişti⁽⁵⁵⁸⁾.

Arapların bölgeye ilk olarak çapul amacıyla girmeleri ⁽⁵⁵⁹⁾ 635 yıllarında olduğu ve muntazam olarak düzenlenen Türk Yurtlarına yönelik fetih hareketlerinin de ancak 705 yıllarında başladığı gözönüne alınacak olursa ⁽⁵⁶⁰⁾ aradan 50 yılı aşkın bir sürenin geçtiği görülür. Bu dönemde her ne kadar Arapların aynı zamanda bir çok mahalli meselelerin önemini kavramak ve onları yeniden ve çok daha realist bir şekilde değerlendirerek konunun üzerine eğilmek imkanını buldukları bu cümleden olmak üzere kendileri hakkında bir çok şeyler söylenen Türklerle daha yakın temas içine girmiş olmaları ve onların askerlik ruhu, şecaat, kahramanlık ve üstün meziyetleri olan bir millet olduklarını görmüş olmaları ⁽⁵⁶¹⁾ belirtilmekte ise de, aslında buralarda kaldıkları süre içerisinde, ta ilk çağlardan beri bölgenin iktisadi, ticari ve Sosyo-ekonomik yönden gelişmesinde önemli dercede rol oynayan "**Asya ticaret ve askeri ulaşım yolu**", bir diğer ifade ile "**İpek Yolu**" nun önemini anlamışlar ve bunun ele geçirilmesinin gerekli olduğunun farkına varmışlardır.

Bu durumu daha somut bir biçimde ele alınan tanınmış İslam Tarihçimiz Prof. Dr. Z. Kitapçı'nın satırlarından çıkarabiliriz: "H.z. Ömer devrinde girilen fetih hareketleri ile kendilerini bir anda Ceyhun nehri kıyısında bulan Müslüman Araplar, Asya ticaret yolunun bölgenin iktisadi kalkınmasında ve sosyal refahın artmasında ne kadar önemli bir fonksiyonu olduğunu müşahade etmişlerdir. Bu ana yolun güzergahında kurulan Baykent, Buhara, Semerkant gibi Aşağı Türkistan (Maveraün-nehir) in büyük şehirleri Arap fetihleri sırasında adeta göz kamaştırıcı bir servet ve zenginlik içinde yüzüyorlardı ⁽⁵⁶²⁾.

Gibb'in de dediği gibi "gerçekte Arapların Maveraün-Nehr (yani Aşağı Türkistan) havalisine dair malumatları, Orta Asya'nın bu zengin arazisinin Arap memalike ilhakı için gayet yeterli idi ⁽⁵⁶³⁾.

⁽⁵⁵⁸⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.225

⁽⁵⁵⁹⁾ Barthold, W; *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.198.

⁽⁵⁶⁰⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.225

⁽⁵⁶¹⁾ Kitapçı, Z; *et-Türk fi Müllefati'l-Cahız*, s.84,85.

⁽⁵⁶²⁾ Kitapçı, Z; *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*, s.226.

⁽⁵⁶³⁾ Gibb, H.A.R; a.g.e., s.26.

Türk-Arap mücadele ve savaşları hakkında tarihçilerin yazdıklarına dikkatli, kısa bir bakış bile Arapların Türk Yurtlarına bölgenin zenginliği ve İpek Yolunun ele geçirilmesi için yaptıkları gerçeğini ortaya koymaktadır.

Gerçekte o sırada Arapların asıl amacının islamiyeti yaymak değil, yağma ve çapul olduğu yerli ve yabancı bir çok tarihçi tarafından kabul edilmektedir ⁽⁵⁶⁴⁾. Değil daha sonraki devirlerde, İslami fetih hareketlerinin ilk başladığı dönemlerde bile sosyo-ekonomik faktörlerin önemli derecede rol oynadığı bilinmektedir.

Fetihlere katılarak harbeden askerlerin gerek kendilerine bizzat tahsis edilen yüksek maaşları veya savaşlar sonunda ellerine geçen büyük ganimetleri dolayısıyla kısa zamanda durumlarının düzeldiği ve zenginleştikleri görülmüyordu. Bu durum bir anda çölde fakru zaruret içerisinde yaşayan bedevi Arap kabileleri için bir kurtuluş yolu olarak gözükmüş ve Arap kabileleri çeşitli cephelerde savaşmak için, hatta hatta Hz. Ömer devrinde Medine'ye akın akın kabileler halinde gelmeye başlamışlardır. Daha sonraları özellikle Emeviler devrinden itibaren Arap yarımadasının dışına göç halini almış olan bu durum, L. Ceateni'nin de ifadesiyle tarihte ilk defa Sami ırkının göçü oluyordu ⁽⁵⁶⁵⁾.

Emeviler devrinde Aşağı Türkistan'ın Fethiyle görevlendirilmiş olan Kuteybe b. Müslim (öl.714) Türkistan'ın Buhara, Baykent, Semerkant gibi daha bir çok büyük şehirlerine önemli ölçüde kolonize maksadıyla Arap ailelerini yerleştirmiştir. Özellikle Buhara ve Semerkant'a yerleştirilen bu kabil muhacir Arap aileleri o kadar çoktu ki, Kutaybe b. Müslim buralara yerleştirdiği Arap nüfusu ve kerafetine dayanarak birçok büyük ve müreffeh Türk şehirlerini fethettiği gibi, Arap siyasi hakimiyetinin bölgeye yerleşmesinde önemli ölçüde muaffakat da olmuştur ⁽⁵⁶⁶⁾.

İslam Tarihinin ilk klasiklerinden olan ve Mesudi gibi büyük bir İslam tarihçisinin "en güzel kitap" olarak vasıflandırdığı ⁽⁵⁶⁷⁾. Belazurinin Fütuhul-Buldan adındaki kıymetli eserinden naklen bize konuyla ilgili çok değerli bilgiler aktaran Z. Kitapçı, onun, "Arapların geçim sıkıntısı, yokluk ve mahrumiyetler içinde sürdürdükleri hayat mücadelesi nedeniyle komşu ülkeleri fethetmeye zorlandıkları ve bu ülkelere çok büyük sayıda yerleştikleri "hakkında Sarih ifadelerin bulunduğunu bildirmektedir ⁽⁵⁶⁸⁾.

Ayrıca İslam tarihinin değerli yazarlarından olan H.İ.Hasan "İslam Tarihi" adlı kıymetli eserinde konumuzla ilgili olarak büyük Arap Şairi Ebi Temmam'ın Hamase adındaki divanında yer alan bir beytinde onun aynen şöyle dediğini aktarmaktadır:

"Sen Sadece Firdevs Cennetine kavuşmak için bu uzak diyarlara göç etmedin.

⁽⁵⁶⁴⁾ Gibb, H.A.R; a.g.e., s.14-15, Barthold, W; a.g.e., s.198. Kitapçı, Z; a.g.m. s.18.

⁽⁵⁶⁵⁾ Caetano, L; a.g.e., C.10, s.159-160.

⁽⁵⁶⁶⁾ Kitapçı, Z; "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buharada İslamiyetin Yayılışı", Milli Kültür, I, s.1-2, Ankara, 1977.

⁽⁵⁶⁷⁾ Barthold, W; a.g.e., s.6.

⁽⁵⁶⁸⁾ el-Belazuri, Fütuh, III, s.507'den naklen Kitapçı, Z; a.g.e., s.233, Bünyadov, Z; a.g.e., s.19,20.

Öyle zannediyorum ki seni bu harplere Sevk eden ekmek ve hurma ihtiyacı, geçim sıkıntısından başka bir şey değildir." ⁽⁵⁶⁹⁾.

Türk Yurtlarındaki Arap komutanlar Aşağı Türkistan bölgesinin en ileri noktasına kadar uzanmanın kendileri için gerekli olduğunu düşünmüşlerdi. Bu bölgeler, devam eden akınlar, çarpışmalar ve sıkıntılara sık sık sahne olmuştur. Bu dönem şairlerinden biri, bu beldelerin dağılıp, heba olan servetinden, kuru çöl haline gelen topraklarından bahsedip onları canlı bir şekilde anlatarak şunları söylemektedir:

"Kutuybe hergün sefer ve baskın tertipleyip mala mal katıyor. Kuteybe (Bahili) öyle bir tac giydi ki, daha önce siyah olan saçları ağarıncaaya kadar onu çıkarmadı. Ordularla Soğd (Türk) ülkesini fethetti. Soğd (Türk Yurtlarını) çıplak ve yoksul bıraktı. Çocuk babasını kaybettiği için ağlıyor, elemli baba da çocuğu için." ⁽⁵⁷⁰⁾.

Haddizatında bir kısım İslam tarihi yazarlarının büyük bir vuzuhla üzerinde durdukları ve savunmaya çalıştıkları cihad ruhu ve gayret-i diniye aşkı ise öyle tahmin ediyoruz ki, müslüman Arap askerlerini cihada sevk eden esas unsurlardan başlıca faktör olmakta oldukça uzak olsa gerekti. Cihad ve yapılan gazalar sonucunda elde edilen ganimetlerin Sefere katılan mücahidler arasında bölüştürülmüş olması, islam ordusuna katılarak savaşlarda bulunmanın en cazip taraflarından birini teşkil ediyordu ⁽⁵⁷¹⁾.

Bütün bu nedenlerdendir ki , Orta Asya'daki Türk yurtlarını fetihleri esnasında Aşağı Türkistan halkını Araplara "**Çapulcu**" gözüyle baktıklarını yazan H.A.R. Gibb ⁽⁵⁷²⁾. Bu fetihlerin başlangıçta din uğruna icra edilmiş savaşlar sayılmasını "**hata**" olarak nitelemektedir. Yabancı ilim adamlarının vaktiyle yazmış oldukları bu fikirler, artık kendi araştırmacılarımız ve ilim adamlarımız tarafından da kabul edilmektedir. A.Nimet Kurat ve Z.Kitapçı gerçektende islâm tarihinin bu yönüyle ilgili görüşlerini sağlam temel kaynaklara dayanarak ortaya koymaktadırlar. Özellikle Prof.Dr.Z.Kitapçı, "**Arapların Türk Yurtlarına fetihlerinde sosyo ekonomik sebeplerin, gayret-i diniyyeden her zaman önde geldiğini ve tercih edildiğini, bunu onları zafere ulaştıran, başarıya götüren önemli ve çok yüksek moral güçlerinden, manevi silahlarından biri olduğunu**" açıkça ifade etmektedir ⁽⁵⁷³⁾.

Doğuda ilerleyen Arap ordularının, savaşçı bir kavim olan Türk yurtlarını istilas ve onları kendi hakimiyetleri altına almak istemeleri Arapları oldukça büyük güçlüklerle soktu. Bu durumu tanınmış tarihçimiz Köprülü şöyle ifade etmektedir:

"M.S. 8. y.yılda "**Doğu Tu-kie**" leri hemen hemen eski Türk Birliğini geri getirmeye muktedir gibi göründüler, lakin o esnada yeni ve alemşümül bir din

⁽⁵⁶⁹⁾ H.İbrahim Hasan; **İslam Tarihi**, C.I, s.331.

⁽⁵⁷⁰⁾ H.İbrahim Hasan; **a.g.e.**, C.I., s.384.

⁽⁵⁷¹⁾ Levis, B; **Siyaset ve Savaş**, (Maxim Rodinson, Batıyı Büyüleyen İslam, İstanbul, 1983, içinde ek).

⁽⁵⁷²⁾ Gibb, H.A.R.; **a.g.e.**, s.49 vd.

⁽⁵⁷³⁾ Kitapçı, Z; "**İlk Türk Arap Münasebetlerinin ...**", s.18.

yaymakta olan Arap orduları" Kuteyben'in kumandası altında «Maveraü'n-Nehr (Aşağı Türkistan)'e girmişlerdi. Türkler, islâm istilasına karşı uzun müddet mukavemet ettiler, fakat yeni din bazen kan ve demirle, bazen barışçı bir politika yoluyla devamlı olarak ilerliyor, Sasani saltanatını temelinden yıktıktan sonra sahasını doğuya doğru daima genişletiyordu "... Türk alemi o sırada karşı karşıya bulunduğu büyük iç karışıklıklara rağmen arasına islâmi Fatihlere karşı epey başarılar elde ettiler ve Arap ordularına çok ağır darbelerde indiriyorlardı. Hatta M.S. 712 'de bir Türk ordusu Sogda girerek isyan halindeki yerli ahaliye büyük yardımda bulunmuş ve Arapların elinde Semerkant 'tan başka hiçbir şehir bırakmamıştır. Türkes (Türgiş) Reislerinden "Sulu Han" oldukça kuvvetli bir devlet teşkil ederek Arapları "Sogd" (yani Aşağı Türkistan bölgesinde) kıtasında rahat bırakmadı. Emeviler zamanında Aşağı Türkistan'ın şüpheli durumu uzun müddet devam etti. Emevilerin zalim ve Şövanist bencil siyasetçi uygulamaları sebebiyle Aşağı Türkistan da İslâmlaşma gecikti. Araplarla Türkler arasındaki mücadeleler uzun süre devam etti...» (574). Araplar, Batı Gök Türk Hakanlığına tâbi (Türgeş) Hakanı Sulu'nun inatçı mücadelelerinden o kadar bizar olmuşlardı ki, ona "Ebu'l-Muzahim" (süsen öküz) lakabını takarak duygularını bu şekilde ifade ettiklerini A.Kadir İnan "Makaleler ve incelemeler" adlı eserinde belirtmektedir (575).

B- İPEK YOLU ÜZERİNDE YER ALAN AŞAĞI TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VE TİCARİ ÖNEMİ

a. Baykent :

Ceyhun nehri ile Buhara arasında, buharaya bir merhale (6 km) mesafede bulunan Baykent kuruluşu itibari ile Buharadan çok daha eski olduğu rivayet edilmektedir. Tarihi "**ipek yolu**" üzerinde yer alması ona, zengin aristokrasinin, yani Çin ve diğer memleketlerle yapılan kervan ticareti yapma imkanı sağladığı ve bunun neticesi olarak ta zenginleşmiş olan tüccarlarının hususi bir mevkie sahip oldukları anlaşıyor (576).

İslâmi kaynaklarda "**Medinetü't-ticaret (Ticaret şehri)**" olduğu rivayet edilen Baykent, (577) islâm coğrafyacıları tarafından büyük ve mağmur bir şehir olarak kaydedilmiştir.

Türk yurtlarını bir ateş ve kan deryası içinde bırakan ve ilk etapta Aşağı Türkistan'ın zenginliği ile ün salmış bu görkemli şehirlerini eline geçirmeye çalışan Arapların netice itibari ile esas amaçları incelendiğinde, sosyo ekonomik nedemlerin

(574) Köprülü, F; **Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1923, s.62-67, Köprülü, M,F; **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1980, s.83-84.

(575) İnan, A.Kadir; **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, 1968, s.463.

(576) Kitapçı, Z; **Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve ...**, s.111.

(577) Barthold, W; **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s.196.

dini amaçlarla "Cihad" yapmaktan daha ağır bastığı, gerçekten o sırada arapların asıl amacının islâmiyeti yaymak değil, yağma ve çapul olduğu yerli ve yabancı slâm tarihi uzmanlarınca da kabul edilmektedir (⁵⁷⁸).

Meselâ Kuteybe b. Müslimin, 706 yılında Baykenti ele geçirdiği zaman Araplar bu büyük ticaret şehrinin zenginliği ve mağmurluğu karşısında şaşırıp kalmışlardır. Buradan elden edilen servet ve zenginliğin hat ve hesabı olmadığı gibi, daha ilk etapta bölge halkının bir çoğunu da esir olarak almışlardır (⁵⁷⁹). Taberinin konu ile ilgili rivayetlerini bize aktaran tanınmış islâm tarihçimiz Prof.Dr. Z.Kitapçı'nın satırları aynen şöyle: «O kadar ki, "Araplar bütün Horasa'nı feth ettikleri zaman bile ellerine sadece bu bir tek şehirde elde ettikleri kadar ganimet geçmemiştir.» (⁵⁸⁰).

Diğer taraftan Baykent bir ticaret ve tüccarlar şehri olması yanında, ayrıca bir sanayii ve endüstri şehri olarakta bilinmektedir. Öyle ki zamanın tekamülüne uygun harp silah ve techizatının büyük bir kısmı burada üretilmekte (⁵⁸¹) ve buradan bölgenin diğer şehirlerine şevk edilmekte idi. Narşahinin Baykent'e Arap hücumları olduğu sırada bize aktarılan bir rivayetinde, "Arapları Baykent'de büyük miktarda silah buldukları rivayetine bakılırsa, oranın halkının Maveraü'n-nehr (yani Aşağı Türkistan) halkına silah sevkiyatı yapıyığı anlaşılmaktadır." (⁵⁸²).

Kutaybe b. Müslimin (706) yılında şehri yeniden ve çok kanlı bir şekilde ele geçirmesinden sonra yaptığı ilk iş fazla vakit kaybetmeden şehrin Arap aileleri tarafından kolonize edilmesi olmuştur. Öyle ki, daha önceleri Merv'e (⁵⁸³). "Basra ve Küfe'den ellibin aile celbedilerek buralara yerleştirilmiştir. Bunlar bu suretle kolonize edilmeye çalışılmıştır. Kuteybe'nin Bunları bu suretle yerleştirmesinde iki gaye gözetilmiştir: Biri elde edilen fütühatı emniyet altına almak, diğeri müstakbel tevessülerine lazım olan kuvveti tedarik eylemek."(⁵⁸⁴). Bu bakımdan Araplar Baykenti ele geçirmekle sadece zengin ve müreffeh bir şehrin servet ve zenginliklerinden yeterinden fazla yararlanmakla kalmamışlar aynı zamanda bütün bu iktisadi ve endüstri imkanlarınada sahip olmuşlardır. Öyle ki Araplar bundan sonraki fetih hareketlerinde askeri birlikleri harp malzemesi ve techizatı bakımından donatmak(⁵⁸⁵) ve aynı zamanda yapmış oldukları fütühatlarını emniyet altına almak ve gelecekte bölgede yapacakları fetihler için lazım olan askeri kuvveti de tedarik etmek açısından hiçbir sıkıntıları olmayacaktı. Tarihçilerin de belirttiği gibi, "Zira, Baykent'in gelişmiş endüstrisi, Araplar için bir harp sanayii haline geliverecekti" (⁵⁸⁶).

(⁵⁷⁸) Barthold, W; a.g.e., s.197. Kitapçı, Z; Yeni İslam Tarihi ve ..., s.245.

(⁵⁷⁹) Gibb, H.A.R.; a.g.e., s.14-15.

(⁵⁸⁰) Kitapçı, Z; a.g.m., s.6.

(⁵⁸¹) Kitapçı, Z; a.g.m., s.6.

(⁵⁸²) Kitapçı, Z; a.g.m., s.7.

(⁵⁸³) Barthold, W; a.g.e., s.196.

(⁵⁸⁴) Kitapçı, Z; Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler, s.111.

(⁵⁸⁵) Gibb, H.A.R; a.g.e., s.16.

(⁵⁸⁶) Kitapçı, Z; a.g.m., s.7.

Hatdizatında Baykent'in bu şekilde Araplar tarafından kolonize edilmesi ve daha sonra Kuteybe b. Müslim'in Baykent'de giriştiği bir takım İslamlaştırma faaliyetleri -ki bunlar arasında Budist heykellerinin yakılıp yıkılması, bir Cuma Camiinin inşası ve İslâmi müesseselerden Ribatların kurulması-bölgede İslâmiyetin köklü bir şekilde yerleşmesine ve Türk yurtlarında İslâmiyetin kısa bir sürede yayılmasına neden olmuştur.

İslâmiyetin bir ilâhi fırtına olarak estiği Orta Asya Bozkırlarında, daha sonraları, değil orta Asya'nın, Anadolu'nun bile Türkleşip İslâmlaşmasında Aşağı Türkistan Türklüğünün büyük hizmet ve gayretleri görülmüştür. Tarihçilerin de dediği gibi "**Horasanlı Erenler**" olarak Tarih ve Edebiyatımıza geçen böylesine İslâma sevdalı kişiler ⁽⁵⁸⁷⁾ işte bu Türk Yurtlarından Anadolu'ya akın akın gelmişlerdir.

Orta Asya'nın siyasi ve coğrafi açıdan bir parçası olan Aşağı Türkistan'ın bu eşsiz zenginliğe ve güzelliğe sahip şehirlerinde kurulan dini Ribatlar daha sonra Anadolu'da tekke ve dergah şeklini almış ve Anadolu'nun İslâmlaşip Türkleşmesinde kutsal birer ocak ve ateşli birer merkez olmuşlardır.⁽⁵⁸⁸⁾

Ribatların bölge halkının hayır ve hasenata düşkünlüğü, Allah yolunda mallarını, varidatlarını sarfetmede nedenli üstün bir mevkiye sahip olduklarını çok sitayişkâr ifadeler kullanarak beyan eden İstahri'nin bu eşsiz ve güzel ifadeleri İslam Tarihçileri tarafından şu şekilde aktarmaktadır: "İslâm ülkelerindeki servet ve mal sahiplerinin çoğu, paralarını sefahete yani içki, kumar gibi Allah'ın razı olmayacağı daha bir çok kötü şeyler için sarfetmede adeta birbirleri ile yarış etmektedirler. Ancak bu zenginliklerden pek azı bunun aksini yaparlar. Paralarını hayır ve hasenada sarfederler. Halbuki, Maveraün-nehr'de (Aşağı Türkistan) durumu böyle değildir. Buralardaki, zenginlerin büyük bir kısmı onların tam aksine mallarını Allah yolunda harcarlar, Ribatlar, yol ve köprüler yaparlar, din uğrunda cihadı teşvik ederler. Ancak onlardan çok az bir kimse servetlerini eğlence ve sefahate harcamaktadırlar. Buralarda, hiçbir şehir, kasaba, su kaynağı, sebil, önemli geçitler, hatta hiç bir köy yoktur ki, orada yolcu ve misafirlerin istirahatlerini temin etmek için mutlaka bir ribat vardır. Bilindiği gibi Aşağı Türkistan'da, bu şekilde hizmet gören ribatların sayıları 10.000 kadardı. İhtiyaç sahipleri, ribatlarda dilediği sürece kalırlar, onların iâşe ve ibateleri temin edildiği gibi hayvanlarında bakımı yapılmaktadır." ⁽⁵⁸⁹⁾.

İşte Baykent'in bu şekilde islâmi açıdan kolonize edilmesi ve birçok dini müesseselerin yapılması sonucunda, bölge halkı arasında islâm dininin süratle yayılması ve Türk yurtlarının islâmlaşmasında büyük rol oynadığı kaçınılmaz bir gerçektir.

⁽⁵⁸⁷⁾ Kitapçı, Z; a.g.m., s.7.

⁽⁵⁸⁸⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.116.

⁽⁵⁸⁹⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.117.

b - Buhara

Gerçekten de Türk yurtlarının en zengin ve müreffeh şehirlerinden biri olan Buhara, doğuyu batıya, güneyi kuzeye bağlayan Asya'nın üç büyük ticaret yolları olan İpek yolu, Kürk yolu ve Hint Baharat yolunun kavşağında kurulmuş, nüfus bakımından bölgenin en kalabalık şehri olup⁽⁵⁹⁰⁾ ilk çağlardan beri her yönü ile Orta Asya'nın ticaret ve sanayii merkezi mahiyetinde idi. Avrupalı müsteşriklerin "Asya'nın göbeği" olarak tarif ettikleri Buhara ⁽⁵⁹¹⁾ bir ilim ve kültür merkezi olarak da hemen her devirde kendinden söz ettirmiştir.

Buhara kelimesi üzerinde genişçe açıklamalarda bulunan değerli islâm tarihçimiz Prof. Z. Kitapçı, "ismin Budist literatüründe ilim ve irfan merkezi manasına gelen "Buhara" veya Sanskritçe buna yakın "**Medrese**" veya Manastır demek olan "Vihar" kelimesinden geldiği ve burada bu şehrin evvelce Budizmin köklü bir merkezi olduğundan dolayı buraya "Buhara" denildiğini söylemekte ve çeşitli temel kaynakların konuyla ilgili rivayetlerini de aktarmaktadır ⁽⁵⁹²⁾.

Konuyla ilgili olarak diğer büyük tarihçilerimizin görüşleri de aşağı yukarı aynı minval üzeridir. Meselâ Prof.O. Turan Aşağı Türkistan'da islâmın yayılışından sonra kurulan medreselerin temelde, daha önce buralarda var olan ve Budizmin ilim müesseseleri olan Vihara'ları takliden kurulmuş olduğunu ve hatta Buhara ismininde buradan geçmiş olabileceğini vurgulamaktadır⁽⁵⁹³⁾.

Buhara ilk kurulduğu devirlerden itibaren bölgenin ilim ve kültür merkezi olduğu gibi, Orta Asya'yı diğer büyük merkezlere bağlayan üç büyük ticaret yolu (Kürk yolu, Hind Baharat yolu, İpek yolu)'nun kavşağında kurulmuş olması münasebetiyle de Aşağı Türkistan'ının en zengin şehirlerinden birisi idi.

Ünlü rus tarihçi W.Barthold, "Moğol istilasına kadar Türkistan" adlı meşhur eserinde Buhara'nın zenginliği ve Buhara'da yaşayan halkın refahı eski devirlerde burada kurulan ticaret pazarları ile ilgili olarak özetle şunları söylemektedir:"Eski devirlerde burada her yıl sonbahar bitiminde on gün süren bir pazar kurulurdu; Burada satılan mallar, sonradan satıcının hilesi ispatlansa bile, geri alınmamak şartı ile satılırdı. Bu pazara, Aşağı Türkistan'ın çeşitli bölgelerinden, hatta Fergana ve Şaş'tan gelen tüccarlarla dolardı; Bu pazarlar ticaretle meşgul olan halkın refah kaynağı idi."⁽⁵⁹⁴⁾.

Narşahin'in Buhara tüccarlarını "**Melikler**" arasında zikvettiğini belirten Borthold, ayrıca Narşahi'den aktardığı diğer bir rivayette ise, "Buhara tüccarları geniş

⁽⁵⁹⁰⁾ Barthold, W; a.g.e., s.105,117,196 vd.

⁽⁵⁹¹⁾ Gibb, H.A.R; a.g.e., s.31.

⁽⁵⁹²⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.119.

⁽⁵⁹³⁾ Turan, O; "Türkler ve İslamiyet", DTCFD, C.IV, S.IV, s.161, Togan, Z.V; **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1981, s.81.

⁽⁵⁹⁴⁾ Barthold, W; a.g.e., s.104.

araziye sahip oldukları halde şatolarda oturuyorlar ve mevkileri Dihkan'larınkinden pek az farklı idi." diyor⁽⁵⁹⁵⁾.

Buhara'nın zenginliği ve bölgenin güzelliği ile olarak islâm coğrafçılarının verdikleri bilgileri bize aktaran Prof.Z.Kitapçı ise özetle şöyle demektedir:

"Buhar'da bölgenin diğer şehirleri gibi gerçekten zengin ve güzel bir şehirdir. İslâm coğrafyacıları, şehrin güzelliği, bolluğu, halkının hayır ve hasenata çok düşkün kimseler olduğunu özellikle kaydetmektedirler. İslâmi kaynaklarda uydurma dahi olsa Buhara hakkında birçok hadis zikredilmektedir. Fevkalade güzel ve etrafı bağlık, bahçelik olan bu şehirde, bol miktarda yetişen meyveler civar ülkelere hatta Merv'e kadar sevkedilmektedir."⁽⁵⁹⁶⁾ "İslâm coğrafyacıları bu şehrin güzelliği, bolluğu hakkında pek ilginç rivayetlerde bulunmuşlardır. İstahari derki; "İslâm ülkelerinde umimi manzarası Buhara kadar güzel olan bir başka şehir ne gördüm ve ne de işittim."⁽⁵⁹⁷⁾.

Arapların cebren zaptedeceği Orta Asya'nın en önemli ticari ve müreffeh şehirlerinden biri olan bu şehirde ele geçirilen hadsiz ve hasapsız ganimetler, daha sonraki Arap yağmalarına tükenmez zemin teşkil etmiştir⁽⁵⁹⁸⁾.

Buhara'nın diğer önemli ve bir o kadar da meşhur özelliği, bu şehrin kendine has bir takım ticari manada ihraç mallarının bulunması idi bunların başında ise "**Kan terleyen atlar veya ilâhi atlar**" olarak geçen bu atlardan sonra ikinci derecede meşhur olan bir Zevn-i Buhara'dır. Bu hayvan Buhara'nın ismini diğer İslâm şehirlerinde bile meşhur etmiştir. Bir rivayete göre Abdullah b. Tahir isminde biri adamlarına şu mealde bir emirname göndermiştir: "**Bir zevn-i Buhara'yı nerede bulursanız hemen satın alınız. Bize sormaya lüzum yoktur**"⁽⁵⁹⁹⁾.

Araplar tarafından M. 708 yılında fethedilen Buhara defalarca yağmalanmış ve her defasında da çok büyük miktarlara varan servet ve esirler alarak geri dönmüşlerdir. Mesela Kuteybe'nin dördüncü ve sondefa yapmış olduğu seferinde Buhara'dan tam 50.000 kişi esir olarak alınmış ve Merv'e dönülmüştür⁽⁶⁰⁰⁾. Eğer bu rivayetler doğru ise maddi yönden olduğu gibi insan gücü olarak da Arap askeri gücü Türk Yurtlarından elde edilen esirlerle takviye ediliyordu.

Buhara'nın fethi ile yağmalanan şehirden elde edilen mallar Arap istilacıları tatmin etmemiş, şehrin zenginliği sadece Arap ordusu değil Arap halkını dahi beslemiştir. Buhara'nın fethi ile yapılan barış anlaşması sonucu Buhara halkı her yıl

⁽⁵⁹⁵⁾ Barthold, W; a.g.e., s.196.

⁽⁵⁹⁶⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.122.

⁽⁵⁹⁷⁾ Kitapçı, Z; **Yeni İslam Tarihi ve Türkistan**, s.246.

⁽⁵⁹⁸⁾ Gibb, H.A.R; a.g.e., s.29.

⁽⁵⁹⁹⁾ al-Sealbi; **Letaifü'l-Maarif**, s.218'den naklen Z.Kitapçı, a.g.e., s.247.

⁽⁶⁰⁰⁾ Kitapçı, Z; a.g.m., s.7.

halifeye 200.000 dirhem ve Kuteybe'ye 10.000 dirhem vergi vermeye mecbur edilmişti⁽⁶⁰¹⁾.

Zengin Türk yurtlarını "**Halifelerin çiftliği**"⁽⁶⁰²⁾ olarak gören Arap komutanları, birliklerini savaşa teşvik etmek istediği zaman onlara, "**Arapların dihkaları**"^(*) diye hitap ediyordu⁽⁶⁰³⁾.

Buhara'nın fethedilmesi ile birlikte buranın süratle Araplar tarafından kolonize edilmesi olayını da gündeme getirmiş ve artık Kuteybe 6. Müslim Buhara'yı fethetmekle kalmayacak, çeşitli Arap kabilelerinin de Buhara'ya getirerek buralara yerleştirecektir. Bu da müslüman Araplara Buhara'larının evlerinin yarısı ile birlikte bağ ve bahçeler vermekle kalmamış Arap askerlerinin hayvanlarının yemlerine varıncaya kadar temin edilmiş hatta onlara yakacak odun dahi yerli halk tarafından verilmiştir.

Bu durumu müslüman Arapları gelecekte bölgeye göç etmesiyle birlikte ele alıp değerlendiren tarihçiler şu yargıya varmaktadırlar: "Sadece bir şehir halkına yüklenen bu ağır şartlar en objektif kriterlerle dahi incelendiğinde bunların hepsinin gerek Arap askerlerinin gerekse çok yakın bir gelecekte göç edecek Arap halkının sosyo ekonomik problemlerine en kısa yoldan bir çözüm amacıyla olduğu görülür."⁽⁶⁰⁴⁾

c. Semerkant:

Zereşan ırmağının kuzey kıyısında, ⁽⁶⁰⁵⁾ Coğrafi mevkii ve Hindistan'dan (Belh yöresinden), İran'dan (Meru üzerinden) ve Türk egemenliği altındaki bölgelerden gelen ticaret yollarının güzergahi üzerinde kurulan ⁽⁶⁰⁶⁾ **Semrkant** Orta çağlarda müslüman arapların bölgeyi istilası zamanında 2250 yıllık bir geçmişe sahipti⁽⁶⁰⁷⁾.

Şehrin bir kısmının kuruluşunda her ne kadar Büyük **İskender**'n emeğinin geçtiği iddia edilmekteyse de ⁽⁶⁰⁸⁾ **İskender** zamanında **Türkistan**'ı idare eden hakim kavimin Türkler olduğu bilinmektedir. Hatta **İskender**'e karşı **Semerkand**'ı müdafaa eden Türk hükümdarlarının ismi; "**Khutlancin**" idi ⁽⁶⁰⁹⁾. Bundan da anlaşılan Semerkand'ın kuruluşu **Makedonyalı** İskender'den daha önceye dayanmaktadır. Biz bundan kentin siyasi ve nüfuz olarak her devirde Türklerin hakimiyeti altında kaldığı gerçeğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

⁽⁶⁰¹⁾ Kitapçı, Z; a.g.m., s.7.

⁽⁶⁰²⁾ Barthold, W; a.g.e., s.203.

^(*) Dihkan: Aşağı **Türkistan**'da elit tabaka statüsünde olup, özellikle toprak sahipleri zengin aristokrat kesim. Tüccar sınıfındaki önde gelenlerinden büyük bir kısmı şatolarda ve geniş çiftliklerde yaşarlardı. Y.B.

⁽⁶⁰³⁾ Barthold, W; a.g.e., s.198.

⁽⁶⁰⁴⁾ Kitapçı, Z; a.g.m., s.8.

⁽⁶⁰⁵⁾ Kitapçı, Z; **Türkistan'da İslamiyetin Yayılışı ve...**, s.155.

⁽⁶⁰⁶⁾ Borthold, W; a.g.e., s.88.

⁽⁶⁰⁷⁾ Borthold, W; a.g.e., s.88.

⁽⁶⁰⁸⁾ İstahari, s.318'den naklen, Borthold, W; a.g.e., s.88.

⁽⁶⁰⁹⁾ Togan, Z.V.; **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.498.

Semerkand'ın kelime yapısı bakımından, **SEMİZ** ve **KENT** kelimelerinden meydana geldiği, lugat anlamı itibarı ile dahi "zengin şehir" demek olduğu rivayet edilmektedir ⁽⁶¹⁰⁾. Hatta Semerkant için **Çinliler** yaygın olarak "**Kangçu**" deyimini kullanmıştır ⁽⁶¹¹⁾.

Müslüman Arap Fetihlerinin Türk yurtlarına yöneldiği 8. asırda Semerkant, **Aşağı Türkistan** bölgesinde yer alan diğer Türk şehirleri gibi gayet zengin ve müreffeh bir görünüm arz ediyordu. Zamanın islam coğrafyacılarının Semerkand'dan sitayişle bahsettiği hatta onlara göre "**Semerkand insanların dünyadaki cenneti, Aşağı Türkistanın göz bebeği, Sogdiana'nın kalbi mesabesinde**" görüldüğü bildirilmektedir ⁽⁶¹²⁾.

Semerkand'ın bu kadar zengin ve müreffeh bir şehir sonucudurki, orta çağlarda nüfusu 500.000'i aşkın olduğu tahmin edilmektedir ⁽⁶¹³⁾. Buranın bu kadar zengin olmasını aşağı Türkistan'ın diğer şehirleriyle ve orta doğunun nüfus merkezleri ile kuvvetli bir ticari ilişki içerisinde olmasına bağlayan tarihçilerimiz ⁽⁶¹⁴⁾ özellikle şehirde bir çok ticarive sınai mamüllerin üretildiğini bildirmektedirler. Örneğin bunlardan **kurşun, nişadır, vezariye, civa** ve çeşitli maksatlar için kullanılmak üzere işlenmiş derilerin, ticaret kervanları ile dünyanın çeşitli ülkelerine sevk edilerek büyük gelirler elde edildiğinin ilave etmektedirler ⁽⁶¹⁵⁾.

Semerkand'ın bu zenginliği ve mamurluğu yanında insanlığın hayrına olan **Uzak Doğu, Asya ve Çin** medeniyetinin doğu akdeniz ve **Mısır'a** oradan da **İspanya** ve **Avrupa'nın** diğer memleketlerine geçmesinde gerçektende bir köprü vzaifesi gördüğü inkar edilemez bir gerçektir ⁽⁶¹⁶⁾. **Türkistan**'ın büyük alimi **El-Biruni** (793-1048) **islam fütühatı uzak doğu ile batı arasında medeni münasebetlerin yayılması ve yaşatılmasını temin etti** demekle bir bakıma, **Türklerin** yapımını **Çinlilerden** öğrendiği ⁽⁶¹⁷⁾ kağıdı Semerkant'ta bol miktarda ve ucuz olarak imal etmiş olmaları ve bunu da arapların Türklerden alarak dünyaya yaymış olmalarını kastetmiş olsa gerekir.

Biz daha önceki sayfalarımızda Semerkant'ta üretilen ve bol miktarda ticaret amacıyla ihraç dahi edilen kağıt üretimi üzerinde durmuştuk. Ancak bu kağıtlar Semerkant'lılara hakikaten büyük kazançlar sağladığı bilinmektedir.

Biz şimdi Semerkant'ın adını orta doğu ve müslüman ülkelerde meşhur eden diğer bir ticaret metayı olarakta buralardan sevk edilen köleler, üzerinde duralım. Temel

⁽⁶¹⁰⁾ Kitapçı, Z; **Yeni İslam Tarihi ve ...** s.250, Kitapçı, Z; **Türkistanda İslamiyet ve Türkler**

⁽⁶¹¹⁾ Ögel, B; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.II, s.329.

⁽⁶¹²⁾ Kitapçı, Z; **a.g.e.**, s.156.

⁽⁶¹³⁾ Borthold, W; **a.g.e.**, s.93.

⁽⁶¹⁴⁾ Kitapçı, Z; **Yeni İslam Tarihi ve Türkistan**, s.250.

⁽⁶¹⁵⁾ Kitapçı, Z; **a.g.m.**, s.12, Kitapçı, Z; **a.g.e.**, s.250.

⁽⁶¹⁶⁾ Kitapçı, Z; **a.g.m.**, s.12.

⁽⁶¹⁷⁾ Togan, Z.V.; **Türk İli Türkistan Tarihi**, s.96.

islami kaynaklardaki konu ile ilgili bilgileri bize aktaran **Prof.Z.Kitapçı**, "Ekseriyetle civardaki Türklerden toplanarak Semerkant'a getirilen bu köleler, buralardan alınarak belirli kimseler vasıtasıyla diğer şehirlere naklediyordu. Istahri, "bunlar orta şarktan tanınan en hayırlı köleler olduğunu" kaydetmektedir. İlerde arap merkezlerine getirilen bu türk asıllı köle ve cariyelerden büyük ölçüde kıymetli devlet adamları, edipler, gerçekten üstün şairler, liyakatli komutanlar hatta hanım sultanlar (özellikle Abbasiler devrinde) yetişecektir demektedir⁽⁶¹⁸⁾.

Aşağı Türkistan'ın diğer zengin şehirleri Baykent ve Buhara gibi 711 yılında Semerkant'ı da fetheden arap komutanı **Kuteybe b. Müslim** şehrin hükümdarı **Guzek'le (Oğuz Bek)** bizim konumuz açısından oldukça ilginç bir anlaşma imzalar. Klasik kronolojik kaynaklardan bize aktarılan bilgilere göre "**Semerkant'lılar her sene Kuteybe b. Müslime ve Şam Ümerasına vergi olarak 2.200.000 miskal altın ödeteceklerdir.**"⁽⁶¹⁹⁾ Ayrıca **yaşlı ve özürü olmayan, sıhhatli ve eli silah tutan gençlerden oluşmak üzere 30.000 başka bir rivayete göre 10.000 kişiyi esir olarak vereceklerdir** ⁽⁶²⁰⁾. Bütün bunlardan başka **Kuteybe'nin Semerkant'ta bulunan ve bir nevi banka vazifesi de gören Zerdüst ve Budist mabetlerinde bulunan putlar üzerindeki kıymetli mücevherlerden ne varsa hepsi-ne el koymuş olması** ⁽⁶²¹⁾. bir taraftan **Semerkant'ın ne kadar zengin ve yerli halkının hayat ve refah seviyesinin de ne kadar yüksek olduğunu gösterdiği gibi, öte yandan da Arapların iktisadi ve sosyal yönden bölgeden azami ölçüde yararlandıklarını hatta, insan gücü yönünden de gerektiğinden fazla olarak faydalandıklarını göstermiştir** ⁽⁶²²⁾. Bu da bize **A.N.Kurat ve Z.Kitapçı'nın da işaret ettiği gibi "Araplar tarafından Türkistan, zaptedilirken dini amilin birinci derecede önemli olmadığını** ⁽⁶²³⁾ bütün bu arap fetihlerinin mücerret bir gayreti diniyye uğruna olmaktan çok, ekonomik amillerin ve ganimet elde edebilme isteğinin daha ağır bastığının ⁽⁶²⁴⁾ açıkça ortaya konulmaktadır.

d. Fergana

Aşağı Türkistan'ın zengin ve müreffeh, bir o kadar da mamur şehirlerinden Fergana, ipek yolu güzergahında kurulan bir şehir merkezi olmasına rağmen etrafında bulunan bir çok şehir ve kasabalarla birlikte geniş bir bölgenin de adıdır ⁽⁶²⁵⁾. Türk'lerin en eski devirlerinden itibaren yurt tutmaya başladığı **Fergana**; bağcılığı, ziraat gibi

⁽⁶¹⁸⁾ Kitapçı, Z; **Saadet Asrında Türkler**, s.30,31. Kitapçı, Z; a.g.m., s.13, Kitapçı, Z; **Yeni İslam Tarihi ve ...**, s.251, **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler**, s.160, **Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru**, s.22-27.

⁽⁶¹⁹⁾ et-Taberi; C.VIII, s.86'dan naklen, Kitapçı, Z; **Yeni İslam Tarihi ve Türkistan**, s.254

⁽⁶²⁰⁾ Kitapçı, Z; a.g.e., s.254.

⁽⁶²¹⁾ Kitapçı, Z; **Türkistanda İslamiyetin Yayılışı ve...**, s.166, a.g.m., s.16.

⁽⁶²²⁾ Kitapçı, Z; a.g.m. s.15.

⁽⁶²³⁾ Kurat, A.N; a.g.m. s.409.

⁽⁶²⁴⁾ Kitapçı, Z; a.g.m. s.18.

⁽⁶²⁵⁾ Boulnois,L; **The Silk Road**, s.26, vd.Kitapçı, Z; a.g.e.,s.180.

toprak ürünleri yanı sıra, **demir, gümüş, züccaciye** mamülleri ⁽⁶²⁶⁾ ve ayrıca meşhur "**Kan terleyen atları**" ⁽⁶²⁷⁾ ile de şöhret bulmuş ve her devirde Türk'lerle meskun büyük ticaret merkezlerinden biri olmuştur.

Çin imparatorluğunun Batıya açılma siyasetinin bir başlangıcı olarak, gönderdiği Chang Chienin (MÖ-138) fergana ile ilgili olarak anlattıkları çok enterasan ve dikkate değer mahiyettedir "Chang chienin anlattığına göre;" **Hunlardan ayrı olarak Fergana bölgesi zenginliği ile Çin'lileri büyülemekteydi, bura halkını yaşayışları, göçebe Halk Türkler'inden tamamen farklı idi. Burası insanlığın en eski uygarlık merkezlerindendi. Çiftçiler, sanatkarlar, vb. meslek erbabı bulunmaktaydı. Bölgede etrafında çadır kasabaların bulunduğu büyük bir şehir bulunmakta ve insanlar refah ve bolluk içinde yaşıyorlardı. Fergana bölgesinde mahalli hükümdarlıklar bulunmakta, bu hanlıkların emri altında ise at üzerinde her yönde ok atabilen çok mahir okçulardan oluşan ve sayıları bir kaç bin kişiyi bulan orduları vardı**" ⁽⁶²⁸⁾.

İslam dünyasının yetiştirdiği büyük alimlerden **El-kalkaşandi, Fergana** krallıklarından bahsederken; "**her biri İHDİŞ diye lakaplandırılıyordu**", demektedir. İhşid lafzı türkçe de "**Ak**" ve farisi de güneş manasını ifade eden "**şid**" kelimelerinden meydana gelen "**AKŞİD**" yani "**beyaz güneş**" demek olduğunu belirtmektedir ⁽⁶²⁹⁾.

Fergana ilk çağlardan itibaren türk yurtlarının en bolluk ve bereketli olmasıyla meşhur olmuş Türklerin yerleşik hayata geçerek çeşitli meslekler yanında ziraat ve ticaretinde yüzlerce yıl yapıldığı bir yer olması ile de meşhurdur. Ticari açıdan Fergana'yı asıl meşhur eden ipek yolu güzergahında olması idi. Ayrıca **Emevilerin** ilk devirlerinden başlayarak **Abbasilerin** gelişme devri, (El mütevekkil, 846-861)'ne kadar hilafet ülkelerine, gerek halifelerin özel muhafız gücü gerece savaşlarda küffara karşı çarpışmak üzere paralı asker olarak sevk edilen Türklerin büyük kısmı **Fergana** ve çevresindeki yerleşim bölgelerinden getirilmişlerdir⁽⁶³⁰⁾. Mesela mevcut kaynaklar **Emevi** halifelerinden **Abdül-melik b. Mervan**'ın (685-705) özellikle **Fergana** Türklerinden oluşan bir muhafız alayının varlığından bahsetmektedir⁽⁶³¹⁾. Hatta **Mervan**'ın (744-750) bu türk asıllı muhafız birliğinden bazı ayaklanmaların bastırılmasında geniş ölçüde yararlandığı çok ayrıntılı bir şekilde izah edilmektedir ⁽⁶³²⁾.

⁽⁶²⁶⁾ Kitapçı, Z; a.g.e. s.180.

⁽⁶²⁷⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.25-28, vd.

⁽⁶²⁸⁾ Boulnois, L; a.g.e. s.26.

⁽⁶²⁹⁾ Arslan, H; "Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İnkişafı", TDAD, s.86, İstanbul, 1992.

⁽⁶³⁰⁾ Daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z; **Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru**, İstanbul, 1987, s.32, vd.

⁽⁶³¹⁾ Kitapçı, Z; **et-Türk**, Beyrut, 1972, s.105.

⁽⁶³²⁾ Kitapçı, Z; **Saadet Asrında Türkler**, s.149,151,152.

C - EMEVİ HALİFALERİNİN SEFAHAT VE İSRAFLARINA YENİ KAYNAKLARIN TEMİNİ ARZUSU

Hız. Peygamberin vefatını müteakip ve daha sonraki Hülafa-i Raşidin devrinde fethedilen geniş ülkelerle Arap-İslam imparatorluğunun sınırları doğuda Orta Asya bozkırlarından; Batıda **Atlas Okyanusu** sahillerine kadar çok geniş bir sahaya yayılmış, böylece eski dünya kıtalarındaki bu zengin ve bereketli topraklar müslümanların hakimiyeti altına alınmış, böylece araplar çok kısa bir zamanda dünyanın en zengin ve müreffeh milletlerinden biri olmuşlardı.

Bu kadar zengin ve son derece refah içinde yüzmeye başlayan Arap toplumu, daha önce basit bir bedevi hayatı yaşadıklarından kendilerini bu hayata adapte edememişler ve aşırı bir lüks ve israf içerisine düşmüşlerdir.

Emeviler hilafettten saltanata geçişlerinde bu lüks ve israfın ulaştığı boyutlar İslam tarihi tetkiklerince çok enterasan bir şekilde ortaya koyulmakta ve Emevi halifelerinden büyük bir kısmının son derece eğlenceye, zevkü sefaya, içki ve kadınlara düşkün olduklarını aktarmaktadırlar ⁽⁶³³⁾. Hatta bir islam tarihçisi "**Emevi Halifeleri, kralların saray hayatlarını ve onların şa'saa ve debdebelerini taklit ettiler**" ⁽⁶³⁴⁾ diyerek, Emevi halifelerinin zevkü sefahatlerine ne derece düşkün olduklarını ortaya koymaktadır.

Emevi halifelerinin ve devlet adamlarının içinde bulundukları bu sefahat ve debdebelerini sürdürebilmeleri için elbetteki daha çok gelir getirecek yeni zengin ülkelerin fethedilmesi ve buralardan elden edilecek gelirlerin Emevi saraylarına akıtılması gerekiyordu. Şu bir gerçektir ki, yarım yüzyıla yakın bir süredir türk yurtlarına yapılan ve Aşağı Türkistan'ın zengin şehirlerini yıllarca yağmalayan arap akınlarının önemli bir sebebi de Emevi halifelerinin zihninde yatan bu temel felsefe ve düşünce olmuştur. Bu görüşü doğrulayan değerli tarihçi W. Barthold, **Aşağı Türkistan halkının Emevilere sürekli isyan etmelerinin sebebi olarak emeviler devrindeki arap hakimiyetinin benimsediği tutumla izah edilebilir** demektedir ⁽⁶³⁵⁾.

Her ne kadar bir kısım tarihçiler Arapların **Türk yurtlarını** istilasına bir başka açıdan bakarak "**vaktiyle acem ve asur kıtatını Şark imparatorluğu arazisini ve bilhassa türklerin Bizansın fethine sevk eden ve belki bir gün milli hükümetleri kuvvetlendiği zaman arapları oraya sevk edecek olan eski şark hükümeti fikrinin tesiri kati olan muharrik kuvveti, eski şark imparatorluğunun büyük bir kısmını**

⁽⁶³³⁾ H.İ.Hasan; **İslam Tarihi**, C.I.İstanbul, 1991, s.411.krş. Sırma, İ.S; **Emeviler Dönemi**, İstanbul, 1991.

⁽⁶³⁴⁾ H.İ.Hasan; **a.g.e.** C.II.s.261.

⁽⁶³⁵⁾ Borthold, W; **a.g.e.**, s.203.

işgal eden arapları Türk yurtlarına sevk etti"(⁶³⁶) diyerek Arapları mazur göstermeye **türk yurtlarına yapılan bu akınlar fetihten daha çok maddi menfaate dayanıyordu** (⁶³⁷).

Emeviler **"imtiyazlı arap milleti adına fetih"** düsturu ile yola çıkarak, Türk yurtlarına saldırmışlar (⁶³⁸). Aşağı Türkistan'ın zengin ve bereketli topraklarını **"Emir-ül müminin'in bahçesi"** olarak telakki etmişlerdi (⁶³⁹).

a - Arap valilerin halka karşı takındıkları tavır:

Emevi halifelerinin zengin toprakları fethetmek ve orayı taht-ı hakimiyetine almak için göndedikleri valiler de kuvvet kullanarak harben fethedilen memleketler ahalisinden çok para tahsilinde hiç bir beis görmemişler hatta ne kadar çok para toplayabilirlerse o kadar çok **Şam ümerasının** gözüne girmişlerdir. **Corci Zeydan**'ın da dediği gibi **"o nevi memleketleri kendilerine mahsus bir nevi varidat sayarlardı. Buna delil olarakta Beni Ümeyye'nin Irak Valisi: "Irak Arazisi Kureyşin bahçesidir. istediğimizi alır istediğimizi bırakırız"** (⁶⁴⁰) dediği bilinmektedir.

Aşağı Türkistan bölgesinde **Türk yurtlarının** fethi ve bölgeden, elde edilecek varidatın **Ümeyye** halifelerine iletilmesi ile vazifelendirilen arap valilerinin bir çoğu iktidarda bulundukları kısa zaman zarfında mümkün olduğu kadar fazla para biriktirmeye ve emlak satın almaya gayret sarfediyorlardı. Aslında hazine ve hükümet menfaatleri fetihlerin esas sebebi olmakta ve esas gaye olarak gösterilmeye çalışılan dini menfaat ise belkide ikinci sırada bile yer almamaktaydı.

b - Arap valilerin görevi halkı soymak

Arap valilerin **Türk yurtlarında** sırf Emevi sarayı için varidat toplamak amacıyla giriştikleri zulüm ve edepsizlik öyle büyük boyutlara vardı ki, Wellhausen, **"...her yeni vali veya memur kısa süreceği muhakkak olan hakimiyet devresinde etrafını istismarda acele ediyordu. Doğuda (Türk yurtlarında) ki bu uygulama diğer yerlerden daha edepsizce ve daha tehlikeli bir şekilde yapılmaktaydı."** (⁶⁴¹) demektedir ve Arap valilerinin tutumlarını ortaya koymaktadır.

Aslında bu bölgenin (Aşağı Türkistan'ın) hakimiyetini Türklerin elinden zorla koparıp alan araplar (⁶⁴²) bölgede islamın yayılması veya Türklerin islamı kabulü için uğraşmamışlar, hatta islamı kabul eden türkleri **cizye** ve **haraç** vergilerinin eksileceği korkusu ile islam dinine girmelerini dahi önlemeye çalışmışlardır. Semerkant

(⁶³⁶) Kmosko, M; "Araplar ve Hazarlar", TM, C.III, İstanbul, 1935, s.135.

(⁶³⁷) Levis, B; **Tarihte Araplar**, s.59.

(⁶³⁸) Kafesoğlu, İ; **Türk Milli Kültürü**, s.138.

(⁶³⁹) Borthold, W; **a.g.e.**, s.203.

(⁶⁴⁰) Zeydan, C; **İslam Medeniyeti Tarihi**, C.IV, s.135.

(⁶⁴¹) Wellhausen, J; **Arap Devleti ve Sükutu**, s.214.

(⁶⁴²) Wellhausen, J; **a.g.e.**, s.208.

mutasarrıfı, **Türk yurtlarında** ihtida olaylarının çoğalmasıyla birlikte cizye ve haraç gelirlerinin azaldığını Horasan valisi Eşrese bildirdiğinde, Eşres mutasarrıfa bir emirname ile "**Haraç islamın mühim gelir kaynağıdır işittiğine göre Soğd (Aşağı Türkistan) ahalisi ve emsalinden müteşekkil bir takım halk istemiyete rağbet saikasıyla değil ancak cizye tediyesinden kurtulmak için din-i islamı kabul etmişlerdir. Tahkikat icra eyliyerek onlardan her kimi sünnet olmuş, Kuran okuyur, feraizi ifa ediyor görürsen ondan cizye alma, bu evsafı haiz olmayanlardan ise cizye tahsisi iktiza eder.**" emrini verdi. Bunun üzerine halk sünnet olmaya, Kuran okumaya, feraizi ifa etmeye, camii yapmaya başladılar diyen C.Zeydan devamla; "**Bu hali gören hükümet memurları keyfiyeti yine valiye bildirirler. Her halde para tahsisini arzu eden vali, eskiden her kimden haraç alınıyor idi ise onlardan tekrar haraç cibayetine devam edilmesini emretti. İslam olanlardan tekrar cizye alınmaya mübaşeret edidi. Semerkant ahalisi bu duruma isyan etti. bu isyanın tesiriyle Soğd, Buhara ahalisi islamiyetten dönmüşler, Türkler yeniden harbe hazırlanmışlardı.**" (643) demektedir. Z.Kitapçının belirttiği gibi, "**bu uygulama bir anlamda halkın islam dinine girmesi için elde edilmiş bulunan fırsatı sonuna kadar geri çevirmek ve bu kapıyı kapamak idi.**" (644). "**Bu durumda Emeviler ile valileri ve memurlarıyla tahsildarları Ömer b.Abdulaziz'in hilafet makamına geçmesine kadar hep zulüm ve ifsatla hareket ettiler**" diyen C.Zeydan (645) "**Müslüman arap kuvvetlerinin ezici ve gayri müsaavatçı bir konumda devam eden siyasi Türklerin islamiyete yanaşmamalarının en mühim sebebini teşkil eder**" diyen O.Turan'ı (646) doğrulamaktadır.

Buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalar ve değerlendirmeler Arapları Türk yurtlarının fethine zorlayan mücerret bir gayreti diniyye ve ila-yı Kelimetullah Türk yurtlarında hakim kılma amacıyla ziyade, maddi menfaatin birinci derecede rol oynadığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

İslamı Türk tarihi ve medeniyeti ile ilgili popüler bir çok kıymetli eserler veren değerli islam tarihçisi Z. Kitapçı bu hususta çok daha sert bir üslub kullanmakta ve bir kısım gerçekleri de şu şekilde dile getirmektedir;

"Sasaniler devletini bir kaç büyük zaferle tarih sahnesinden silmeyi başaran araplar, İran kisralarının tarihi hazinelerini ellerine geçirdikten sonra doğu ülkelerinin zenginliğinin tahminlerinin ötesinde bir varlık olduğunu görmüşlerdir. İran saraylarının had ve hesaba gelmeyen zenginliklerini ganimet olarak paylaşan ve kısa zamanda büyük servetlere ve zenginliklere kavuşan

(643) Zeydan, C; a.g.e., C.I, s.136, 137.

(644) Kitapçı, Z; **Yeni İslam Tarihi ve Türkistan**, s.238.

(645) Zeydan, C; a.g.e., C.II, s.41.

(646) Turan, O; **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul, 1980, s.34.

arapların daha sonraları yine zengin bir ülke olan Türkistan ve onun müreffeh şehirlerine sıçramaları gayet tabii olacaktı." (647)

Türk yurtlarının onca zenginliği ve refahını yarım yüzyıla yakın bir süre kendi saraylarına aktaran Emevi halifeleri, bölge halkına musaavat ve adaletle yaklaşmadıkları için, hem islam dininin bölge halkı arasında yayılmasını sağlayamamışlardır. ve hemde ilerde imparatorluklarının Türkler tarafından yıkılmasını önleyememişlerdir.

Her ne kadar bölgede islam dininin yayılmaya başlaması ile ilgili olarak mülâheze edilmiş olsa da, Türklerin top yekün islamı kabullenmeleri bundan tam üçyüz yıl gibi daha sonraki bir dönemde "**Karahanlılar**" devrinde olacaktır.

Bütün bunlardan başka Türklerin ipek yoluna hakimiyeti, bölgeden emevi sultanının geri adım atılmasıyla yeniden sağlanmış ve bu hakimiyet devri 16.yüzyılın ortalarına kadar da devam etmiştir.

D - EMEVİLERİN İÇİNDE BULUNDUĞU SİYASİ ÇEKİŞMELER VE İÇ KARIŞIKLIKLAR

Hız. Peygamberin Medine'de kurmuş olduğu islam devleti özellikle Hız. Ömer devrinde yapılan fetih hareketiyle sınırları oldukça genişlemiş siyasi, ekonomik ve coğrafi bakımdan orta çağların en büyük imparatorlukları arasında yerini almıştı.

İslam dünyasında bilhassa iç huzursuzlukların ortaya çıkmaya başladığı dönem olarak bilinen **Hız.Osman'ın hilafeti** zamanında dışa dönük fetih hareketlerinin yavaşladığını ve hatta durduğunu görüyoruz. Bundan da elbette iç etkenlerin rolünün büyük olduğu kabul edilen bir gerçektir (648).

Hız. Peygamber devrinden itibaren başlayan ve bilhassa müslümanların Hız. Osman'ın hilafeti zamanına kadar ki gerçekleştirdikleri fetih hareketleri ile oldukça geniş bir coğrafi mekana yayıldıkları, temasa geçtikleri bir çok yeni yeni kültürlerle de etkileşim içine girdikleri bilinmektedir. Bu durumu çok güzel bir şekilde ortaya koyan W. Hedy'in satırlarını olduğu gibi aktarıyoruz.

"Bilinir ki Hız. Muhammed müslümanlara gerek giyecek ve gerekse yiyecekte en büyük sadeliği buyurmuştu. Fakat ne zaman mamur ve bereketli eyaletlerin (ülkelerin) ele geçmesi onları zengin etti ve hele her şeyin bolluğuna alışmış olan İranlılarla aynı sancak altında birleştiler, kendilerinde lüks ve rahat zevki doğdu, bununlada dışarıdan gelen maddelere ihtiyaç büyüdü." (649)

Müslümanların bu etkilenmeleri bir yana, o zamanda büyük ganimet elde etmek amacıyla yeni yeni ülkelerin fethedilmesi ihtiyacı ve bu fetihler sonunda elde edilen büyük çaptaki ganimetlerin paylaşılması mücadelesi, ayrıca elde edilen bunca

(647) Kitapçı, Z; a.g.e. s.240.

(648) Aycan, İrfan; **Saltanatı Giden Yolda Muaviye b.Ebu Süfyan**, Ankara, 1990, s.253.

(649) Hedy, V; a.g.e. s.30,31.

ganimetlerin harbeden askeri zenginleştirerek o gün için Arap toplumu içinde lüks sayılabilecek bir hayat sürdürmeleri, birlikte fetihlere çıktıkları Hz. Peygamber'in sahabesi tarafından hiçte hoş karşılanmıyordu ⁽⁶⁵⁰⁾.

Netice itibarıyla Hz. Osman dönemine gelindiğinde içte gözle görülür bir sosyal çalkantı ve hoşnutsuzluk baş göstermiş ve müslümanlar islam dininin misyonu gereği artık fetih hareketlerini yavaş yavaş bırakmışlar, buna Ümeyye ailesinin devletin üst kademelerine yerleştirilmeside birinci derecede sebep olmuştur.

Hz.Osman'ın katledildiği H.35/661 yılından başlayarak, Hz. Muaviye'nin iktidara geçtiği H.41/667 yılına kadar fetihler kesilmiş, İslam dünyası adeta cadı kazanı gibi kaynıyordu. Hz.Muaviye Hz.Osman'ın katillerinin yakalanması olayını bahane ederek Hz.Ali'nin hilafete geçmesini engellemek istemiş, hatta Hz.Ali'nin halifeliğini dahi kabul etmeyerek O'na isyan etmiştir.

Hz.Ali ile Hz.Muaviye arasındaki siyasi çekişme ve savaşlar, islam dünyasında siyasi ayrılıkları gündeme getirmiş, müslümanlar üç parçaya bölünerek, Şii; Hz.Ali taraftarları, Ümeyye; Hz.Muaviye taraftarları, Hariciler ise her iki tarafı da tanımayanlardı.

a - Hz.Muaviye'nin halife olması ile alınan bir takım tedbirler:

Hz.Muaviye ve Hz.Ali arasındaki çetin mücadeleler ve yapılan savaşlar sonucu binlerce masum müslüman ve sahabelerin kanının akması, kara bir sayfa olarak islam tarihine geçen ve kıyamete kadar müslümanlar arasındaki bir takım ayrılıkların nedeni olan bu olaylar bizim konumuzun dışındadır. Ancak şu kadarı var ki; Hz.Muaviye'nin halife olması bir takım yeni oluşumları da birlikte getirmiştir.

b - Hz.Muaviye Türk yurtlarına Suriye'li Askerleri sevk ediyor.

Ancak Hz.Muaviye'nin H.41/661 tarihinde hilafete geçmesiyle birlikte içeride ortaya çıkan ve müslümanların siyasi olarak parçalanmasına neden olan bu olayları unutturmak ve müslümanların gözünü ve dikkatlerini yeniden dış fetih hareketlerine celbedebilmek için bir takım tedbirler aldı. Bu konuda İ. Aycan'ında belirttiği gibi, "...Aslında o birazda politik bir endişe ile Suriye'li askerleri, özellikle Irak'taki dahili problemlerin karşısında ezdirmemek amacıyla yeniden fetihlere yöneltmiştir." ⁽⁶⁵¹⁾

Hz Ömer'in hilafeti döneminde (634-643) İran'ın fethedilmesi ve müslüman arap askerlerinin İran'la Turan arasında geleneksel sınır olan Ceyhun nehrine kadar dayanmaları, müslüman araplarla Türkleri karşı karşıya getirmişti. Hatta Hz. Ömer'in kesinke Ceyhun nehrini geçmemeleri hakkında arap komutanı Ahmet b. Kays'a

⁽⁶⁵⁰⁾ Aycan, İ; a.g.e., s.254.

⁽⁶⁵¹⁾ Aycan, İ; a.g.e., s.255.

göndermiş olduğu emirname, bu dönemde uygulanmış olsa da; Hz Ömer'in vefatından sonra buna pek uyulmadığı kaynakların sarih ifadeleri arasında yer almaktadır ⁽⁶⁵²⁾.

Özellikle Hz. Osman'ın ilk devirlerinde Ceyhun'u geçen ve Türk yurtlarına akınlar yapmaya başlayan Arap komutanları, Horasan bölgesi ile birlikte Türk yurtlarını anlaşmalar sonucu bölge halkı, arapların üstünlüklerini kabul etmişler ve vergi vermeye mecbur edilmişlerdi. Ancak islam dünyasının içinde bulunduğu karışıklıktan faydalanmak isteyen bölge halkı, ödemekte oldukları vergiyi kesmişler ve araplara isyan etmişlerdi. İştâ halife Muaviye iş başına geçer geçmez hem birtakım yeni fetihlerin yanında, daha çok anlaşmalarını iptal eden mahalli idarecileri yeniden itaat altına almak gibi siyasi bir düşüncenin yanında bu fetih hareketleriyle hem de iç düzeni yeniden sağlamayı amaçlıyordu.

Bu dönemde özellikle Horasan bölgesinin durumu müslüman araplar açısından hiç de iç açıcı değildi. Konuyla ilgili olarak kıymetli bilgiler veren Well hausen bakın ne diyor: **"...Horasan, (Türk yurtları da dahil) devletin merkezi üzerinde mesela Afrika veya İspanya'ninkinden daha fazla tesiri olan bir barometresi varyetinde idi. Bu eyalet hiç bir zaman sukunete kavuşamamıştı ve hiç bir sabit hudutu da yoktu. Araplar burada Türkler ve İran'lılarla mütemadi bir savaş halinde bulunuyorlardı. (Araplar) aradaki fasılları da bizzat birbirlerini didiklemek için kullanmaktaydılar. Büyük tehlikelere maruz kalmalarına rağmen, bir zaman eski anavatanlarında olduğu kadar gayr-i siyasi hareket ediyorlardı. Uçsuz bucaksız ve hatta bazı kısımları ile harab olan bu diyara kendi istekleri ile gelmemiş olmalarına rağmen, kendilerini serbest ve iyi hissediyorlardı."** ⁽⁶⁵³⁾

Her ne şekilde olursa olsun buraya gönderilen arap askerleri aslında, aileleri ile birlikte iskan edilmek için gönderilmişlerdi. H.51/671 yılında Ziyad tarafından Horasan valiliğine getirilen Rebi b. Ziyad ile birlikte orada iskan edilmek üzere Basra ve Kufe'li ailelerden 50.000 kişiyi de göndermişti ⁽⁶⁵⁴⁾. İ.Ayca bunlar için, **"Rebilerden gönderilen bu kimselerin Hz. Ali yanlısı kişiler olduğu ileri sürülür. Bundan maksat onların Basra ve Kufe'den ayrılmaları ve fetihlere katılmaları ile, iç politikanın veya hayatın istikrar kazanmasıdır. Zirm, Hucr b. Adiy'in öldürülmesine bu insanların yana yakıla üzülmeleri de onların Hz.Ali taraftarları oldukları ihtimalini kuvvetlendirir."** demektedir ⁽⁶⁵⁵⁾.

Böylelikle Hz. Muaviye Basra ve Kufe'de kendisine muhalif olma bu insanları Horasan bölgesine nakletmekle hem iç siyasi istikrarı sağlayıp islam dünyasının içinde bulunduğu çalkantıları biraz olsun durultmuş ve hemde yeni fethedilen Horasan bölgesi ile Türk yutlarının araplar tarafından kolonize edilmesini sağlamış olcaktı.

⁽⁶⁵²⁾ Kitapçı, Z; a.g.e. s.186.

⁽⁶⁵³⁾ Welhausen, J; a.g.e. s.196.

⁽⁶⁵⁴⁾ Belazuri, Fütuh, s.400.

⁽⁶⁵⁵⁾ Ayca, İ; a.g.e., s.265.

Artık bundan sonra Türk yurtlarında yeni kurulan arap kolonilerine müslüman tüccar, esnaf, memur, ulema, din propagandacıları vb. akın etmeye başlamış, bunun tabii ve aynı zamanda iyi bir neticesi olarak da Türk kavimleri arasında yavaş da olsa islamlaşma başlamıştı⁽⁶⁵⁶⁾. Bu da Türklerin islamı tanımaları açısından oldukça önemliydi.

Ubeydullah b. Ziyad'dan sonra Horasan'a sonra vali olarak tayin edilen Said b. Osman (676), özellikle Türk yurtlarına yapmış olduğu akınlarla ün salmıştır. O Horasan'ın kendisi ile birlikte bir çok seçkin arap komutanlarını da alarak gelmişti. Ancak bu bir gerçektir ki, Said b. Osman'ın askerlerini oluşturan kimselerin çoğu, Basra'da çeşitli fena işlere karışmış ve hapsedilmiş kimselerdi. Said bunlardan 4.000 kişi seçti, ayrıca cihada katılmak isteyenlerle ordusunu çoğaltmıştı. Kaynakların rivayetine göre hatta O, faris yolunda hacı yolu kesen eşkiyaları bile, kendilerine maaş bağlayarak ordusuna katmış ve savaşmıştı⁽⁶⁵⁷⁾.

Netice olarak, Hz. Muaviye devrinde, müslümanlar arasındaki çekişme ve siyasi ayrılıklar nedeniyle çoktan durmuş olan fetih hareketleri yeniden başlatıldığı gibi, o zamanlar özellikle Orak bölgesinde, Basra ve Kufe'de Hz. Ali taraftarı olan ve Hz. Muaviye'ye muhalif olan kimseler de aileleriyle birlikte Horasan bölgesi ve Türk yurtlarına iskan edilerek kolonize ediliyorlardı. Böylece hem iç siyasi istikrarsızlık önlenmiş oluyor ve hemde bölgenin suratle kolonizasyonu sağlanmış oluyordu. Bütün bunlardan başka Basra ve Kufe'de otorite boşluğundan faydalanarak bir takım adli suçlara karışan ve çeşitli olaylar çıkaran binlerce çapulcu, eşkiya, anarşist, ve hatta bu yüzden hapsedilmiş binlerce kişi orduya alınarak bölgeden uzaklaştırılmakla kalmıyor, bunların çıkarmış oldukları huzursuzluk ve anarşistlerin de önü alınmış oluyordu.

Bütün bunların Türk yurtlarının fethedilmesinde ne denli rol göz önüne alınırsa, bölgenin fethi ile başlayan ve yarım yüzyıla varan kanlı çarpışmaların, Türk yurtlarına müslüman arapların askeri ve siyasi olarak kesin bir şekilde yerleşmelerine temel teşkil etmiştir.

III - TÜRKLERİN ARAP İSTİLALARINA KARŞI BAŞLATMIŞ OLDUKLARI MÜCADELELER

A - İKİNCİ GÖKTÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİ

Meşhur müsteşrik tarihçi H. A. Gibb, "Orta Asya'da Arap Fütühatı" adlı eserinde, arapların türk yurtlarına karşı girişmiş oldukları fetih hareketlerinin karşısında

⁽⁶⁵⁶⁾ Caferoğlu, A; *Türk Dili Tarihi*, II, İstanbul, 1964, s.7.

⁽⁶⁵⁷⁾ Ayca, İ; *a.g.e.* s.266.

türk mumukabelesini ayrı bir bölümde ele almakta ve burada aşağı Türkistan prenslerinin arap çapulcularına karşı tutumlarını şöyle izah etmektedir:

"Mavera ün Nehir (Yani aşağı türkistan) prensleri araplara çapulcu nazarıyla bakmaya o kadar alışmışlardı ki bir hayli vakit istiklallerinin kaybolduğunu anlayamadılar."(⁶⁵⁸) Aslına bakılırsa Araplar açısından yaklaşıldığında Arapların türk yurtlarını cebren ele geçirmeleri; Orta Asyanın en zengin şehirlerinin bulunduğu bu bölgelerden elde edilen hesapsız ganimetler daha sonraki arap tecavüzlerine de zemin teşkil edecekti (⁶⁵⁹).

Aşağı Türkistan bölgesinin arap askerlerince istilasına karşı Emevi devleti ile çağdaş olan Batı Göktürk devletinin kurucuları hakanların da bölgeye hakim olmak için mücadele ettiklerini ve Batı Türkistan Türklerinin 50 yıllık mücadelesi çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir (⁶⁶⁰).

Asya'da 3. büyük türk devleti olarak tarih sahnesine çıkan Kutluk Devletinin kurucusu Kutluk Han on yıl kadar hükümet edip 692'de vefat etmiş ve yerine kardeşi Kapağan Kağan geçmişti (692-716) İkinci Göktürk hakanlığının bu kuvvetli hakanı Kapağan Kağan, batı türkistan topraklarını intikal altına almak istediği sıralarda güney batıdan gelen araplarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

a - Külteginin Aşağı Türkistan Seferi

"Kapağan'dan sonra türk tahtına Kutluk Kağan'ın büyük oğlu Bilge Han geçti (716). Bilge Han döneminde (716-734) askerin kumandası küçük kardeşi Kültegin'in elinde idi. Kültegin gayet cesur ve kudretli bir kumandan idi. Batı Türkistan'ın araplar tarafından zaptedilmesine mani olmak için bu serdar bir çok harpler yapmıştır." (⁶⁶¹) Garp hanlığı tarafından araplara karşı döğüşmek üzere aşağı Türkistan'a muhtelif zamanlarda ordular gönderilmiştir. Bu konuya aşağıda genişçe yer verilecektir. Fakat islam ordularına asıl devamlı mukavemeti bu mintikaların yerli türk prensliklerinin gösterdiği muhakkaktır (⁶⁶²).

Aşağı Türkistan'ın araplar tarafından istilası sırasında Batı Göktürk Hakanlığının kudretli hakanı ve Orta Asya'nın tek hakimi Kapağan Kağan'ın; bölgeyi arap istilalarına karşı korumak ve türk yurtlarının birliğini sağlamak amacıyla bölgeye yeğenleri Kültegin ve Bilge Kaan komutasında türk birlikleri gönderdiği birçok yerli ve yabancı kaynaklarca da doğrulanmaktadır (⁶⁶³).

(⁶⁵⁸) Gibb, H.A.R.; a.g.e., s.49.

(⁶⁵⁹) Gibb, H.A.R.; a.g.e., s.20.

(⁶⁶⁰) Arsal, S.M., **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul, 1947, s.255,256, Sayılı, A; **Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler**, s.104,vd.

(⁶⁶¹) Arsal, S.M.; a.g.e. s.256.

(⁶⁶²) Kitapçı, Z; **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler**, s.82 vd. Akpınar, T; **Türk Tarihinde İslamiyet**, İstanbul, 1993, s.43-58.

(⁶⁶³) Kitapçı, Z; a.g.e. s.253, Grousset, R.; a.g.e. s.124, Welhausen, J; **Arap Devleti Ve Sükutu**, s.217, Borthold, W; a.g.e., s.206, Köprülü F; **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, s.13,

Moço Kağan (yani Kapağan Kaan) Orta Asya steplerinde vaktiyle Tardunun türk birliğini gerçekleştirdiği tarihten tam yüz sene sonra, doğu ile batının topraklarını tek idarede toplaması R-Grousset'in deyimi ile "**Dehşet verici türk birliği**"ni ⁽⁶⁶⁴⁾ ihya etmiş, böylece Göktürk hakanlığının bünyesinde türk kütlesi 30 boy teşkil etmiş idi⁽⁶⁶⁵⁾. Kapağan Kaan; kudret ve ihtişamının zirvesinde olduğu ve orta asya steplerinde yaşayan bütün türk boylarını bir bayrak altına aldığı bu dönemde, türklerin coğrafi ve tarihi yönden kadim zamandan beri en eski yerleşim yerlerinden olan aşağı türkistanı da zaptı gerekiyordu: Well Haosen'inde dediği gibi "**bölge, hiç bir zaman sukunete kavuşmamış ve hiç bir sabit hududu da yoktu.**" ⁽⁶⁶⁶⁾. Coğrafi mevkii, iklimi, verimli toprakları ile zenginliği bütün kaynaklarda övüleb orta asya nın coğrafi ve siyasi olarakta kopmaz bir parçası olan Aşağı Türkistan da o sıralarda Göktürk ordularına karşı koyacak bir kuvveti yoktu ⁽⁶⁶⁷⁾. Türk soyundan bazı ailelerin idare ettiği "**Şehir devletçikleri**" 675 yılından beri, nispeten küçük kuvvetlerle zaman zaman, "**daha çok maddi menfaat amacıyla**" girişilen arap akınlarına başarıyla karşı koymakta ⁽⁶⁶⁸⁾ idiler ⁽⁶⁶⁹⁾. Well Houssen, arapların türk yurtlarına karşı giriştiği bu fetih hareketlerinden çok daha önceleri bu bölgenin hakimiyetinin "**Tarhan**" denilen hükümdarlar tarafından sağlandığını bildirmekte ve şöyle demektedir:

"Türklerin asıl ikamet mahalleri Seyhun'un (Jaxartes) doğusunda idi. Fakat bunların bu bölgeden giriştikleri ve çok uzaklara kadar sevkeden akınlar sırasında bir çok yerlerde İran şehirlerine yerleşmişler, orada hanedanlıklar kurarak bölgeden vergi almaya başlamışlardı. Bu türk ünvanı olan Tarhan Ceyhun'un hem doğusunda, hem de batısında mevcuttur ve hakanın emrinde bir hükümdar demektir." ⁽⁶⁷⁰⁾

b - Türgeşlerin Tarih Sahnesine Çıkması ve Araplarla Mücadelesi

Gök Türklerin Kutluk devletini kurduğu dönemde gerçekte aşağı Türkistan bölgesinde uzun asırlardan beri varlığını sürdüren türk militarizminin yeni temsilcileri olarak Türgeş'lerin tarih sahnesine çıktıklarını görüyoruz. 658 yılında Batı Göktürk Devletine karşı ayaklanarak on oklar boyunun To-lo koluna bağlı olan bu kabile, U-çe-la (Wlu-çih-le) liderliğinde istiklallerini ilan etmişlerdi ⁽⁶⁷¹⁾. Boğa Tarkan ünvanını alan U-çe-la ⁽⁶⁷²⁾ sınırlarını genişletmek için epeyce mücadele vermişti. Tokmak şehrini

Klyastorny, S.G.; "**Orta Asyalıların Araplarla Mücadeleleri**", s.766, Gibb, H.A.R.; a.g.e. s.39, Sayılı, A; a.g.m. s.110, Turan, O; **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s.214.

⁽⁶⁶⁴⁾ Grousset, R.; a.g.e. s.157.

⁽⁶⁶⁵⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.111.

⁽⁶⁶⁶⁾ Welhausen, J; a.g.e. s.196.

⁽⁶⁶⁷⁾ Kafesoğlu, İ; a.g.e., s.111.

⁽⁶⁶⁸⁾ Levis, B; **Tarihte Araplar**, (çev.H.D.Yıldız), İstanbul, 1979, s.59.

⁽⁶⁶⁹⁾ Gibb, H.A.R., a.g.e. s.14-25, Frye, R.H.; Sayılı, A; a.g.m. s.102-115.

⁽⁶⁷⁰⁾ Welhausen, J; a.g.e. s.206.

⁽⁶⁷¹⁾ Ögel, B; **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s.141.

⁽⁶⁷²⁾ Kitapçı, Z; **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve ...**, s.252.

kendisine başkent edinen U-çe-la Göktürk devletinin kudretli başbuğu Kapağan Kaan (asıl adı Mo-ço)'nın sevkettiği ordular karşısında tutunamamıştı. U-çe-la'nın yakalanması, yabgusu ve şad'ının telef olmaları ile neticelenen bolçu savaşı ⁽⁶⁷³⁾ ile istiklalini kaybetmiş ve bir süre sonra da ölmüştür ⁽⁶⁷⁴⁾. Hakanlığın sınırları batıda Kengü Tarban'a ⁽⁶⁷⁵⁾ ve Fergana'ya dayandı ⁽⁶⁷⁶⁾.

Tonyukuk ile İnel Kaan ve Bilge tarafından sevk ve idare olunan Göktürk orduları kazanılan zaferden sonra hemen Türgeş kavminin itaat altına alınmayan kısmına karşı takibe çıktıklarını ve bu takip neticesinde Soğd arazisine girdiklerini ⁽⁶⁷⁷⁾ Türgeş başbuğu So-ko idaresinde bulunan Soğd halkının teslim olduğunu anlıyoruz.

Tonyukuk abidesinde serahatle bu konu işlenmekte ve şöyle denilmektedir:

"Tinesi oğlunun bulunduğu Byang Ligyak dağı, inci (yançu) nehrini aşarak... Biz düşmanları Temir (demir) ⁽⁶⁷⁸⁾ kapılara kadar takip ettik. (onları) oradan dönmeye mecbur ettik. (İnel Kaan) Arapları ve Toharları... O zaman başlarına Suk (?) olduğu halde bütün soğd halkı geldi... O günlerde türk halkı demir kapı ve önderleri bulunmayan Tinesi oğlunun kaldığı yere geldi. Ben, Bilge Ton yukuk, (ordu ile) bu halka kadar (harfiyen bu yere) geldim, o zaman o halk sarı altun, beyaz gümüş ve kızlar kıymetli köleler ve çok sayıda (hudutsuz) diğer ⁽⁶⁷⁹⁾ hazineler getirdi. Zengin ganimet elde edildi (701).

Aşağı Türkistan seferi münasebeti ile orhun kitabelerinde ⁽⁶⁸⁰⁾ ilk defa müslüman araplar (tezik) zikredilmiştir. Türklerin Aşağı Türkistan'da Araplarla mücadelesi ve Gök Türk hakanlarının Aşağı Türkistana asayişini sağlamak için sefer tertip etmeleri, aynı zamanda bölgenin Türk olan ahalisinin Arap istilacılara karşı Gök Türklerin yardımını istemeleri Araplarla Gök Türkleri karşı karşıya getirmiş ve bu durum kitabelerde de açıkça anlatılmaktadır.

⁽⁶⁷³⁾ Türkgeşlerin İlk Devir Tarihleri İçin Bkz. Genç, R; Türk Ansiklopedisi (TA), "Türkgeşler Maddesi", C.XXXII, s.61,62.

⁽⁶⁷⁴⁾ Kafesoğlu, İ.; a.g.e. s.111.

⁽⁶⁷⁵⁾ Kengü Ülkesi; Çay ırmağı Güney Kazakistan bozkırı-Aşağı Türkistan Tarban (Tarband) Seyhun'un orta mecrasında Aris ırmağının bu nehre döküldüğü yerdeki (Şaş bölgesinin başkenti) Otrar; Farab şehri, bkz.Klyastorny, S.G.; "Orhun Abidelerinde Kengünün Kavmi Yer Adı", Belleten, C.XVIII, s.69, Ankara, 1954, s.92-96.

⁽⁶⁷⁶⁾ Klyastorny, S.G.; "Orta Asya Milletlerinin Araplara Karşı Mücadelelerine Dair", (Orhun Yazıtlarına Göre) (çev.İ.Kaynak), Belleten, C.XXVI, s.104, Ankara, 1962, s.765.

⁽⁶⁷⁷⁾ Kafesoğlu, İ.; a.g.e. s.112.

⁽⁶⁷⁸⁾ Demir Kapı; Aşağı Türkistanın Güney batı kısmına düşer. Demir Kapı ile beraber en az onun kadar ehemmiyetli bir mevkii olan "Tinesi Oğlunun Yurdu"ndan da bahsedilmektedir. Tonyukuk'un ulaştığı yerin, şüphesiz o devletin mühim siyasi şahsiyetinin ismiyle zikredilmiş olduğu düşünülebilir. Tabiatıyla bu şahsın Soğd hakimi olduğu ileri sürülebilir, zikredilen mevkide onun mutad idare merkezidir. "Tinesi Oğlu" tabirini "Tinesinin Oğlu" olarak değil de "Tinesi Oğulları" veya "Tinesi sözünden biri" olarak tefsir etmemiz icabediyor, böylece Soğd hükümdarları hanedanının Türk adları taşıdığını işaret etmek yerinde olur. Klyastorny, S.G.; a.g.m. s.770.

⁽⁶⁷⁹⁾ Orkun, H.N.; Eski Türk Yazıtları, (Tonyukuk Yazıtları), Ankara, 1987, s.115-116.

⁽⁶⁸⁰⁾ Kafesoğlu, İ.; a.g.e. s.112.

7.yüzyılın ilk yarısında Toharistan'ın batı göktürk kaanlığı hakimiyeti altına girmesi burada eskiden beri faal bir durumda bulunan türk kavmi nüfusunun varlığını gösterdiği gibi, bunu takibeden yüzyıl boyunca da Toharistan türkleri ile Batı Göktürk kaanlığı arasındaki sıkı münasebetlerin devam etmesine vesile teşkil etmiştir ⁽⁶⁸¹⁾. İ.Kafesoğlu her ne kadar, "İnel kumandasındaki kuvvet, bir arap hücumuna karşı orada bırakılmış, fakat arap ordularının kumandanı Mühellep ordusu ile herhangi bir harekette bulunmamıştır" ⁽⁶⁸²⁾ dese de, Gibb konu ile ilgili olarak verdiği malumatta "şark türkleri 701'de Sogdiana'yı istila eylediler, fakar arap ordularının şiddetle karşı koymaları karşısında geri çekilmek mecburiyetinde kaldılar" demektedir ⁽⁶⁸³⁾.

Bu hadiselerde araplar ve Toharlılarla ilgili olaylarda esas kahraman Mo-ço Kaanın oğlu İler Kaandır ⁽⁶⁸⁴⁾.

711 yılına gelinceye kadaar Göktürk devletine itaat eden Türgeşler, biraz güçlendikten sonra yeniden itaatten çıkmış ve isyan etmişlerdi. Türgeş kuvvetleri kesin mağlubiyete uğratıldı. Türgeş yabgusu şadı ile birlikte öldürüldü. Barı Beg Türgeş kaanı ilan edildi ve Göktürklerin gelecekte büyük kaanı olacak olan Bilge'nin kız kardeşi ile evlendirildi (599) ⁽⁶⁸⁵⁾.

c - Kuteybeye karşı Gurek (Oğuz Beğ)'in Göktürklerden yardım istemesi.

Bütün bunlardan sonra kitabelerde "Soğd halkının tensiki" ⁽⁶⁸⁶⁾ için Aşağı Türkistana Kültigin tarafından bir askeri sefer düzenlenir. Bu seferin icra edildiği yıllar (711-714) Aşağı Türkistan'da Meşhur Kuteybe b.Müslim komutasındaki arap ordularının birer birer aşağı Türkistan şehirlerini ele geçirdiği ve bölgede üstün başarılar sağladığı devre tesadüf eder. Tam o sırada Kuteybe Buharayı almış ve Sogdiananın başkenti Semerkanta yürümüştü. Soğd hükümdarı Gurek (veya Oğuz Beğ) ⁽⁶⁸⁷⁾ araplara karşı durabilmek için çevre hükümdarlardan ve Türk kağanından ⁽⁶⁸⁸⁾ yardım

⁽⁶⁸¹⁾ Klyashorny, S.G.; a.g.m. s.766.

⁽⁶⁸²⁾ Kafesoğlu, İ.; a.g.e. s.112.

⁽⁶⁸³⁾ Gibb, H.A.R.; a.g.e. s.27.

⁽⁶⁸⁴⁾ Klyashorny, S.G.; a.g.m. s.767.

⁽⁶⁸⁵⁾ Orkun, H.N.; a.g.e. s.46 (D.36-37-38-39).

⁽⁶⁸⁶⁾ Orkun, H.N.; a.g.e. s.46 (D.39).

⁽⁶⁸⁷⁾ Kitapçı, Z.; Türkistanda Müslim Olan İlk Türk Hükümdarı, İstanbul, 1988, s.66, vd

⁽⁶⁸⁸⁾ Kurat, A.N.; "Kuteybe b.Müslimin Harizm ve Semerkant'ı Zaptı", s.403-404. Gurek'in Kuteybeye karşı Türk Hakanından yardım istemesi meselesinde bu Türk Hakanından kimin kastedildiği vazih değildir diyen A.N.Kurat, bazı alimler Türk Kağanı ile Kapağan Kağan'ın kastedildiğini ileri sürmüşlerse de, bu iddia şüpheli görülmektedir. O sıralarda Göktürklerden başka Türkişlerin, Kırgızların ve Az'ların da kendi kağanları bulunduğu Orhun kitabelerinde yazılı olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca A.N.Kurat, 711'de Kapağan Kağan'ın Türkişleri yenmesi üzerine Kültigin'in "Soğdakları" tesnik ettiği biliniyor. Fakat bu seferin Soğdlara yardım mahiyetinde olduğu ve Araplarla savaşmak maksadıyla yapıldığını gösteren esaslı kayıtlara malik değiliz. Göktürklerin bu sırada Araplarla herhangi bir şekilde temasta bulunmuş olmaları hayli şüphelidir demek ve bütün bu iddiaları şüpheyile bakılması gerektiğini savunmaktadır.

istemiştir. Türk ordusunun Soğdlarla önceden yapılmış bir anlaşmaya göre hareket ettiği seferin tertip sebeplerinden anlaşılmaktadır ⁽⁶⁸⁹⁾, diyen Rus tarihçisi Klyastorny, kitabelerde geçen **"nizama koymak fiilinin mevcut nizamı mükemmelleştirmeye çalışmak, iç mücadelelere son vermek, isyanların bastırılmasına yardım etmek manaları vardır"**⁽⁶⁹⁰⁾ demektedir. O.Turan ise bunu; **"Soğd halkını düşmana karşı teşkilatlandırmak"** manasında değerlendirmiştir ⁽⁶⁹¹⁾.

Kuteybenin Şaş, Fergana, Buhara ve Semerkant'daki bu cebri fetih hareketleri, Gibb'in tahmin ettiği gibi, **"arap fütühatına alelade bir seyri"** olarak değil, Klyastorny'nin belirttiği gibi, **"ileride vukuu muhtemel Soğd'un istiklali ile ilgili ayaklanmalarda etrafta bulunan devletleri, özellikle göktürk hakanlığının yardım etme imkanlarını ortadan kaldırmak hedeflerini güdüyordu. Çünkü aşağı Türkistanın orta asyada mevcut devletlerle ittifak halinde olması Türk yurtlarına yönelik arap fütühatını ve dolayısıyla burada oluşturulacak bir siyasi arap hakimiyetinin geleceği için ne derece büyük bir tehlike arzettiğini anlaması için Kuteybe kafi derecede ileri görüşlü ve dirayetli bir politikacıydı"** ⁽⁶⁹²⁾.

Kuteybe b.Müslimin Semerkantı zaptı ile bura hükümdarı Gurek'in Göktürklerden yardım istemesi üzerine, Göktürk Kaanı Kapağan Kaan yeğeni Külteginin komutasında büyük bir ordu göndermişti ⁽⁶⁹³⁾. Gurek'in türk kaanına müracaat etmesi ve onun da ordusuyla yardımına koşması Aşağı Türkistan şehirleri ile büyük Göktürk devletinin arasındaki dostluk münasebetlerinin derecesini göstermesi bakımından manidardır. Bundan başka arap istilası tehlikesi karşısında Türk askeri üstünlüğünün müttefikler tarafından kabul edildiğinin de bir delili sayılmaktadır. Siyasi ve iktisadi menfaatleri için aynı derece tehlike teşkil eden düşmana karşı 712 yılında mücadeleye başlayan bu müttefik (şehir devletleri ile büyük göktürk devleti) arasında araplara karşı bir birlik meydana getirilmiştir ⁽⁶⁹⁴⁾.Kuteybe'nin Merv'e dönmesinden sonra araplara isyan eden ⁽⁶⁹⁵⁾ Soğd halkının daveti üzerine Soğd'a gelen Türk birlikleri ⁽⁶⁹⁶⁾ Aşağı Türkistan bölgesini tamamen arapların elinden almışlardı. Burada yalnız Semerkant

Ancak Barthold'un buralara gelen ve Arap orduları ile savaşan Türk atlı kafilesinin Doğu Türk Hakanlığı kuvvetlerinden olduğu fikrini kabul ettiğini A.Sayı "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", Belleten, C.X, Ankara, 1946, s.108'de belirtilmektedir.

⁽⁶⁸⁹⁾ Klyastorny, S.G.; a.g.m. s.774.

⁽⁶⁹⁰⁾ Klyastorny, S.G.; a.g.m. s.774.

⁽⁶⁹¹⁾ Turan, O.; a.g.e. s.214.

⁽⁶⁹²⁾ Klyastorny, S.G.; a.g.m. s.775.

⁽⁶⁹³⁾ Grousset, R.; a.g.e., s.124, Barthold, W.;a.g.e. s.202, Gibb, H.A.R.; a.g.e. s.39, Kafesoğlu, İ; a.g.e. s.113

⁽⁶⁹⁴⁾ Klyastorny, S.G.; "Orta Asya Milletlerinin Araplara Karşı Mücadelelerine Dair", s.773.

⁽⁶⁹⁵⁾ Welhausen, J; Arap Devleti ve Sükutu s.714-717. Soğdluların Araplardan kurtulmak için Türklerle birleştiğini ve buna da daha çok sebep olarak Arap valilerinin aşırıya kaçan uygulamaları olduğunu, Araplara son derece kızan Soğdluların Türklerle birleşerek Araplara karşı isyan ettiklerini ileri süren W.Hausen, konu ile ilgili çok değerli bilgiler vermektedir. Y.B.

⁽⁶⁹⁶⁾ Üçok, Coşkun; Türk Hukuk Tarihi Dersleri, Ankara, 1966, s.16.

arapların elinde kalmıştı (697). 713 ilkbaharında Kuteybe, yeniden Merv'den döndü ve türk ordusu ile aralarında çok çetin savaşlar oldu. Hatta bu savaşların birinde Kuteybe ve arap askerleri oldukça zor duruma düşmüşlerdi.

İslam tarihi yazarı büyük alim Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'de konu ile ilgili olarak benzer tesbitte bulunmakta ve şöyle demektedir "Müslüman ordusu türkler tarafından sarıldı. Bir haldeki muhasa İken şehirle türkler arasında mahsur kaldı. Bu vaziyet ordu-yu islam için son derece mühlik idi Bu güne kadar hedef ettiği sineleri delen arap mızrakları türklerin kısa kılınları tarafından doğranıyordu. Ordu-yu islama imdat getirmek imkanı da yoktu. Bütün alem-i islamda ordu-yu müslimin içinde bulunduğu hartarı azimden istihbası için dualar ediyordu" (698).

Ancak bu zor durumdan türklerin içinde bulunduğu karışıklar nedeniyle son anda kurtulmayı başaran Kuteybe onların üzerine saldırarak bozguna uğrattı ve türkleri aşağı türkistanı terke mecbur etti (699). Türk hakanından yardım isteyen Gurek ise Kuteybe ile sulh aktederek her yıl 2.200.000 dirhem vergi vermeyi kabul etti (700). Nitekim bu devirde arap ordularına karşı mücadele edenlerin şiddetli mukavemet göstermesi ve hatta ilk devirlerde islamı esasları dahi kabul etmek istememeleri, islam dini akidelerini değil fakat arap sultasını Aşağı Türkistan bölgesinden söküp atmak azmi ile idi. Nitekim bu devirde arap ordularına karşı çıkanların hepsi islam kaynaklarında "Türk" olarak belirtilmektedir. Bu çetin ve büyük mücadeleler tabiatıyla bölgenin Seyhun ötesi türk yurtlarının, meşhur iç asya kervan yolu (ipek yolu) üzerinde yer almış olması dolayısı ile, iktisadi ehemmiyeti de büyük rol oynuyordu (701).

Aşağı Türkistan halkının düşmanları araplara karşı vermiş olduğu mücadele ve mukavemetin şecaati Gurek'in Çin imparatorlarına yazdığı rivayet edilen mektupta açıkça görülmektedir. "...bundan altı yıl önce (mektup 18 yılında yazılmıştı) daş(arap)ların başkomutanı İ-mi-Ku-ti-bo (Emir Kuteybe) çok sayıdaki ordusunun başında buraya geldi. O bizimle savaştı ve biz düşmanımıza büyük darbeler indirdik. Fakat askerlerimizin çoğu öldürölüp yaralandı; Daşların piyade ve suvarisi o kadar çoktu ki, ona karşı mukavemet edemedik. Müdafaa gayesiyle kaleye çekildim. O zaman (araplar) kaleyi kuşattılar. Duvarlara karşı üç yüz tane muhasara aleti kurdular ve üç taraftan kalede büyük gedikler açtılar. Onlar şehrimizi ve devletimizi yıkmak istiyorlardı" (702).

713 yılında araplar Aşağı Türkistan bölgesinde çıkan isyanı bastırmaya muvaffak olmuşlar, bundan hemen sonra Kuteybe ordusunda bulundurduğu çok sayıda

(697) Borthold, W; a.g.e., s.202.

(698) Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi; İslam Tarihi, C.1-2. İstanbul, 1971, s.450.

(699) Borthold, W; a.g.e., s.202.

(700) Kitapçı, Z; Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler, s.101.

(701) Kafesoğlu, İ.; a.g.e. s.122.

(702) Klyashorny, S.G.; a.g.m. s.771.

türklerden oluşan yardımcı kuvvetlerle (703) bölgeye giderek ele geçirdiği türk şehirlerini yakıp yıkmıştır (704).

B - ARAPLARI TÜRK YURTLARINDAN ATMAK İÇİN SÜRDÜRÜLEN ÇALIŞMALAR VE SONUÇLARI

Kuteybe b.Müslim ile başlayan ve türk yurtlarını bir ateş ve kan deryasına boğan arapların aşağı türkistan'ı fetih hareketi, Kuteybe'nin öldürülmesinden (713) sonra da olanca hızı ve şiddetiyle devam etmiştir.

Kuteybe'den sonra türk yurtlarının fethi için bölgeye gönderilen arap komutanları, Türklerin arapları topraklarından atmak için başlattıkları mücadelelerin üstesinden gelemedikleri için, Türk yurtlarındaki huzursuzluk, isyan ve kargaşalık bir türlü dinmek bilmiyordu. Bir kere türkler her şeyi göze alarak, arapları türk yurtlarından çıkarmak için harekete geçmişlerdi (705). Hatta türk yurtlarına gönderilen arap vali ve komutanlarının basiretsizliği ve arap hakimiyetine karşı başkaldıran ve istiklallerini yeniden elde etmek için mücadeleye girişen türklerin azmi karşısında acze düşmeleri, Türklerin bir ara birlik olup arapları aşağı türkistandan söküp atmalarına kadar varmıştı. Böylece Aşağı Türkistanda arapların zaafiyetinden ve Şam da yer yer ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan türkler, birleşerek arapları kendi yurtlarından sürüp çıkardılar; Yalnız Buhara ve Semerkant gibi arapların ve müslüman türklerin meskun bulunduğu şehirler kaldı (706).

Emevilerin Horasan valisi olarak bulunan Eşres hiç olmazsa arapların elinde kalan Buhara ve Semerkant'ı kurtarabilmek için müslüman olmaları şartıyla Türklerden haraç ve cizye alınmayacağını ilan etmişti. Bu ilan aynı zamanda Türklerle arapların aynı haklara sahip olabileceği anlamına da geliyordu. Bölge halkının akın akın islam dinine girdiğini gören Emevi devlet adamları adeta paniğe kapılmışlardı. Emeviler, yıllardır geniş imparatorluğun arap olmayan bu bölgesinde sosyal, siyasi ve ekonomik hakimiyetlerini yürütmek maksadıyla ezmek ve tepelemek siyasetini en korkunç şekillerde tatbik etmişler bunu yapabilmek için de arabizme dayanmışlar, Arapları arkalarına almışlardır. Ş.Günaltayın tesbiti ile "Emevilerin, arap olmayan kavimlere reva gördükleri ve tatbik ettikleri siyaset insafsızca ve kanlı idi" (707)

Yarım yüzyıldır kendi ırkından olmayan türkleri müslüman olsalar bile "mevali" olarak görmeye alışmış olan ve türk yurtlarından elde ettikleri gelirin azalmasına

(703) Kitapçı, Z; *Türkistanda Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarı*, s.67.

(704) Gibb, H.A.R.; a.g.e. s.48-49, Klyashtorny, S.G.; a.g.m. s.774, Kitapçı, Z; *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*, s.252, vd.

(705) Kitapçı, Z; *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*, s.264.

(706) Üçok, B.; *İslam Tarihi Emeviler-Abbassiler*, Ankara, 1968, s.50.

(707) Günaltay,Ş.; "Abbassoğullarının Yükselmesinde Türklerin Rolü", *Belleten*, C.IV. s.23-24, Ankara, 1942, s.180.

tahammül edemeyen Şam ümerası islâmı kabul etmiş olsalar dahi türklerden cizye ve haracın alınmasına devam edilmesini istiyorlardı ⁽⁷⁰⁸⁾.

Halbuki hem islami akideye aykırı olan ve hem de Türklerin islâmdan yüz çevirmelerine neden olan bu tür bir uygulama, Aşağı Türkistan bölgesinde araplara karşı yeni ayaklanmaların çıkmasına neden olmuştu. Bu tarihlerde (716-738) Aşağı Türkistan'ın Talas ve Çu nehirleri havzasında Türgeşlerin kuvvet kazandıkları ve 716 yılında Doğu Göktürk kaanı Kapağan kaanın öldürülmesi üzerine yine Türğiçlerde Su-lu Han'ın dağılmış Türk birliğini toplayarak büyük Türgeş devletini kurduğu görülmektedir (712-738) ⁽⁷⁰⁹⁾. Su-lu Han araplara karşı birçok başarılı harpler yapmış hatta onları aşağı türkistandan sürüp çıkartacak hale gelmiş, o kadar ki, onun sevkettiği ordular Belh'e kadar ulaşmıştır. Z.Kitapçı'nın deyiimiyle; **"İşte islami kaynaklarda her nedense adı zikredilmeyen ve fakat "Hakan! en büyük hükümdar, Türk hükümdarı" diye bahsedilen ve Cüneyd, dahil bir çok arap valilerine kan kusturan bu büyük türk hakanının adı şüphesiz Su-lu Handır** ⁽⁷¹⁰⁾.

Türgeşlerin ikiye ayrılmasını fırsat bilen araplar türk yurtlarını yeniden istila ettiler. Ancak türklerin arapları yurtlarından çıkarmak için başlattıkları mücadele hiç bir zaman için durmadı. İ.H.Danişmend'in dediği gibi **"gerçektende araplar silahları ellerinde olarak türklerle başa çıkamamışlardı"** ⁽⁷¹¹⁾.

Türklerin arap Emevilere karşı başlatmış oldukları isyan ve başkaldırı islâm dinine karşı değildi. Bilakis Türkler hiç bir zaman için islâm dinine karşı mücadele etmemişler. İslâmı kabul ettikten sonra onu yüceltmek ve onu dünyaya hakim kılmak için canları ve kanları ile savaşmışlar, bu uğurda dünyanın her yerinde kanlı nehir gibi akmış ve kemikleri dağlar gibi yığılmıştır. Türklerin isyanı emevi yönetimine karşı olmuştur. Arapların türkler için reva gördükleri siyasetin **"zulüm ve tenkil"** ile özetlenebileceğini ileri süren B.Üçok; Emeviler devrinde arap yöneticilerin Türkler ile ilgili uygulamaları hakkında özetle şu bilgileri vermektedir:

"Arabizm siyasetini izleyen emeviler devrinde arap idarecileri, Türklerle müslüman olsalar bile yukarıdan bakıyorlar, kendilerini pek üstün görüyorlardı. Türklerin ister malları ister canları olsun kendileri için helal sayıyorlardı. Bu husus özellikle cizye toplarken açıkça görülmekte idi. Halifeler Şam saraylarının israf ve lüks giderlerini karşılayabilmek için komutanlarını yağmacılığa teşvik ederlerdi. Yüz yılı aşkın (642-749) bir zaman boyunca yapılan bu yağma ve tahripçiliğin sonu şu oldu ki, türk yurtlarındaki bir çok şehirler yakıldı yıkıldı ve sanat eserleri bile tahrip oldu. Emevi halifelerinin bir kısmı (Ömer b.Abdülaziz gibi) yüksek islâm dinini yaymak amacından çok, zengin ülkeleri yağma etmek,

⁽⁷⁰⁸⁾ el-Belazuri, *Fütuh*, s.314.

⁽⁷⁰⁹⁾ Kurat, A.N.; *a.g.m.* s.388.

⁽⁷¹⁰⁾ Kitapçı, Z; *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve...* s.298.

⁽⁷¹¹⁾ Danişmend, İ.H.; *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu*, Konya, 1978, s.55.

yeni gelir kaynakları bulmak için akınlar yapıyorlardı. Türkler ise mevali mer-tebesinde yaşamak istemedikleri için islam dinini kolayca kabul etmek yolunu tutmamışlardı. Ancak emeviler aleyhinde Şuubiye hareketi olmaya başladıktan sonradır ki, türkler müslüman olmayı kütle halinde benimsemişlerdir" (712). Aslında Şuubiye akımı, arap olmayan müslümanların arabizme ve arap tahakkümüne karşı mücadele veren gayri arap unsurun milli bilinçlerinin uyanması, onlarda eski ahlakı, edebi ve siyasi geleneklerin yeniden canlanması ve değer kazanması olarak yorumlanmaktadır (713).

a - Kuteybe'den Sonra;

Eşres b.es-Sülemi devrinde (727-729) Aşağı Türkistan'da yaşayan Türklerin islamlaştırılması gibi oldukça masumane ve iyi niyetle ve kısa zamanda şekil ve istikamet değiştirerek, Şam umerasının bağnaz tutumları yüzünden mecra değiştiren Türk-Arap mücadeleleri, Aşağı Türkistan'da siyasi bir buhrana dönüşmüş ve bu arapların türk yurtlarını tamamen terk etmesine kadar devam etmiştir.

Şam umerasının baskıcı politikaları yüzünden ihtida edenlerin başını çektiği, yerli halk ve prenslerin geniş ölçüde destekledikleri bu mücadeleler Nasr b.Seyyar'ın ilk valilik yıllarına kadar sürmüştü. Su-lu hanın, Esed'in valiliği sırasında (735-737) Kur-sul ve Buğra Tarkan tarafından öldürülmesi bu siyasi mücadelelerde denge ve üstünlüğün yeniden arapların eline geçmesini sağlamakla kalmamış (714), aynı zamanda Aşağı Türkistanda Türklerin arap hakimiyetine karşı güç ve kuvvet kazanması için bir müddet beklmelerine de neden olmuştu.

Biz özellikle Nasr b.Seyyar devrinde Türklerin arapları türk yurtlarından atmak için giriştikleri mücadele üzerinde duracağız.

b - Nasr b.Seyyar ve Türklerle Mücadelesi:

Esed b.Abdullah'ın ölümünden 4 ay sonra, ilerlemiş yaşına rağmen aşağı türkistan, Türk yurtlarına bizzat Hişam tarafından gönderilen Nasr b.Seyyar (757) (715), her ne kadar ilk zamanlarda aldığı ciddi tedbirler ve bir takım reform denebilecek kararlarla Türk yurtlarınsa siyasi arap hakimiyetini yerleştirmeyi başarmışsa da, o dahi Arap komutanı bile Emevi devletinin yıkılışını ve arapların Türk yurtlarından sökülüp atılmasını önleyememiştir.

Nasr b.Seyyar daha türk yurtlarına ilk ayak bastıktan sonra, Kuteybe b.Müslim gibi akıllıca ve dahiyane planlarla önce türk yurtlarındaki huzur ve sukunu sağlamayı

(712) Üçok, B.; a.g.e., s.51.

(713) Köprülü, F.; *İslam Medeniyet Tarihi*, Ankara, 1984, s.100.

(714) Kitapçı, Z.; a.g.e. s.305.

(715) Welhausen, J.; a.g.e. s.164.

arkasından da, siyasi hakimiyetten ziyade bölgede dini yönden hakimiyet kurmayı amaçlıyordu.

"Gerçekte Nasr b.Seyyar akıllı, dirayetli, irade sahibi bir adamdı. Yapacağı şeylerin önünü-sonunu daima düşünür ve iyi bir durum muhakemesi yapmadan önce kolay kolay karar vermezdi" diyen Prof.Dr.Z.Kitapçı, "739 senesinde Taşkent seferi sırasında şans eseri büyük türk hakanı Kur-sul'u esir olarak öldürdü ve türkleri çil yavrusu gibi dağıttı. Böylece araplar kati ve nihayi bir şekilde Türk yurtlarına hakim olmuşlardı. Kuteybe b.Müslimle başlayan ve yarım asır devam eden arapların bu mücadeleleri Türklerin hazin bir şekilde yenilmeleriyle son buluyordu" demektedir (716).

c - İpek yolu yeniden türklerin eline geçiyor

M.742 senelerinde emevi halifesi Hişam vefat etti. Hişamın vefatı ile birlikte hilafet merkezi Şam'da bir çok kaynaşmalar ve kargaşalıklar oluyordu. Nasr b.Seyyar ile türk yurtlarında başlayan bir huzur ve istikrar devri sona erme arefesinde idi. Nasr bu durumdan ürktüğü için Horasan'a çekildi. Şamın siyasi istikrarsızlığı ve gittikçe artan huzursuzluk ve kargaşalıktan korktuğu için türk yurtlarındaki askeri hareketına da son vermek mecburiyetinde kaldı (717).

Temelleri koyu bir arap şovenizmine dayanan ve kendilerini üstün gören arap olmalayanlara müslüman olsalar dahi "köle" gözü ile bakan (718) Emevi devletinin aleyhinde Abbasilerin başlattığı ve tahrik ettiği yıkıcı propaganda ve faaliyetler çoktan başlamıştı. İmparatorluk sınırları içinde yaşayan ve gayri memnun toplumların büyük ölçüde destekledikleri bu propagandalar tesirini kısa zamanda göstermiş ve devleti yıkıma kadar götürmüştü (719).

Türk asıllı Ebu Müslim el-Horasaninin Ümeyye Oğulları saltanatını yıkarak peygamber ailesinden birinin idaresinde bütün müslümanları müsavi tanıyacak bir devlet kurmak için ayaklanan türk yurtlarında yaşayan halk, dini, sosyal, siyasi ve ekonomik yönden toplumun tamamen desteğini kaybetmiş olan bu yönetimi yıkmış ve onun yerine Abbasiler Devletini kurmuştur (750) (720).

Nasr b. Seyyara gelince; uzun seneler aşağı türkistanda valilik yapmış, Türkler arasında islamiyetin yayılması için Kuteybeden sonra gerçek anlamda mücadele vermiş olan değerli arap komutanı, Abbasi ihtilalcilerin önünden bir şehirden diğerine kaçarken H.131/M.748 tarihinde Hemedanda vefat etmiştir.

(716) Kitapçı, Z; **Yeni İslam Tarihi ve ...** s.271.

(717) Kitapçı, Z; **a.g.e.** s.272.

(718) Yurdaydın, H.G.; **İslam Tarihi Dersleri**, Ankara, 1971, s.34.

(719) Kitapçı, Z; **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve...** s.325.

(720) Günaltay, Ş.; **a.g.m.** s.185.

Böylece binlerce yıllık türk yurdu ve bu türk yurtlarını bir ağ gibi sararak geçen ipek yolu yeniden türklerin idaresinegeçiyordu. Artık bundan sonra 16. yüzyılın ortalarına kadar dünya ticaretinde aktif rol oynayan türk tüccarları her türlü güven ve emniyet içinde Uzak Doğu, Çin, Hindistan ve Orta Asya türk mallarını ipek yolu vasıtasıyla doğrudan batıya taşıyacaktı.

Çinden Akdenize kadar 10.000 km. uzunluğunda olan ipek yolu, türklerin hakimiyetinde ve güvencesinde olarak insanlığın yararına yüzlerce yıl hizmet edecektir. Artık ipek yolu için türk yurtlarında yapılan mücadeleler türlerin lehine olarak böylelikle sona ermiş oluyordu. Böylece ipek yolu aşağı yukarı 16. yy. ortalarına kadar popülitesini korumuş ve bu süre içerisinde hep Türklerin hakimiyetinde kalmıştır.

SONUÇ

İpek yolu; iki okyanusu, büyük okyanusla atlas okyanusu, iki kıtayı, asya ile avrupayı, birçok kültürü ve medeniyet dini, felsefi yaşatışı ve hayat tarzını bütün insanlığın ortak ihtiyacı olan ticari menfaatleri ve dolayısıyla birçok milletleri binlerce yıl karşı karşıya getirmiş olan ve onların ipek yolu üzerinde çıkarlarını ve ihtiyaçlarını karşılıklı giderlerinde birinci derecede etkin olmuş dünyanın en büyük ticaret yolu olma özelliğine sahiptir.

Eski dünyanın en uzun karayolu olma özelliğini taşıyan ipek yolu, Çin'den başlayarak Akdeniz sahillerine kadar on bin km'yi aşkın uzunluğu ile yol güzergahı üzerinde yer alan binlerce yerleşim merkezlerini, Türk yurtları ve yakınoğı ülkelerini birbirlerine bağladığı gibi, bütün bu ülkelerin iç ve dış ticaretini kolaylaştırmış, dünya ticaretinde oynadığı büyük rol kadar, bölge ülkelerinin ticaretinde de birinci derecede rol oynamıştı.

Böylesine önemli bir yere sahip olan ipek yolu, tarihin en eski çağlarından beri, orta çağlar boyunca da Türk yurtlarından geçmiştir. İpek yoluna hakim olmak isteyen birçok millet ve devletler hakimiyet mücadelelerini hep bu Türk yurtlarında sürdürmüşlerdir. Türk yurtları bir bakımdan ipek yolu ile özdeşleşmiştir. Türk yurtlarına hakim olan ipek yoluna da sahip olurdu. Bu bakımdan ele aldığımız ipek yolu hakimiyeti ve Türk yurtlarında yapılan mücadeleleri şu şekilde değerlendirmemiz mümkündür.

1 - Asya ticaret ve askeri ulaşım yolu, diğer bir ifade ile "İpek Yolu" yeryüzünün en uzun karayolu olma özelliğı ile Asya'nın orta kuşağını bir baştan bir başa aşarak yakın doğuda Akdeniz sahillerine kadar ulaşmakta ve oradan da deniz yoluyla avrupaya kadar uzanmaktadır.

M.Ö. İkinci yüzyıldan itibaren hareketlenmeye başlayan ipek yolu, M.S.17. Asra kadar bilfiil hareketliliğini devam ettirmek suretiyle tarihin en uzun ömürlü karayolu olma özelliğine sahiptir. Böylelikle Çin'den başlayıp Orta Asya Türk yurtlarından yakın doğuya kadar uzanan ipek yolu, yol güzergahı üzerinde bulunan birçok milletleri kavimleri ve ülkeleri birbirine doğrudan doğruya başladığı için, ticaret, dini seyahat, askeri sefer, sanat alışverişi, siyasi ve sosyal temas ve haberleşme hizmetini yerine getirmekle çeşitli halk topluluklarını birbirine bağlayıcı, yakınlaştıracı ve kaynaştıracı rol oynamıştır.

İpek Yolu dünya ticaretinin en hareketli ve hacimli karayolu oldu. İnsanlığın ihtiyacı olan birçok değerli ve çeşitli mallar bölgeden bölgeye aktarıldı. Ticaretin sağladığı rahatlık ve sosyal refah bu yolu elinde bulunduran devletin ve milletlerin güçlenmesine de yardım etti.

Öte yandan bu yüksek refah ve gelirden dolayı, ipek yolu ve yolun geçtiğı bölgeye hakimiyet uğrunda çok çetin çekişmeler, mücadeleler ve savaşlar oldu.

Yol boyunca özellikle türk yurtlarında yüzlerce yıl çeşitli milletler ipek yoluna hakim olabilmek için türklerle savaştılar ve türk yurtları bir çok milletin -ki bunların başında Çinliler, Sasaniler, Bizans ve Araplar gelmektedir. -istilasına uğradı.

2 - Çinlilerin M.Ö. ikinci yüzyıldan başlayarak M.S. 751 yılına kadar, Türk yurtlarına hakim olmak ve ipek yolunun nimetlerinden yararlanabilmek için Orta Asya üzerine yapmış olduğu askeri seferlerde milyonlarca insan bu uğurda kanını akıtmış ve hayatını kaybetmişti.

İran ve Bizansa gelince bunlarda ipek yolu ticaretini ellerinde bulundurmakla bir bakıma Asya ve Avrupa daha doğrusu orta çağlarda dünya ticaretini ellerine almış olacaktı. Bizansın doğu seferi ve Sami hükümdarlarının İran saraylarında türk yurtlarına sahip olabilmek için yaptıkları planlar hep bunun için olmuştur.

Arapların Aşağı Türkistan'ın en mamur ve müreffeh şehirlerini fetihlerinde temel felsefe ne ilayı kelimetullah aşkı ve ne de islam dinini Türk yurtlarına ve orta asyanın engin steplerine yaymak isteği olmuştur. Müslüman arap valileri ve askeri komutanlarının tek bir amacı vardı; O da türk yurtlarından geçen ve yüzlerce yıldır, bölgeye ve bölge insanlarına refah ve zenginlik getirmiş olan ipek yoluna hakim olmak Çin'in yumuşak ikilisi Hindistan ve iç asyadan getirilen bir çok baharat, değerli madenler ve taşlar ilk çağlardan itibaren, orta çağlar boyunca Bizans ve İranlıların ilgisini çektiği gibi Müslüman araplarında aradığı meta olmuştur. Onlarda bütün bunlara sahip olabilmek için mücadele etmişler savaşlar yapmışlardır.

Türk yurtlarında özellikle Ahmet b. Kays'dan itibaren devam eden ve yüzbinlerce insanın ölümü ile sonuçlanan bu fetih hareketlerinin samimi bir gayreti diniyenin icabı, Allah rızası için ve İslam dininin türkler arasında ve türk yurtlarında yayılmasını hedef alan mukaddes bir cihad olmaktan çok "ganimet elde etmek" Emevi Halifelerinin ve Şam ümerasının israfa ve lükse varan harcamalarını karşılamak ve onlara yaranmak maksadıyla yapılmış olduğunu yerli ve yabancı birçok tarihçiler kabul etmektedirler. Türk yurtlarına karşı girişilen fetih hareketlerinde birinci derecede önemli olan oraya gönderilen vali, hazine ve hükümetin menfaatleri idi. Hele hele İslamın birinci derecede emrettiği Hz. Peygamber ve Sahabelerinin titizlikle özen gösterdikleri islam dininin yayılması için gayreti diniyye ve cihad gibi birinci derecede önemli olan fiiller buralara gönderilen valiler için ikinci planda bile değildi.

3 - İpek yolu bu ticareti ve ekonomik yönden önemi yanı sıra, yol güzergahı boyunca birçok kültür unsurunun milletler ve bölgeler arasında alışverişleri ile bunların çok uzak diyarlara taşınmasını da sağladı. Böylece

milletler ve bölgeler arası kültür alışverişi orta asya Çin ve yakın doğunun hatta avrupanın dahi kültüründe etkilenmelere neden oldu.

Çeşitli din kültür ve mezheplerin onun yol boyunca yayılma fırsatı bulması, çeşitli sanat, edebiyat, mimari yapı, musiki ve birçok alanda karşılıklı etkileşimin ortaya çıkmasını sağladı. Özellikle Türk yurtlarının doğu ile batı arasında, kültürel köprü vazifesi görmesi Çin kültürünün ve yüksek Çin medeniyetinin yakın doğuya ve daha sonraları Avrupa'ya kadar ulaşmasına neden oldu. Böylece türk yurtları da çok kısa bir zaman içinde çeşitli kültürlerin karşılıklı olarak birbirlerini etkiledikleri ve hatta yayılmak için mücadele ettikleri yerler haline geldi.

4 - Siyasi olarak binlerce yıl Türk hakimiyeti altındaki topraklardan geçen ipek yolu, Türk milleti içinde çok değerli olmuş, hatta yüzlerce yıl türkler bu yolu, iç karayolu gibi kullanmışlardır. Ticaretin gelişmesine büyük önem veren türk devletleri kervanların güvenliğini sağlamak için her zaman askeri tedbirler aldıkları gibi, yol boyunda yaptırmış oldukları hanlar, kervansaraylar ve konaklama yerleri ile de tüccarların güvenliğini sağlamışlardır. Buralarda yolcuya gerekli ihtiyaçları, sağlık, giyim, içecek ısınma vb. hazır bulundurmuşlardır. Ayrıca Türklerin orta asyadan yakın doğuya ve anadoluya, oradanda Avrupaya kadar göçleri hep bu ipek yolunda olmuştur.

Bu gün itibarıyla ipek yolunun yeniden inşası ve hizmete açılması ile dünya ticaretine olduğu gibi, yol güzergahı üzerinde bulunan bölge ülkelerinin de iç ve dış ticaretini kolaylaştıracak, böylece doğu ile batıyı birleştirmede en önemli rolü oynayacaktır. Hele hele bugün bağımsızlığına yeni kavuşuş olan Türk topraklarının ekonomik ve kültürel açıdan dünyaya açılması, Türk tarihi ve medeniyeti açısından olduğu kadar, insanlık tarihi açısından da önemlidir.

İpek yolunun yeniden insanlığın hizmetine açılması gibi böylesine mega bir proje birçokları tarafından imkansız gibi görülebilir. Ancak şu hiç unutulmamalıdır ki, iki bin yıl önceki insanlar bunu gerçekleştirmiş ve Çin ile Akdeniz arasındaki ticaret beş yüz yıl hiç aksamadan ve durmadan sürdürülmüştür. Geçmişte ipek yolunun geçtiği bölgelerde bu yüzden birçok tedirginlikler olmuş, imparatorluklar arası savaşlar yapılmış, ancak ticari faaliyetler ve ticari hayat hiç bir zaman aksamadan devam etmiştir. Çünkü dünya ticaretinde önemli bir rol oynayan ipek yolunun önemini o günün devletleri, o günün toplumları ve o günün insanları biliyorlardı.

Bu gün insanlık tarihi ve kültürü açısından bakıldığında, İpek Yolu'nun önemi bir daha ortaya çıkacaktır. Çünkü, asyanın içlerine doğru gidildikçe, yüzyıllardır yapılmayan bir hayli araştırmalar daha kolay yapılacak, Türk

tarihinin ve Türk kültürünün bize karanlık kalan birçok yönleri aydınlatılmış olacaktır.

İpek yolunu yeniden insanlığın hizmetine açan bölge devletler, hem kendilerine ve hemde insanlığa büyük bir hizmet yapacağı gibi, yeryüzüne sonsuza kadar yaşayacak ölümsüz bir anıt ta dikmiş olacaklardı. Büyük bir ilim adamının dediği gibi; "Belki kervanların ezgili çan sesinin yerini motor ve klakson gürültüsü alacağı için eskinin nostaljisi ve romantizmi kaybolacaktır ama, asya büyüktür, eskiyi özleyen ve görmek isteyenin gezip göreceği çok yer vardır."

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR

KURAN-I KERİM

AKPINAR, Turgut;

Türk Tarihinde İslamiyet, İstanbul, 1993

ARNOLD, T. W;

İntişarı İslam Tarihi (Çev. H. Gündüzler) Ankara, 1982

ARSAL, S. Maksudi;

Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul, 1947

ASLAN, Muhammed;

Kuteybe b. Müslim ve Zamanı (Basılmamış Y. L. Tezi) Kayseri, 1986

ASIM, Necib;

Türk Tarihi, İstanbul, 1316

AYCAN, İrfan;

Muaviye b. Ebi Süfyan, Ankara, 1990

BARTHOLD, W;

Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Yayına Haz. K. Y. Koprıman, İ. Aka, Ankara, 1975

BARTHOLD, W;

Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Haz. H. D. Yıldız) TTK. Ankara, 1990

BARTHOLD, W;

İslam Medeniyet Tarihi, Ankara, 1984

BAŞBUĞ, Hayri;

Aşiretlerimizde At Kültürü, TDA. Vakfı, Yayınları, İstanbul, 1986

BAYRAM, Sadi;

Güney Doğu Anadolu'da Proto Türk İzleri, "Mukaddes Kitaplara Göre Hz. Nuh'un Gemisi", Ankara, 1988

BEKİN, A. Rıza;

İpek Yolu, DTCF, Yayınları, Ankara, 1981

el-BELAZURİ;

Fütuhu'l-Buldan, (çev. M. Fayda) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987

BOSLUORTH. C. E;

İslam Devletleri Tarihi, (çev. E. Merçil, M. İpşirli) İstanbul, 1980

BOULNOİS, Luce;

The Silk Road, London, 1966

- BUĞRA, M. Emin;
Şarki Türkistan Tarihi, Yayınları, F. Buğra, Ankara, 1987
- BÜNYADOV, Ziya;
Azerbaycan, VII-IX. Asırlarda, (Krilce) Bakü, 1989
- CAFEROĞLU, Ahmet;
Türk Dili Tarihi II, İstanbul, 1964
- CAETANO, L;
İslam Tarihi, C.I. (çev. H. Cahit), İstanbul, 1924
- el-CAHİZ;
Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, (çev. R. Şeşen), Ankara, 1988
- CHAVENNES, E;
Les Tou - Kiue (Turks) occidentaux, Paris, 1900.
- ÇAĞATAY, Neşet;
İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Ankara, 1963
- DANIŞMAN, Zuhuri;
Büyük İslam Tarihi, C. V. İstanbul, 1971
- DANIŞMEND, İ. Hakkı;
Garb Menbalarına Göre Medeniyetin Menbağı Olan İslam Medeniyeti, İstanbul, 1979
- DANIŞMEND, İ. Hakkı;
Türklük Meselesi, İstanbul, 1983
- DANIŞMEND, İ. Hakkı;
İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi, İstanbul, 1960
- DANIŞMEND, İ. Hakkı;
Türklük ve Müslümanlık, İstanbul, 1959
- DEGUIENES, J;
Büyük Türk Tarihi, C.I.-II. (çev. Heyet) Türk Kültürü Yayınları İstanbul, 1976
- DIYARBEKİRLİ, Nejat;
Hun Sanatı, MEB: Kültür Yayınları İstanbul, 1972.
- DOĞRUL, Ö. Rıza;
Dinler Tarihi, İstanbul, 1947
- DOĞAN, Mehmet;
Tarih ve Toplum, Ankara, 1989
- DURANT, W;
İslam Medeniyeti, Tercuman 1001 Temel Eser, 29. İstanbul, Tarihsiz
- EBERHARD, W;
Çinin Şimal Komşuları, TTK. Ankara, 1947

- EBERHARD, W;
Çin Tarihi, TTK. Ankara, 1990.
- EBULFEREC-İBNÜLİBRİ;
Tarihu Muhtasaruddüvel, (çev. Ş. Yaltkaya), İstanbul, 1941.
- ESİN, Emel;
Türk Kültür Tarihi İç Asyadaki Erken Safhalar, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi, Ankara, 1985.
- ESİN, Emel;
Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul, 1978
- GİBB, H. A. R;
Orta Asyada Arap Fütuhâtı, (çev. M. Hakkı), İstanbul, 1980
- GÖKYAY, O. S;
Dede Korkut, İstanbul, 1938
- GRAUSSET, R;
Bozkır İmparatorluğu, (çev. R. Uzman) İstanbul, 1980
- GRENARD, F;
Asyanın Üstünlüğü ve Düşkünlüğü, İstanbul, 1941
- GRENARD, F;
Asyanın Yükselişi ve Düşüşü, (çev. O. Yüksel) MEB. Yayınları, İstanbul, 1992
- GÜNALTAY, Şemseddin;
İran Tarihi, TTK. Ankara, 1987
- HAMİDULLAH, M;
İslam Peygamberi, (çev. M. S. Mutlu), İstanbul, 1972
- HANİGMAN, E;
Bizans Devletinin Doğu Sınırı, (çev. F. Işıltan) İstanbul, 1970.
- HASAN, İ. Hasan;
İslam Tarihi, C.I-III. İstanbul, 1992
- HEDİN, Sven;
İpek Yolu, (çev. A. Arpad) İstanbul, 1974
- HEDY, W;
Yakındoğu Ticaret Tarihi, (çev. E. Z. Karal) TTK. Ankara, 1975
- HİTTİ, P.K;
İslam Tarihi, C.I. (çev. S. Tuğ), İstanbul, 1989
- İBNÜ'L-ESİR;
el-Kamil Fi't-Tarih, C.III. (çev. M. B. Eryarsay), İstanbul, 1986
- İBNİ HALDUN;
Mukaddime, C.I-II. (Haz. S. Uludağ) İstanbul, 1988

- İNAN, A. Kadir;
Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1968
- İZGİ, Özkan;
Çin Elçisi Vang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, TTK. Ankara, 1989
- İZGİ, Özkan;
Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi, (Hukuk Vesikalarına Göre) Ankara, 1987.
- KAFESOĞLU. İ;
Türk Bozkır Kültürü, Ankara, 1987
- KAFESOĞLU. İ;
Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1984
- KAŞGARLI MAHMUD,
Divan-ı Lügatü-t-Türk, İstanbul, 1976
- KAYAOĞLU, İ;
İslam Kurumları Tarihi, Ankara, 1980.
- KİTAPÇI, Zekeriya;
Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar,
 İstanbul, 1989
- KİTAPÇI, Zekeriya;
Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler, Konya, 1989
- KİTAPÇI, Zekeriya;
Türkistanda Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları, İstanbul, 1988
- KİTAPÇI, Zekeriya;
et-Türk Fi Müellefet,'l-Cahız, Beyrut, 1972
- KİTAPÇI, Zekeriya;
Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, İstanbul, 1987
- KİTAPÇI, Zekeriya;
Yeni İslam Tarihi ve Türkistan, İstanbul, 1986
- KİTAPÇI, Zekeriya;
Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiileri, Konya, 1993
- KOCA, S;
Türk Kültürünün Temelleri, I. İstanbul, 1980.
- KONUKÇU, Enver;
Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi, Ankara, 1973
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat;
Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1980
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat;
Türkiye Tarihi, İstanbul, 1923

- KÖPRÜLÜ, M. Fuat;
Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1989
- KRAMERS, J. H;
İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret (çev. Ö. Rıza), İstanbul, 1934
- KUANTEN, L;
İmperial Nomads, A History Of Central Asia, 500-1500, Pensilvanya, 1979
- KURAT, A. Nimet;
IX-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,
 Ankara, 1992
- KUZGUN, Ş;
H. İbrahim ve Hanıflık, Ankara, 1985
- LEVİS, Bernard;
Tarihte Araplar, (çev. H. D. Yıldız) İstanbul Ün. Edb. Fak. Yay. İstanbul, 1979
- LEVİS, B;
İslamda Siyaset ve Savaş, İstanbul, 1983
- LİGETİ, L;
Bilinmeyen İç Asya, (çev. S. Karatay) Ankara, 1986
- MAHMUD, S. F;
İslam Tarihi, (çev. A. Kevenoğlu) İstanbul, 1962
- MANTRAN, R;
İslamın Yayılış Tarihi, (VII-XI. yy.) (çev. İ. Kayaoğlu) Ankara, 1981
- MAZAHİRİ, Ali;
Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları (Çev. B. Üçok) İstanbul, 1972
- MONTAGNE, R;
Çöl Medeniyeti, (çev. A. Yakahoğlu) Ankara, 1991.
- OSTROGORSKY, G;
Bizans Devleti Tarihi, (çev. F. Işıltan) Ankara, 1991.
- ORKUN, H. N;
Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1987.
- ÖGEL, Bahaeddin;
İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş, Ankara, 1988.
- ÖGEL, Bahaeddin;
Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, 1971
- ÖZTUNA, Y; KAFESOĞLU, İ;
Türk Tarihi, I. Ankara, 1977-78
- ÖZTUNA, Y;
Türkiye Tarihi, C.I. İstanbul, 1974.

RASONY, L;

Tarihte Türklük, Ankara, 1988

RAVENDİ;

Rahatü's-Sudur, (Nşr. M. İkbāl) Ankara, 1957-1960.

ROUTES D'ASIE; MARCHANDES ET VOYAGEURS XI-XVIII SIECLE,
Paris, 1986.

SİBT, İbnü'l-Cevzi;

Miratü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayan (Yay. A. Sevim) Ankara, 1968.

SİRMA, İ. Süreyya;

Hilafetten Saltanata, Emeviler Dönemi, İstanbul, 1991.

SÜMER, F;

Oğuzlar, İstanbul, 1992.

ŞEHBENDERZADE, Filibeli Hilmi;

İslam Tarihi, C.I. İstanbul, 1901.

ŞEŞEN, Ramazan;

İslam Coğrafyacılarına Göre Türk Ülkeleri, Ankara, 1985

TABERİ;

Milletler ve Hükümdarlar, C.III. (çev. Z. K. Ugan) İstanbul, 1991

TEKİN, Talat;

Orhon Yazıtları, Ankara, 1988

TÜRK TARİHİNİN ANA HATLARI, (Medhal Kısım) Maarif Vekaleti Yayınları,
İstanbul, 1931

TOGAN, Z. V;

Bugünkü Türk İli Türkistan Tarihi, İstanbul, 1981

TOGAN, Z. V;

Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981

TURAN, Osman;

Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul, 1980

TURAN, Osman;

Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul, 1978

UZUNÇARŞILI, İ. H;

Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, TTK, Ankara, 1984

ÜÇÖK, B;

İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler, Ankara, 1968

WATT, M;

İslamın Avrupaya Tesiri, (çev. H. Yavuz) İstanbul, 1986

WELHAUSEN, j;

Arap Devleti ve Sükutu, (çev. F. Işıltan), İstanbul, 1960

WILL, D;

İslam Medeniyeti, (çev. B. Ögel), Tercüman 1001 Eser Serisi, İstanbul, Tarihsiz

YILDIZ, H. D;

İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 1977

ZEYDAN, C;

İslam Medeniyeti Tarihi, C.I-V. (çev. Z. Megazi) İstanbul, 1974

MAKALELER

ALASLAN, H;

"Orta Doğuda Türk Askeri Devlet Varlığının İnkişafı" T.D.A.D. s.81, İstanbul, 1992

AZZAVİ, Abbas;

"İbni Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", (çev. Ş. Yaltkaya) Belleten, C.IV. S.15, Ankara, 1940

BAZIN, Lovis;

"Les Relais De Paste De La China A'la Turcuie", Routes D'ase, Marchandes et Noyag Eures XI-XVIII. Siecle, Paris, 1986, s.43-53

CAFEROĞLU, A;

"Türk Onomastiğinde At Kültürü", İ.T.E.D. C.III. s.201-212

ÇAVDAROĞLU, A;

"Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri (At-İpek Alışverişi)", İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, s.34. İstanbul, 1984

EBERHARD, W;

"Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Türkiyat Mecmuası, C.VIII. İstanbul, 1942, s.125-191

EBERHARD, W;

"Eski Çin Kültürü ve Türkler", D.T.C.F. Dergisi, C.I. s.14, Ankara, 1943

EBERHARD, W;

"Muahhar Han Devrinde Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", Belleten, C.IV. S.16, Ankara, 1940

EBERHARD, W;

"Türkistan Seyahatnamesi", Belleten, S.29, Ankara, 1944

ESİN, Emel;

"Farabinin Vatanında İki Kültür Merkezi Kengü-Tarban(d) ve Sayram", Uluslararası İbni Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbni Sina Sempozyumu

- Bildirileri, Ankara, 9-12 Eylül 1985. Atatürk Kültür Merkezi Kongre ve Sempozyum Bildirileri, S.1, Ankara, 1990
- ESİN, Emel;
- "Farabiyi Yetiştiren Kengeres Kültür Çevresi"**, İ.T.E. Dergisi C.VI. İstanbul, 1977
- ESİN, Emel;
- "Muyanlık Uygur Buyan Yapısında Vihara Hakanlı Muyanlığa (Ribat) ve Selçuklu, Han İle Medresesinde Gelişme"**, Malazgirt Armağanı, Ankara, 1972
- FRYE, R. SAYILI, A;
- "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler"**, Belleten, C.X. Ankara, 1946
- GABAİN, A. V;
- "Göktürklerin tarihine Bir Bakış"**, D.T.C.F. Dergisi, C.II.
- GÖKBAKIR, İbrahim;
- "Kaghan Ünvanının Menşei"**, Belleten, IX. S.36, Ankara, 1945
- GÜNALTAY, M. Şemseddin;
- "Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü"**, Belleten, C.VI. s.23-24, Ankara, 1942
- GÜNALTAY, M. Şemseddin;
- "İslam Dünyasının İnhitat Sebebi Selçuk İstilasımıdır?"**, Belleten, C.II. S.V, Ankara, 1938
- GÜNALTAY, M. Şemseddin;
- "Selçukluların Horasana İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu"**, Belleten, C.VII/I. S.25, Ankara, 1943
- GÜNALTAY, M. Şemseddin;
- "İbni Sinanın Şahisiyeti ve Milliyeti Meselesi"**, Belleten, C.III. S.XIII, Ankara,
- HAMİDULLAH, M;
- "Çin İle İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları"**, (çev. Y. Z. Kavakçı), İ.T.E. Dergisi, C.VI. Cüz.1-2, İstanbul, 1975
- İNAN, A. Kadir;
- "Türklerde Demircilik Sanatı"**, Türk Kültürü, S.24, ankara, 1966
- İZGİ, Özkan;
- "Çinde İslamiyetin Yayılması ve Gelişmesi"**, Milli Kültür, C.II. S.1, Ankara, 1980, s.50
- İZGİ, Özkan;
- "Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları"**, (VIII. Y. Yıla Kadar), Hacettepe Üniv. Edebiyat Fak. Dergisi, C.II. S.1, Ankara, 1984

İZGİ, Özkan;

"XI. yy.la Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticari Münasebetler", Tarih Enstitüsü Dergisi, İst. Üniv. Edb. Fak. S.9, İstanbul, 1978

İZGİ, Özkan;

"Orta Asyanın Türkleşmesi", Tarih Enst. Dergisi., S.12, İstanbul, 1981-1982

İZMİRLİ, İ. Hakkı;

"Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasındaki İzleri", Türk Tarih Kongresi Zabıtları, İstanbul, 1943, s.1013-1044

JIRMUNISKY, V. M;

"Sırderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", (çev. İ. Kaynak), Belleten, XXV/99. Ankara, 1961

KIENITZ, F. K;

"Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültürel Bakımdan Dünya Tarihindeki Önemi", (çev. M. San) Belleten, C.L.S. 196. s.279-289, Ankara, 1986

KİTAPÇI, Z;

"İlk Türk Arap Münasebetlerinin Ekonomik Anatomisi", Atatürk Üniv. Kuruluşunun XX. Yılı Armağanı, IV. Kitap Ankara, 1978 (Ayrı Basım)

KİTAPÇI, Z;

"Bugünkü Türk İslam Şehri Buharada İslamiyetin Yayılışı", Milli Kültür, C.I. S.1-2, Ankara, 1977

KLYAŞTORNIY, S. G;

"Orhun abidelerinde Kengünün Kavmi Yer Adı", (çev. İ.kaynak), Belleten, C.XVIII. S.69, Ankara, 1954

KLYAŞTORNIY, S. G;

"Orta Asya Milletlerinin Araplara Karşı Mücadelelerine Dair", (Orhun Yazıtlarına Göre), (çev. İ.kaynak), Belleten, C.XXVI. s.104. Ankara, 1962

KOPPERS, W;

"İlk Türklük ve İlk İndo Germenlik", Belleten, S.XX, Ankara, 1941

KÖPRÜLÜ, M. F;

"Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", Belleten, C.VII. Ankara, 1943

KÖPRÜLÜ, M. F;

"Türk Onomostuque'i Hakkında", Tarih Dergisi, C.I. S.II, İstanbul, 1950

KÖPRÜLÜ, M. F;

"Ribat", Vakıflar Dergisi, C.II. Ankara, 1942, s.267-278

KURAT, A. N;

"Abu Muhammed Ahmed b. A'sam el-Kufinin Kitap al-Fütuh-u", A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, C.VII. S.2. Ankara, 1949

KURAT, A. N;

"Göktürk Kağanlığı", D.T.C.F.D., C.X. S.1-2, Ankara, 1952

KURAT, A. N;

"Kuteybe b. Müslim'in Harezm ve Semerkant'ı Zabtı", D.T.C.F.D. C.II. Ankara, 1948

LASZLO, F;

"Dokuzoğuzlar ve Köktürkler", Belleten, S.53, Ankara, 1950.

LİU-EN-LİN;

"Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara, 1972.

en-NAHHAS, M;

"İslam Medeniyetine Türklerin Hizmetleri", (çev. S.Tuğ) Diyanet Dergisi, C.IX. Ankara, 1970.

MEZ, A;

"Orta Zaman Türk İslam Dünyasında Kara Yolları", Ülkü, C.X.S.49. Ankara, 1937.

MEZ, A;

"Orta Zaman Türk İslam Dünyasında Köleler", Ülkü, S.63, Ankara, 1938.

MEZ, A;

"Orta Zaman Türk İslam Dünyasında Sanayii", Ülkü, C.XIII. S.48, Ankara, 1936.

MEZ, A;

"Orta Zaman Türk İslam Dünyasında Şehircilik", Ülkü, C.X.S.55, Ankara, 1937.

MEZ, A;

"Orta Zaman Türk İslam Dünyasında Ticaret", Ülkü, C.VII.S.43, Ankara, 1936.

MUSABAY, İlhan;

"Doğu Türkistan Yolları", Türk Kültürü, S.73, Ankara, 1968.

ONAT, A;

"Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", Belleten, C.LIV, S.221, Ankara, 1990.

ORANSOY, B. Sıtkı;

"Sümerli Türk-Çin İlişkileri", Önasya Dergisi, C.V.S.55, Mart, 1970.

ÖGEL, B;

"Çin Kaynaklarına Göre Wusunların Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", D.T.C.F.D.C.VI.S.4, Ankara, 1948.

ÖGEL, B;

"Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", Belleten, C.XXI. S.81, Ankara, 1957.

ÖGEL, B;

"Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar, I", "YÜEÇİLER", D.T. C.F.D. C.X.S.1-3, Ankara, 1957.

ÖGEL, B;

"Göktürk Yazıtlarının Aparımları ve Fu-lin Problemi" Belleten, C.IX.S.33, Ankara, 1945.

ÖGEL, B;

"İlk Türk Boyları "Tölesler", " Belleten, C.XII. S.48, Ankara, 1948.

ÖGEL, B;

"Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", D.T. C.F.D. C.XV, S.1-2, Ankara, 1959.

ÖGEL, B;

"Türk Kılıcının Menşe ve Tekamülü Hakkında", D.T.C.F.D. C.VII, Ankara, 1949.

ÖZERDİM, N. M;

"Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanının Şehirleri", D.T.C.F.D. C.VIII. S.1-2, Ankara, 1950.

ÖZERDİM, N. M;

"Hsi-yü olarak Çin Türkistanının Tarihi Sınırlaması ve Tarihi Önemi", D.T.C. F.D. C.XII, Sayı,1-3, Ankara, 1957.

ÖZERGİN, Kemal;

"İpek Yolu", Boğaziçi Dergisi, S.38-39, İstanbul, 1985.

RUNCİMAN, S;

"Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", Belleten, VII, S.27, Ankara, 1943.

SALMAN, Hüseyin;

"Çin İmparatorluğunun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askeri Hat (Dört Garnizon)", Belleten, C.LIV, S.211, Ankara, 1990.

SAYILI, A;

"Bilimin Tarihsel Gelişiminde Türklerin Katkıları", Uluslararası İbni Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbni Sina Sempozyumunun Bildirileri, (9-12 Eylül 1985), Atatürk Kültür Merkezi Kongre ve Sempozyumun Bildirileri Dergisi, Ankara, 1990.

SAYILI, A;

"Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", Belleten, C.X Ankara, 1946

SAYILI, A;

"IX. X. ve XI. Asırlar ve İslam Dünyası Uygarlığında Önemli Katkısı Olan Kalburüstü Bazı Düşünürler ve Bilim Adamları", Uluslararası İbni Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbni Sina Sempozyumu Bildirileri, Ankara, (9-12 Eylül 1985), Atatürk Kültür Merkezi Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dergisi, Ankara, 1990

SEVİNÇ, N;

"Türklerin İslamiyete Geçişini Kolaylaştıran Sebepler", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Yıl.1 C.I. S.4. İstanbul, 1980

SÜMER, F;

"Anadoluya Yalnız Göçebe Türkmenlermi Geldi?", Belleten, C.XXIV. s.96, Ankara, 1960

ŞEŞEN, R;

"Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, C. XV. İstanbul, 1969

THOMSEN, V;

"Şarki Türkistanın Mazisine Dair", Türkiyat Mecmuası, C.II. S.33, İstanbul, 1928

TOGAN, Nazmiye;

"Hz. Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.IV. İstanbul, 1964

TOGAN, Z. V;

"Eftalitlerin Menşei Meselesi", İ.T.E.D. Cüz.4, İstanbul, 1964

TOGAN, Z. V;

"İbni Fakih'in Türklere Ait Haberleri", Belleten, C.XII. s.43, Ankara, 1948

TURAN, O;

"Selçuklu Kervansarayları", Belleten, C.X. S.39, Ankara, 1946

WANG-ZİN-SHAN;

"Çin'de İslamiyet", İ.T.E.D. C.II. İstanbul, 1958

YILDIZ, H. D;

"Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", İ.Ü.E.F. Dergisi, İstanbul, 1973

ZAHODER, B;

"Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", (çev. İ. Kaynak), Belleten, C.XIX, S.76, Ankara, 19.

